

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

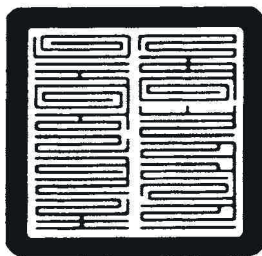
2020. tavasz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA, FODOR PÁL ÉS PÉRI BENEDEK

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS, ITTZÉS MÁTÉ
ÉS IVÁNYI TAMÁS

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:

Díván-i Javuz Szultán Szelim, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler
Kütüphanesi, Farsça 1330, f. 28r. [I. Szelim szultán és két ifjú verset olvas.]

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest

Felelős kiadó: Iványi Tamás

Műszaki szerkesztés: Terjék Edina

Készült a Rocket Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Dévényi Kinga</i> : Egy különleges sivatagi madár a középkori arab irodalom és lexikográfia tükrében.....	5
<i>Péri Benedek</i> : I. Szelim (1512–1520) perzsa dívánjának új kritikai kiadása elé: tudománytörténeti áttekintés és a <i>Díván</i> kézirathagyománya	23
<i>Dávid Géza–Lakatos Bálint</i> : Felix Petancius és a török szultánokról készített első európai családfa.....	47
<i>Sárközy Miklós</i> : A magyarországi jászok nyelvemlékei – források, problémák, új adatok.....	89
<i>Ujvári Hedvig</i> : Max Nordau és Goldziher Ignác levelezésének kontextualizálása I.	111

MISCELLANEA

<i>Kövecsi-Oláh Péter</i> : Az 1960-as törökországi puccs a korabeli magyar diplomáciai források fényében.....	131
--	-----

SZEMLE

KÖNYVEK

Manu törvénykönyve (<i>Wojtilla Gyula</i>)	143
Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on his Seventieth Birthday (<i>Pázmándi Ágnes</i>)	147

Contents

STUDIES

<i>Kinga Dévényi</i> : A peculiar desert bird as shown by the Arabic literature and lexicography	5
<i>Benedek Péri</i> : Towards a new critical edition of Yavuz Sultān Selīm's Persian Dīvān. An overview of the manuscripts and the previous scholarly literature on the topic	23
<i>Géza Dávid–Bálint Lakatos</i> : Felix Petancius (Feliks Petančić) and the first European genealogy of the Ottoman dynasty	47
<i>Miklós Sárközy</i> : The linguistic traces of the Jász people in Hungary – sources, problems, new data	89
<i>Hedvig Ujvári</i> : The contextualisation of the correspondence between Max Nordau and Ignác Goldziher I.	111

MISCELLANEA

<i>Péter Kövecsi-Oláh</i> : The 1960 Turkish coup d'état in the light of contemporary Hungarian diplomatic sources	131
--	-----

REVIEW

BOOKS

Manu törvénykönyve (<i>Gyula Wojtilla</i>)	143
Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on his Seventieth Birthday (<i>Ágnes Pázmándi</i>)	147

TANULMÁNYOK

Dévényi Kinga

Egy különleges sivatagi madár a középkori arab irodalom és lexikográfia tükrében

0. Bevezetés

Az iszlám előtti, illetve a korai iszlám korszak híres költői alkotásai sokszínűen ábrázolják a sivatagot. E leírásokból nem maradhatnak el e táj jellegzetes élőlényei, amelyek között megtalálhatjuk a madárvilág képviselőit is. E madarak közül is kiemelkedik a pusztaityúk (*qaṭā*), amelynek hihetetlenül részletes és pontos megfigyelésen alapuló leírása az alábbi elemzés tárgya.

A leghíresebb leírás a 6. században élt aš-Šanfarā Lāmiyyat al-‘arab címen ismert versében található (36–41. sor), amelyben a szerző azzal büszkélkedik, hogy könnyedén megelőzte a gyorsan repülő madarat, és ahhoz hasonlóan, ő is képes a sivatagot túlélni:¹

„A sötét színű pusztaityúkok megisszák, amit meghagytam, miután

Egész éjjel a vízforráshoz utaztak, szárnyaikkal zajosan csapkodva.

Eltökélt voltam, és ők is eltökéltek voltak; egymással versengtünk,
szárnyaikkal verdestek,

Míg én felhajtottam köpenyem, és elsőként értem a vízhez, bár sietség
nélkül [mentem].

Aztán elfordultam tőlük, mialatt ők még mindig leborultak a víz szájához,

Közvetlenül ráhelyezve arra a torkukat és a begyüket,

Mintha a lármájuk a [víz] két oldalán és körötte

Különböző törzsek úton lévő csoportjai[nak a zaja] lenne, amint éppen
sátrat vernek.

Különböző helyekről jöttek össze oda, de az (a víz) összehozta őket,

Mint ahogy a tevék csoportjait összehozza egy vízivó hely.

Aztán lenyelnek egy kis vizet, majd elmennek, mintha

Kora reggeli utazócsapat lennének, akik Uházából sietve indulnak útnak.”

Jóllehet ez a néhány sor elsősorban a költő nagyszerűségét van hivatva hangsúlyozni, mindazonáltal megdöbbentően sok apró részletet tudunk meg belőle a pusztaityúkról:

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.1.5>

¹ A cikkben idézett versek magyarul a szerző nyersfordításában szerepelnek. Aš-Šanfarā versének forrása: Alan Jones, *Early Arabic Poetry. I. Marāthī and Šu‘lūk Poems*. Reading, 1992, 164–167.

- sötét színű,
- nem kényes a víz minőségére,
- egész éjszaka repül a vízhez,
- szárnyával zajosan csapkod, verdes,
- verseng a többiekkel,
- úgy iszik, hogy közben torka és begye a vizet érinti,
- rendkívül lármás,
- egyedei több helyről érkeznek egyazon vízforráshoz,
- az ivás után hajnalban gyorsan visszaindulnak.

Bár cikkünknek nem célja az iszlám előtti költészet leghíresebb költeményeit elemezni, és vizsgálatainknál elsősorban a kevésbé ismert versekre, illetve a lexikográfiai, valamint az *adab*-irodalomra² támaszkodunk, meg kell jegyezni, hogy ez a részletgazdag leírás minden bizonnyal nagy hatást gyakorolt a későbbi korok költőire. Mielőtt azonban megvizsgálánk az arab szerzők további megfigyeléseit e madárral kapcsolatban, nézzük meg, mit mond az ornitológia erről a különleges szárnyasról.

1. Rendszertani besorolás³

Jelenlegi rendszertani ismereteink szerint a pusztaityúkalakúak rendjébe tartozó egyetlen család, a pusztaityúkfélék családjába két nemből áll. Ezek a talpastyúkocok (*Syrnhaptes*) és a tulajdonképpeni pusztaityúkocok (*Pterocles*). Előbbi kettő, utóbbi 14 fajból és számos alfajból áll. Előbbiek az iszlám központi területein nem fordulnak elő, míg utóbbiak közül több faj a sivatagok jól ismert lakója.

Az arab szerzőknél ugyan gyakran találkozunk ezzel a sivatagi madárral, elnevezésére azonban nem használtak annyi szót, hogy azzal az általuk ismert térségben honos számos alfajt egymástól egyértelműen megkülönböztették volna. A leggyakrabban használt elnevezés a *qaṭā*.⁴ E szó alakjai közül a *qaṭā*

² Az *adab* az ún. művelődési irodalom, amelynek ismeretét szükségesnek tartották a kulturált emberek és a hivatalnokok számára.

³ A pusztaityúkfélék (*Pteroclididae*) családjába tartozó madarak folyamatosan frissülő osztályozását ld. OSME (The Ornithological Society of the Middle East, the Caucasus and Central Asia), *The OSME Region List of Bird Taxa. Part A: Non-passerines*. Version 4.3+, September 2018, 99–101. http://osme.org/sites/default/files/pdf/A_Non-passerine_ORL_V4.3+.pdf (2019. március 12.). Az osztályozás alapja elsősorban Callan Cohen, *The Phylogenetics, Taxonomy and Biogeography of African Arid Zone Terrestrial Birds: The Bustards (Otididae), Sandgrouse (Pteroclididae), Coursers (Glareolidae) and Stone Partridge (Ptilopachus)*. PhD Thesis. Cape Town, 2011. http://nivenlib.pfp.uct.ac.za/pdf/Callan_Cohen_PhD_2011.pdf (2019. március 12.). Részletes információ található még a következő műben: Michael C. Jennings, *Atlas of the Breeding Birds of Arabia*. (Fauna of Arabia, 25.) Riyadh–Frankfurt, 2010, 362–371. Ld. még Steve Madge–Phil McGowan, *Pheasants, Partridges & Grouse*. London, 2002, 445–462 és 69–72. táblák.

⁴ Ennek az elnevezésnek a sémi eredetét illetően ld. Armas Salonen, *Vögel und Vogelfang*

gyűjtőnév, amelynek egyes számú alakja szabályosan *qaṭāt*. Az ígét – madárról lévén szó – a szótárak többnyire nőnemben adják meg (*qaṭat/taṭṭū*), a *maṣdar* két alakban ismert (*qaṭw* és *iqṭīṭā*'), ami al-Ḥalīl (megh. 791) szerint a madár járását jelöli, míg az ígéről azt közli, hogy az egyesek szerint a járására, míg mások szerint a hangjára vonatkozik.⁵ Ezenkívül azonban másik három elnevezés is gyakori, amelyek vagy általános értelemben használatosak, vagy a madár egyik fajtát jelölik. Ez a három kifejezés a *kudrī(ya)*, a *ḡūnī(ya)*⁶ és a *ḡaṭāṭ(ā)*. A szerzők között nincs teljes egyetértés azt illetően, hogy ez a három szó három vagy csak két fajt jelöl-e. Utóbbi esetben a *kudrī* és a *ḡūnī* jelöl két alfajt, míg egyes vélemények szerint a *ḡaṭāṭ* egyáltalán nem is tartozik a *qaṭā* néven ismert madarak közé.⁷

Ibn Qutayba (megh. 889) a következő osztályozást adja:⁸ a *kudrī* a következőképpen néz ki: a háta (*ẓahr*) sötét, feketés, a szárnya fonákja (*bāṭin al-ḡanāḥ*) fekete, a torka (*ḥalq*) sárga, a lábai rövidek, két farokszárnya pedig hosszabb a többinél.⁹ A *ḡaṭāṭ* annyiban hasonló, hogy a szárnya fonákja annak is fekete,

im alten Mesopotamien. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, B, 180.) Helsinki, 1973, 241–243, ahol a szerző azt állapítja meg, hogy az arab *qaṭā* is rokona az akkád *qadū* (*iṣṣūri qadē*) szónak, amely egy olyan madarat jelöl, amelynek a kiáltása „*qadē*”. Az 58–59. oldalon öt fajt sorol fel, amelyek mindegyike ma is megtalálható Irakban. Ezek a nagy nyílfarkú pusztaityúk (*Pt. alchata caudacutus*), a sivatagi pusztaityúk, angolul: spotted sandgrouse (*Pt. senegallus*), a feketehasú pusztaityúk (*Pt. orientalis*), a koronás pusztaityúk (*Pt. coronatus atratus*) és a szudáni pusztaityúk (*Pt. lichtensteinii*). Ld. még François Viré, Sur quelques noms arabes anciens d'oiseaux (et le secret dévoilé de leur étymologie). *Revue des études islamiques* 54 (1986) 347. Érdeemes megjegyezni, hogy az akkád és asszír szótárak e szót „bagoly” jelentéssel közlik, időnként kitérve a szó hangutánzó jellegére (ld. pl. *A Concise Dictionary of Akkadian*. Ed. by Jeremy Black et al. Wiesbaden, 1999, 282; *The Assyrian Dictionary*. XIII. Ed. by John Anthony Brinkman et al. Chicago, 1982, 51.). Salonen (*i. m.*, 241.) ezt szintén megjegyzi, hozzátéve, hogy az első szerző, aki a forrásokban ezt a madarat helyesen azonosította, Benno Landsberger volt. Ld. Benno Landsberger, Einige unerkannte gebliebene oder verkannte Nomina des Akkadischen. *Die Welt des Orients* 3 (1966/3) 262–267, ahol a szerző kitér erre a téves értelmezésre is.

⁵ Al-Ḥalīl ibn Aḥmad al-Farāhīdī, *Kitāb al-‘ayn murattaba ‘alā ḥurūf al-mu‘ḡam*. Taḥqīq ‘Abd Al-Ḥamīd Hindāwī. Bayrūt, 1424/2003, III, 408, s. v. *qaṭā*.

⁶ Az európai szakirodalomban a legrészletesebben Manfred Ullmann foglalkozik lexikográfiai és morfológiai szempontból a *ḡūnī* és a *kudrī* szavakkal: Manfred Ullmann, *Flughühner und Tauben*. (Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte. Beiträge zur Lexikographie des Klassischen Arabisch, 3.) München, 1982, amelyben összefoglalja a német lexikográfia addigi eredményeit is. Szemben más szerzők (pl. Wolf Dietrich Fischer) meglátásával, Ullmann véleménye szerint ezek az elnevezések csupán költői eszközként használt színvariánsok és nem alfajok. Köszönöm Ormos Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a cikkre.

⁷ Kamāl ad-Dīn ad-Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayawān al-kubrā*. Miṣr, 1978, II. 121: „*wa-qīla l-ḡaṭāṭ darb min aṭ-ṭayr laysa min al-qaṭā*”.

⁸ Abū Muḥammad ‘Abd Allāh ibn Muslim Ibn Qutayba, *Kitāb al-ma‘ānī l-kabīr fī abyāt al-ma‘ānī*. I. Taḥqīq F. Krenkow. Bayrūt, é. n., 308–309.

⁹ Ez a két toll a nagy nyílfarkú pusztaityúk (*caudacutus* alfaj) jellegzetessége, míg egyéb fajoknál, mint pl. a feketehasú pusztaityúk (*Pt. orientalis*), teljesen hiányzik. Ld. Eduardo de

a lábai azonban hosszúak. A háta enyhén porszínű, de nem sötét, a szeme pedig nagy. Ad-Damīrī (megh. 1405) a *qaṭā* leírásánál megállapítja, hogy két faja van: a *kudrī* és a *ḡūnī*, amelyekhez al-Ġawharī (megh. 1003) hozzáadott egy harmadikat, amelynek a neve *ḡaṭāṭ*.¹⁰ Ad-Damīrī leírása szerint a *kudrī* porszínű, változatos hassal és háttal, sárga csőrrel és rövid farokkal. Kecesebb (*alṭaf*), mint a *ḡūniyya*. Utóbbi szárnyának a fonákja és a válltolla is fekete, porszínű háta pedig sárga pöttyökkel tarkított. Kétszer olyan nagy, mint a *kudrī*,¹¹ és egy attól nagyon különböző, gurgulázó hangot ad ki, amire a neve is utal.¹² A *ḡaṭāṭ* leírását ad-Damīrī művében a *ḡaṭāṭ*¹³ név alatt találjuk meg. Az ott közölt információk szerint a madár háta, hasa és teste porszínű, a szárnya fonákja fekete, a lábai és a nyaka hosszú. Ezenkívül egy érdekes tulajdonsága, hogy egyedei nem képeznek kolóniát, s nem csapatosan repülnek, hanem inkább kicsi, kettes vagy hármas csoportokban. A szerző megemlíti azt a nézetet, amely szerint csak két változatát (*ḡarb*) lehet megkülönböztetni: (i) a *kudriyya* és *ḡūniyya* jellemzői a rövid lábak, sárga torok, fekete válltoll és a vöröses fedőtoll, míg (ii) a *ḡaṭāṭ(ā)* jellemzői a hosszú lábak, a fehér has, a porszínű hát és a széles szemek.¹⁴

Ibn Qutayba¹⁵ megjegyzi, hogy az emberek mindenféle pusztaityúkot (*qaṭā*) legáltalánosabban a *kudrī* elnevezéssel illetnek a sötét színe miatt. Megemlíti még,¹⁶ hogy hasonlít a galambra, mert ahhoz hasonlóan örv van a nyaka körül¹⁷ (*ḡawāt al-aṭwāq*).¹⁸ Ezt az örvet al-A‘šā (megh. 629) is megemlíti

Juana, Family Pteroclididae (Sandgrouse). In: *Handbook of the Birds of the World*. IV. *Sandgrouse to Cuckoos*. Ed. by Josep del Hoyo–Andrew Elliott–Jordi Sargatal. Barcelona, 1997, 50.

¹⁰ Ismā‘īl ibn Ḥamād al-Ġawharī, *Tāğ al-luġa wa-š-šihāḥ al-‘arabiyya*. Taḥqīq Aḥmad ‘Abd al-Ġafūr ‘Aṭṭār. Bayrūt, 1990, II. 368, III. 286.

¹¹ A pusztaityúkók (*Pteroclididae*) családjába tartozó madarak mérete 24 és 40 cm között változik. Ld. De Juana, *i. m.*, 30.

¹² Ad-Damīrī, *i. m.*, II. 215 skk. François Viré (Kaṭā. In: *The Encyclopaedia of Islam*² IV. Leiden, 1978, 743.) szerint a *ḡūniyya* a feketehasú pusztaityúkkal (*Pt. orientalis*) azonos.

¹³ Ad-Damīrī, *i. m.*, II. 121.

¹⁴ Ha ezeket a leírásokat összevetjük a modern ornitológusokéival, azt állapíthatjuk meg, hogy a *ḡaṭāṭ* nevű madarat – elnevezésük hasonlósága miatt – gyakran összetévesztették a *qaṭā*val, de a valóságban ez a madár sohasem lehetett a pusztaityúksalád tagja, mivel az általános felépítésbeli hasonlóságokon túlmenően az odatartozó madarak mindegyikének rövid nyaka és lába van (ld. De Juana, *i. m.*, 32.). Viré (Kaṭā, 743–744.) szerint azonban a *ḡaṭāṭ* elnevezés a nagy nyíl farkú pusztaityúkra utal (*Pt. alchata*). E faj jellegzetességeiről ld. Ian James Ferguson-Lees, *Studies of Less Familiar Birds*, 156. Pin-tailed Sandgrouse. *British Birds* 62 (1969) 533–541.

¹⁵ Abū Muḥammad ‘Abd Allāh ibn Muslim Ibn Qutayba, *Adab al-kātib*. Taḥqīq Muḥammad ad-Dālī. Bayrūt, é. n., 66.

¹⁶ Ibn Qutayba, *i. m.*, 25–26.

¹⁷ Ez a nyíl farkú pusztaityúk jellegzetessége, amely szinte teljesen hiányzik vagy kevésbé hangsúlyosan jelenik meg más egyedekben (vö. De Juana, *i. m.*, főleg az 50. oldalon található képek).

¹⁸ A *ḡawāt al-aṭwāq* kifejezést a *ḥamām* definíciójaként adja meg al-Ġawharī (*i. m.*, V. 1906.), aki megjegyzi, hogy a beduinok így neveznek minden madarat, amelynek örv van a nyaka körül. Ennek alapján a pusztaityúkot is az ide tartozó fajok között sorolja fel.

egyik versében, amikor sivatagi találkozásait említi a pangó vizek mellett lelt pusztaityúkokkal:¹⁹

*wa-mā'in šaran*²⁰ *lam alqa illā l-qaṭā bihi*

wa-mašhūrata l-aṭwāqi wurqan nuḥūruhā

„Mily gyakran mentem el olyan pangó víz mellett, amelynél csak pusztaityúkot láttam

a jól ismert örvvel hamuszínű torka körül.”

Ad-Damīrī leírása némileg különbözik ettől.²¹ Mindenekelőtt elutasítja Ibn Qutayba és mások véleményét, miszerint a pusztaityúk a galambfélék (*Columbidae*) családjába tartozna, s azt a nézetet is, hogy a *ḥamām* szót egyes versekben pusztaityúknak, s nem galambnak kellene értelmezni.²²

Dū r-Rumma (megh. 735) egyik versében a két madarat egymás mellett említi ugyanabban a verssorban, tanúsítva, hogy a költő – aki életének jelentős részét a sivatagi állatvilág ábrázolásának szentelte – tudatosan megkülönbözteti őket egymástól.²³

idā mā waradnā lam nuṣādif bi-ḡawfihi

siwā wāridātin min qaṭan wa-ḥamāmī

„Amikor a vízhez értünk, nem láttunk abban mást,

mint az odajáró pusztaityúkokat és a galambokat.”

A fentiekén kívül ad-Damīrī még azt is megfigyelte, hogy a fogoly (*ḥaḡal*) és a pusztaityúk külső megjelenésében hasonlít egymáshoz.²⁴

¹⁹ Maymūn ibn Qays al-A'sā, *Dīwān al-A'sā al-Kabīr*. Taḥqīq Muḥammad Ḥusayn. Al-Qāhira, 1437/2016, 373, Nr. 82, 21. sor.

²⁰ A *Dīwān*ban sajtóhibával, *šarin* [!] alakban jelent meg.

²¹ Ad-Damīrī, *i. m.*, II. 213, 215 skk.

²² Ez nagyon fontos megfigyelés, mivel a pusztaityúkok osztályozása, illetve a *Columbidae* családtól való elkülönítése még a 20. század nagobbik részében is heves vita tárgyát képezte az ornitológusok között. Különböző okok miatt többen azon a véleményen voltak, hogy ezek a madarak ugyanahhoz a családhoz tartoznak, részben például hegyes szárnyuk, rövid lábuk, mag-evő voltak miatt, illetve azért, mert látszólag hasonló módon isznak. Ld. De Juana, *i. m.*, 30. A pusztaityúk sajátos ivásáról ld. pl. Tom J. Cade–Ernest J. Willoughby–Gordon L. Maclean, Drinking Behavior of the Sandgrouse in the Namib and Kalahari Deserts, Africa. *Auk* 83 (1966) 124–126; Peter N. Ferns–Shelley Ann Hinsley, Importance of Topography in the Selection of Drinking Sites by Sandgrouse. *Functional Ecology* 9 (1995) 371–375. A galambok ivási módjáról ld. Gart Arie Zweers, Drinking of the Pigeon (*Columba Livia L.*). *Behaviour* 80 (1982) 275.

²³ Dū r-Rumma, *Dīwān*. Taḥqīq 'Abd al-Qaddūs Abū Šāliḥ. II. Bayrūt, 1971, 1070, 43. sor.

²⁴ Ad-Damīrī, *i. m.*, I. 323. Ezt a hasonlóságot a modern leírások is megemlítik, pl. De Juana, *i. m.*, 30. Ebből a szempontból érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Hamilton Smith a pusztaityúkot a „Partridge קרָק” (azaz fogoly) kifejezés alatt említi (Charles Hamilton Smith, Partridge. In: *A Cyclopaedia of Biblical Literature*. II. Ed. by John Kitto. New York–Cincinnati, 1846, 474–475. A szerző azt is közli, hogy ez a szó a Bibliában több különböző faj összefoglaló nevéként szerepel. Ezek közé tartozik az ún. *Pterocles alchata*, „az egyes szerzők által katta, ganga, cata, illetve nyílfarkú pusztaityúk néven említett faj, amely közönséges Palesztinában és megszámlálhatatlanul sok Arábiában” (kiemelés D. K.). A külső jellegzetességek hasonlatosságát megemlíti Richard Francis Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and*

2. Az elnevezés jelentése és eredete

2.1. Összintesség

A korai arab versekben és a középkori irodalmi munkákban egyaránt fontos helyet foglal el a *qaṭā* név eredete. A szerzők általában egyetértenek abban, hogy számos más madár nevéhez hasonlóan e szó eredete is a hangutánzásban keresendő,²⁵ azaz a madár hangjára utal, amelyet úgy írnak le, hogy *qaṭā qaṭā*.²⁶ Ez olvasható an-Nābiġa (megh. 604 körül) egyik versében is:²⁷

*tad'ū qaṭā wa-bihi tud'ā idā nusibat
yā šidqahā hīna tad'ūhā fa-tantasibū*

„Azt mondja: »qaṭā«, és így is nevezik, amikor beszélnek róla.

Mily össze, hogy azt mondja, ahogy hívják!”

Ez a hang olyannyira ismert volt, hogy költői hasonlatokban is használták, mint például Abū Nuwās (megh. 814), aki egyik versében a vadászó sólyom sebességét írja le ennek segítségével:²⁸

'asra'a min qawli qaṭātin qaṭā

„Gyorsabb, mint hogy a pusztaityúk azt mondaná, *qaṭā*.”

Al-Ġāhiz (megh. 868) a madarat a világos beszéd példájaként említi, amikor így ír: „a *qaṭā* szája (*afwāh*) úgy lett megalkotva, hogy azt mondhatta, *qaṭā qaṭā*, ahonnan a nevét kapja”.²⁹ Hasonlóképpen vélekedik Ibn Qutayba is, ami-

Meccah. London, 1893, 154/4. jegyzet, amelyben azt mondja, hogy „a pusztaityúk... egy gyorsan repülő madár... repülés közben hasonlít a fogolyhoz”.

²⁵ Vö. Kees Versteegh, Sound Symbolism. In: *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. IV. Ed. by Kees Versteegh et al. Leiden–Boston, 2009, 285. Versteegh megemlíti e név szokásostól eltérő sémáját is. Ennek oka valószínűleg a szó szótagszerkezetében keresendő, mivel más hangutánzó szavakkal ellentétben ez nem egy kettőzött egyszótagú szó, hanem olyan, amely két szótagból áll: CŰ-CŰ.

²⁶ Abū 'Uṭmān 'Amr ibn Baḥr al-Ġāhiz, *Kitāb al-ḥayawān*. Taḥqīq 'Abd as-Salām Hārūn. Bayrūt, 2011, V. 579. (NB.: A továbbiakban, ha szerkesztő nincs említve, akkor erre a Hārūn-féle kiadásra utalok.); Ibn Qutayba, *Ma'ānī*, I. 310. A modern ornitológiában a madár hangját úgy jellemzik, hogy az repülés közben egy viszonylag hangos „katar-katar”, egyébként pedig egy nazális „ga-ga-ga” (De Juana, *i. m.*, 51.). Utóbbi megegyezni látszik azzal a gurgulázó hanggal (*taġarġur*), amelyet a *ġūniyya* ad ki ad-Damīrī, *i. m.*, II. 215 szerint.

²⁷ Muḥammad ibn Mukarram Ibn Manẓūr, *Lisān al-'arab*. V. Taḥqīq 'Abdallāh 'Alī al-Kabīr et al. Al-Qāhira, 1984, 3684–3685, s. v. *qaṭā*; ld. még an-Nābiġa ad-Dubaynī, *Dīwān*. Taḥqīq 'Abbās 'Abd as-Sātir. Bayrūt, 1996/1416, 245, 2. sor, ahol a *yā ḥusnahā* változat fordul elő.

²⁸ Al-Ḥasan ibn Hānī' Abū Nuwās, *Dīwān*. II. Ed. by Ewald Wagner. Wiesbaden, 1972, II. 186.

²⁹ *Wa-l-qaṭā min aṭ-ṭayr qad yatahayya' min afwāhihā an taqūl qaṭā qaṭā wa-bi-dālika summiyat*. Ld. Abū 'Uṭmān 'Amr ibn Baḥr al-Ġāhiz, *Kitāb al-bayān wa-t-tabyīn*. Taḥqīq 'Abd as-Salām Muḥammad Hārūn. Al-Qāhira, 1418/1998, I. 64; vö. még James Edward Montgomery, Al-Jāhiz on Misarticulation. *Bayān* 1.34.4–74.8. *Journal of Arabic Literature* 49 (2018) 16.

kor ar-Rā'ī an-Numayrī (megh. 708/709) egy sorát idézi az ékesszóló (*mubīna*) pusztaityúkról, amely azt mondja, *qaṭā qaṭā*.³⁰

A madár nevének és hangjának azonosságát gyakorta a madár őszinteségé-
ként értelmezték, hiszen nem hazudtolta meg a nevét. Emiatt a beduinok „igaz-
mondó” (*ṣādiqa*) madárnak is nevezték, és ezt a szót oly jellemzőnek találták
rá, hogy mondásokban és versekben egyaránt használták. Az őszinte emberekre
gyakran mondták, hogy „igazmondóbb egy pusztaityúknál” (*‘aṣdaq min qaṭāt*).³¹

Ezzel a jelentéssel kapcsolatban – a fent említett an-Nābiḡa idézetén kívül
– a gazdag választékból kiemelhetjük két omajjád költő, al-Kumayt ibn Zayd
al-Asadī (megh. 743) és Abū Waḡza Yazīd ibn ‘Ubayd (megh. 747) gyakorta
idézett sorait.

Al-Kumayt így ír:³²

lā takḏibi l-qawla ‘in qālat qaṭā ṣadaqat
iḏ kullu ḏī nisbatin lā budda muntaḥilū

„Ne hazudtold meg, mivel a pusztaityúk igazat mond,
de a többiek hamisan büszkélkednek a nevükkel.”

Abū Waḡza as-Sa’dī ekként fogalmaz:³³

mā zilna yansubna wahnna kulla ṣādiqatin
bātat tubāširu ‘urman ḡayra azwāḡī

„Az éjszaka közepén sem hagynak fel³⁴ az igazmondó [*qaṭā*] hívogatásával,
Aki az éjszakát páratlan számú, pettyes tojásai őrzésével tölti.”

Bár a pusztaityúkok hangját egyesek úgy értelmezik, hogy azt mondja: „aki
hallgat, biztonságban van”,³⁵ a csendesség nem éppen jellemző rájuk. Épp ellen-
kezőleg, a pusztaityúkok által keltett erős zajt előszeretettel ábrázolják a költők.
E leírások közül meg kell említeni Dū r-Rumma sorát, aki szomját olyan siva-
tagi kutaknál oltotta, amelyekhez ez a madár is ellátogatott.³⁶

³⁰ Ibn Qutayba, *Ma‘ānī*, I. 310.

³¹ Abū l-Faḏl Aḥmad al-Maydānī, *Maḡma‘ al-amṭāl*. Taḥqīq Muḥammad Muḥyī d-Dīn ‘Abd al-Ḥamīd. Al-Qāhira, 1955, I. 412, Nr. 2173; Al-Yūsī, *Zahr al-akam*, III. 251.

³² Al-Kumayt ibn Zayd al-Asadī, *Dīwān*. Taḥqīq Muḥammad Nabīl Ṭurayfī. Bayrūt, 2000, 297. Számos változatban idézik, mint pl. al-Ġāhiz, *Ḥayawān*, V. 578; Zakariyā’ ibn Muḥammad al-Qazwīnī, *‘Aḡā’ib al-maḥlūqāt wa-ḡarā’ib al-mawḡūdāt*. Taḥqīq Ferdinand Wüstenfeld. Göttingen, 1848, 423 stb.

³³ Ld. al-Ġāhiz, *Ḥayawān*, V. 573; Ibn Manẓūr, *i. m.*, V. 3864; Al-Maydānī, *i. m.*, I. 412; ld. még Ibn Qutayba, *Ma‘ānī*, I. 318, ahol így kezdődik: *wa-hunna yansubna*.

³⁴ A vers előző sorában említett, a vízhez inni menő vadzsamarak.

³⁵ Ad-Damīrī, *i. m.*, I. 670, s. v. *ṭayṭawī*.

³⁶ Dū r-Rumma, *i. m.*, II. 1070. Az *anbāt* a Bagdadtól délre fekvő, úgynevezett *sawād* terü-
letén élő parasztokra vonatkozik, akik az omajjád korban még mindig perzsául beszéltek. Ld.
még Arie Schippers, *Animal Descriptions in Two Qaṣīdahs by Dhū l-Rumma: Some Remarks*.
Journal of Arabic Literature 23 (1992) 194, aki azonban az *anbāt* szót „nabateus”-nak fordítja.
Az utolsó szó *ṭaḡāmī* változatban is előfordul, ami ’alacsonyrendű ember’-eket jelent.

*ka-’anna ſiyāḥa l-kudri yaŋzurna ‘aqbanā
tarāṭunu anbāfin ‘alayhi qiyāmī*

„Mintha az utánunk vízre váró pusztaityúkok (*kudrī*) hangja
az arabul nem tudó (iraki) földművesek idegen beszéde lenne.”

Al-Farazdaq (megh. 730 k.) ezt a hangot rendkívül erősnek írja le, amikor egyik verssorában így fogalmaz: ...*ka-rizzi l-qaṭā lā yaḥqahu ṣ-ṣawta qā’iluh*³⁷
„... olyan, mint a pusztaityúk erős hangja, amely miatt a beszélő nem érti a saját szavát”.

A pusztaityúk hangjának még két további leírását kell megemlíteni. Amint azt aš-Šanfarā fent idézett versének egy másik részletéből megtudjuk, a felijesztett pusztaityúk rikácsolása az éjszakai sivatag jellegzetes hangjai közé tartozott:³⁸

... *fa-qulnā qaṭātun rī’a ‘am rī’a ‘ağdalū*

„Így szóltunk: Egy felriasztott pusztaityúk volt ez vagy egy ölyv?”

A magasból gyorsan alászálló madár hangjának érdekes hasonlatát figyelhetjük meg Abū n-Nağm al-’Iğlī (megh. 748) egyik sorában:³⁹

ka-’anna ‘aṣwāta l-qaṭā l-munqaḍḍi

bi-l-layli ‘aṣwātu l-ḥaṣā l-munqazzī

„A leszálló pusztaityúk hangja

éjjel olyan, mint az egymáshoz ütődő köveké.”

A madár „őszintesége” közmondásossá vált, ahogy azt az alábbi történet is jól illusztrálja:⁴⁰

„Mesélik, hogy egyszer egy pusztaityúk és egy holló vitatkozott egy mélyedésben, amelyben összegyűlt a víz, s mindketten azt állították, hogy az az ő tulajdonuk. Döntésért a madarak bírójához fordultak, aki valami bizonyítékot kért, de egyiküknek sem volt semmilyen bizonyítéka, amelyet fel tudott volna mutatni. Erre a bíró a pusztaityúknak ítélte a mélyedést. Miután az látta, hogy bizonyíték nélkül ítélték neki, miközben a helyzet az volt, hogy a mélyedés a hollóé volt, így szólt a bíróhoz: »Bíró úr! Mi indította arra, hogy nekem ítélje, amikor nem volt bizonyítékom, amely miatt az én igényemet a holló igényénél jogosabbnak tartotta?« Mire ezt válaszolta neki: »Annyira ismert rólad, hogy milyen őszinte vagy, hogy az emberek még közmondásba is foglalták ezt a tulajdonságodat.«”

³⁷ Al-Farazdaq, *Dīwān*, 502. Vö. Alfred Felix Landon Beeston, “Alqamah and Bravmann”. *Journal of Arabic Literature* 11 (1980) 35. A modern leírások szintén megemlítik ezt a jellegzetességet, így pl. Burton (*i. m.*, 154.), aki tapasztalta, ahogy „a gyorsan repülő *qaṭā* zajos seregben emelkedett fel az útról”.

³⁸ Ld. Jones, *Early Arabic Poetry*, I. 178. Vö. Tarek El-Ariss, The Return of the Beast: From Pre-Islamic Ode to Contemporary Novel. *Journal of Arabic Literature* 47 (2016) 76.

³⁹ Ibn Qutayba, *Adab*, 490; ‘Abd Allāh ibn Muḥammad al-Baṭalyawsī, *Al-Iqtidāb fī ṣarḥ Adab al-kuttāb*. Al-Qāhira, 1983, III. 302, Nr. 250.

⁴⁰ Aḥmad ibn Muḥammad al-Anṣārī al-Yamanī aš-Širwānī, *Nafḥat al-Yaman bimā yazūl bi-dikrihi aš-šaḡan*. Mişr, 1324/1906, 195.

2.2. Tetszetős járás

A *qaṭā* szó jelentésének és eredetének van a fentitől teljesen eltérő értelmezése is. Eszerint e szó eredete a *qaṭā*, *yaqtū* igére vezethető vissza, amelynek a jelentése az, hogy 'elnehezült a járása'.⁴¹ A kövér nők tetszetős járását gyakran hasonlítják a pusztaityúk apró lépteihez, ahogy azt – többek között – al-Kumayt alábbi sorában is olvashatjuk:⁴²

yamšīna mašya qaṭā l-biṭāhi ta'awwudan
qubba l-buṭūni rawāḡiḥa al-akfālī

„Himbáló léptekkel járnak [a nők], mint a pusztaityúkok a völgyben
karcsú hassal és nehezebb hátsóval.”⁴³

Al-A'šā szintén megemlíti tetszetős, sietség nélküli járásukat:⁴⁴

niyāfun ka-ḡuṣni l-bāni tartaḡḡu in mašat
dabība qaṭā l-baṭḥā 'i fī kulli manhalī

„Magas [nőstényteve], járásakor úgy remeg, mint a moringafa ága,
mint a pusztaityúkok lassú mozgása a völgyben az itatóhelyeknél.”

3. Alkalmazkodás a környezethez

3.1. Víz

E madár egyik legfeltűnőbb és legkülönösebb tulajdonsága a sivatagi körülményekhez való különleges alkalmazkodása, amelyet a különböző szerzők részletekbe menően írnak le.

Viselkedésük talán legszembevetőbb jellegzetessége az a mód, ahogy a vízhez repülnek. Mind a mai napig ez életük legjobban ismert aspektusa. Sebességüket érzékletesen írja le a Ḥumayd ibn Ṭawrnak (megh. 650 k.) tulajdonított sor:⁴⁵

lahā mil 'afāni 'idā 'awḡafā
yaḥuttāni ḡu'ḡu 'ahā bi-l-wahā

„Két szárnya van, s mikor ezek sietnek,
zúgva ösztönzik a mellkasát.”

⁴¹ Ibn Manẓūr, *i. m.*, XV. 189.

⁴² Al-Kumayt, *i. m.*, 352. Számos forrás idézi, mint pl. al-Ġāhiz, *Ḥayawān*, V. 575; Uő, *Kitāb al-burṣān wa-l-'urḡān wa-l-'umyān wa-l-ḥulān*. Taḥqīq 'Abd as-Salām Muḥammad Hārūn. Bayrūt, 1990, 220.

⁴³ A modern leírások a pusztaityúkok járását átlagosnak és totyogástól mentesnek írják le, továbbá megjegyzik, hogy rövideket lépnek és mozgásuk fürge (De Juana, *i. m.*, 32.).

⁴⁴ Al-A'šā, *i. m.*, 353, Nr. 77, 10. sor; idézi még ad-Damīrī, *i. m.*, I. 449, s. v. *ad-dābba*.

⁴⁵ Ḥumayd ibn Ṭawr, *Dīwān*. Taḥqīq 'Abd al-'Azīz al-Maymanī. Al-Qāhira, 1371/1951, 47; idézi még Ibn Qutayba, *Ma'ānī*, I. 307.

A vízforráshoz való gyakori látogatásukat Dū r-Rumma leírásából ismerhetjük meg:⁴⁶

wa-mustahlifātīn min bilādin tanūfatin

li-mušfarrati l-ašdāqi ḥumri l-ḥawāšilī

„Mily gyakran hoznak vizet a sivatagi tájakról
a sárga csőrű piros begyűeknek.”

A pusztaityúkot olyan madárnak ábrázolják, amelyik tavasszal tud inni a tócsákból, de a nyár eljövetelével, amikor csibéi is kikelnek, csak gyors röpte teszi képessé arra, hogy a távoli vízelőhelyekről vizet hozzon nekik, mint ahogy azt Ibn Aḥmar (7. század) következő verssora is szemlélteti:⁴⁷

bi-tayhā 'qafrin wa-l-maṭiyyi ka- 'annahā

qaṭā l-ḥazn qad kānat firāḥan buyūduhā

„A kietlen sivatagban a hátasteve olyan gyors, mint
az egyenetlen talajon költő pusztaityúk, amelynek a csibéi már kikeltek.”

Az arab szerzők megfigyelték, hogy a pusztaityúk tárolja a vizet, hogy azt vissza tudja vinni csibéinek. Azt feltételezték, hogy a vizet a begyében (*ḥawṣal*) őrzí. Ez azonban nem így van, ugyanis a talpastyúkok közé tartozó tibeti pusztaityúk kivételével mindegyik fajnak különleges tollazata fejlődött ki, ami lehetővé teszi, hogy ezek a madarak a hasi tollaikba felszívják és ott megtartsák a vizet annyi ideig, hogy azt vissza tudják vinni a távoli fészekben szomjazó csibéik számára.⁴⁸ Ez az apró pontatlanság nem csökkenti az arab szerzők megfigyelésének értékét, ahogy azt al-Kumayt következő verssorában is láthatjuk, aki börtömlökhöz hasonlítja a madár begyét:⁴⁹

awi n-nāṭiqātu ṣ-ṣādiqātu idā ḡadat

bi-asqiyatin lam yafrihinna l-muṭabbibu

„Vagy az igazmondók [a pusztaityúkok], amikor kora reggel hozzák
a börtömlöket, amelyeket készítőjük nem hasított fel.”

A pusztaityúk kitartóan keresi a vizet, ami közben számos nehézséggel kerül szembe. Ezt írja le Zuhayr (megh. 609) a következő sorokban:⁵⁰

⁴⁶ Dū r-Rumma, *i. m.*, II. 1345, 26. sor; idézi még Ibn Qutayba, *Adab*, 468; Ibn Qutayba, *Ma'ānī*, I. 318 és Abū 'Ubayd al-Bakrī, *Simṭ al-la'ālī fī ṣarḥ Amālī al-Qālī*. Taḥqīq 'Abd al-'Azīz al-Maymanī. Al-Qāhira, 1354/1935, I. 418.

⁴⁷ 'Amr ibn Aḥmar al-Bāhilī Ibn Aḥmar, *Ši'r 'Amr ibn Aḥmar al-Bāhilī*. Taḥqīq Ḥusayn 'Aṭwān. Dimašq, 1970, 119; idézi még Ibn Qutayba, *Ma'ānī*, I. 313; Al-Bakrī, *i. m.*, I. 418. Al-Ġāhiz (*Ḥayawān*, II. 378.) a kezdetét a következőképpen adja meg: *fa-bitnā bi-qafr. A muḥadram*, vagyis a pogánykorban és az iszlám korban is élt Ibn al-Aḥmar költőről ld. Charles Pellat, Ibn (al-)Aḥmar. In: *The Encyclopaedia of Islam*.² III. Leiden, 1971, 697–698.

⁴⁸ De Juana, *i. m.*, 44–45.

⁴⁹ Al-Kumayt, *i. m.*, 29, Nr. 16, 1. sor; idézi még Ibn Qutayba, *Ma'ānī*, I. 319.

⁵⁰ Zuhayr ibn Abī Sulmā, *Dīwān*. Taḥqīq 'Alī Ḥasan Fā'ūr. Bayrūt, 1408/1988, 80–81; Abū l-Ḥaġġāġ Yūsuf aš-Šantamarī, *Šarḥ Dīwān Zuhayr ibn Abī Sulmā*. Taḥqīq Muḥammad Badr ad-Dīn Abū Firās an-Na'sānī al-Ḥalabī. Mišr, é. n., 45–46; idézi még Ibn Qutayba, *Ma'ānī*, I. 309.

*ḥattā staḡāṭat bi-mā'in lā rišā'a lahu
min al-abāṭiḥi fī ḥāfāṭiḥi l-burakū ...*

*kamā staḡāṭat bi-say'in fazzu ḡayṭalatin
ḥāfa l-'uyūna fa-lam yunzar bihi l-ḥašakū*

„Majd nyílt vízen keresett inni, ahol nem volt kútkötél,
egy nagy patak völgyben, amelynek a partjain burak madarak voltak...
Mint ahogy a gazella kicsinye keres inni anyja tejének maradékából,
amikor attól fél, hogy figyelik, és nem tud a bőven ömlő tejhez jutni.”

Bár a pusztaityúk jól alkalmazkodott a sivatagi élethez, időnként neki is szüksége van vízre. Amint azt Muzāhim al-'Uqaylī (megh. 738) következő sorából megtudjuk, nem kevesebb, mint öt napig tud megenni víz nélkül, ha a szükség úgy kívánja:⁵¹

*ḡadat min 'alayhi ba 'damā tamma ḥimsuhā
tašillu wa-'an qayḍin bi-baydā'i miḡḥalī*

„Kora reggel felkelt tojásairól, mert már öt napja nem ivott,
zörög a szárazságtól, és távol van már felrepedt tojásaitól, a veszélyes és
úttalan sivatagban.”

Ugyanezt a megfigyelést rögzítette Ibn Aḥmar:⁵²

*tar 'ā l-qatātu l-ḥimsa qaffūrahā
ṭumma ta 'urru l-mā'a fīman ya 'urr*

„A pusztaityúk öt napig legelészik anélkül, hogy vizet találna,
majd közelít a vízhez, és leszáll az ott lévő köze.”

Éjjel repül inni,⁵³ amint azt az al-'Aḡḡāḡnak (megh. 8. század eleje) tulajdonított *raḡaz* sorok is megörökítik:⁵⁴

*waradtuhu qabla ḡ-ḡi 'ābi l-'ussāl
wa-qabla 'arsālī qatān wa-'arsāl
bi-l-qawmi ḡīdan wa-l-maṭiyyi l-kullāl*

⁵¹ Muzāhim al-'Uqaylī, Ši'r Muzāhim al-'Uqaylī. Taḥqīq Nūrī Ḥammūdī al-Qaysī-Ḥātim Šālīḥ aḡ-Ḍāmin. *Maḡallat Ma'had al-Maḥṭūṭāt al-'Arabiyya* 22 (1296/1976) 120, 77–78. sor. A 77. sor változatát idézi Ibn Qutayba, *Ma'ānī*, I. 317.

⁵² Ibn Aḥmar, *i. m.*, 67. Számos forrásban és változatban szerepel (ezek között előfordul a sorvégi *ya 'urru* alak is, amely ugyan nyelvtanilag helyes, de nem követi a vers rímjét /qāfiya muqayyada/), pl. Ibn Qutayba, *Ma'ānī*, I. 313; Abū Manšūr Muḥammad al-Azharī, *Tahḏīb al-luḡa*. Taḥqīq 'Abd al-Ḥalīm an-Naḡḡār. Al-Qāhira, 1975, IX. 121, s. v. *qrīf*.

⁵³ Ez a jellegzetesség csak mindössze négy fajra jellemző, amelyek közül a legelterjedtebb és az egyetlen, amely Észak-Afrikában és Ázsiában is megtalálható, a szudáni pusztaityúk (*Pt. Lichtensteinii*), ld. De Juana, *i. m.*, 31–32. Az ebbe a csoportba tartozó madarak viszonylag kicsik (kb. 150–200 g súlyúak), ami további tulajdonságaikkal együtt arra utal, hogy ezt a csoportot jelölték a *kudrī* szóval. A további közös jellegzetességeik közé sorolható, hogy e csoport tagjai megtalálhatók voltak Arábiában és az iszlám korai területein, valamint az, hogy az idetartozó madarak éjszaka járnak inni. Ld. Viré, Kaṭā, 743.

⁵⁴ 'Abdallāh ibn Ru'ba al-'Aḡḡāḡ, *Dīwān al-'Aḡḡāḡ fī riwāyat al-Ašma'ī wa-šarḥuhu*. Taḥqīq 'Abd al-Ḥafīz as-Saṭlī. Dimašq, 1971, II. 321, 28–31. sor; idézi még Ibn Qutayba, *Ma'ānī*, I. 315.

fawwaza ḥamsan ‘an ṭilāqi l-awšāl

„Előbb értem a vízhez, mint a futástól remegő farkasok

S mint a pusztaityúkraj – és a csapat

Ember, akik lehajtották a nyakukat és a kimerült tevék –,

Akik öt nap alatt szelték át a víz nélküli sivatagot éjszaka egy kis vizet keresve.”

Ugyanezt az éjszakai repülést jeleníti meg Dū r-Rumma:⁵⁵

falātun ruġū‘u l-kudri ‘aṭlā‘uhā bihā

min al-mā‘i ta‘wībun wa-hunna rawābi‘ū

„Víztelen sivatag, ahova csibéihez visszatér a pusztaityúk

éjszakai repülése során a víztől, miután csibéi már négy napja nem ittak.”

A pusztaityúk elég tapasztalt és bölcs ahhoz, hogy jól teleigya magát, mielőtt visszarepülne csibéihez, amint azt Aws ibn Ḥaġar (megh. 620) alábbi sorában is olvashatjuk:⁵⁶

fa-‘awradahā t-taqrību wa-š-šaddu manhalan

qaṭāhu mu‘īdun karrata l-wirdi ‘āṭifun

„A vadszamár futása a vízhez odaterelte a pusztaityúkokat,

amelyek többször mentek a vízhez, hogy belehajtsák nyakukat.”⁵⁷

3.2. Tojások

A pusztaityúk sivatagi környezethez való alkalmazkodásának másik jele tojásainak száma. Ez a madár ugyanis rendszerint három⁵⁸ pettyes (*‘urm*) tojást rak⁵⁹ egy sekély kaparékban vagy egy természetes mélyedésben.⁶⁰ Tojásainak száma miatt „hármak anyja” (*umm ṭalāt*) is a neve, ahogy azt az ismeretlen költő verssorában is olvashatjuk, amely ezzel egyidőben a csibéit elvesztő anyamadár fájdalmát is leírja:⁶¹

⁵⁵ Dū r-Rumma, *i. m.*, II. 1294; *fa-hunna* alakkal idézi Ibn Qutayba, *Ma‘ānī*, I. 316.

⁵⁶ Aws ibn Ḥaġar, *Dīwān*. Taḥqīq Muḥammad Yūsuf Naġm. Bayrūt, 1400/1980, 69, Nr. 30, 38. sor; idézi Ibn Qutayba, *Ma‘ānī*, I. 316; ld. még Ġalāl ad-Dīn as-Suyūfī, *Šarḥ Šawāhid al-Muġnī*. Taḥqīq Aḥmad Zāfir Kūġān. Dimašq, 1966, 115.

⁵⁷ Csak az 1960-as években figyelték meg, hogy a pusztaityúk nem folyamatosan iszik, mint a galamb, hanem a fejét ivás közben a könnyebb nyelés érdekében fel-felemeli. Ezt a mozgulatsort többször ismétli, de a folyamat nem tart 5–10 másodpercnél tovább! Ld. Cade–Willoughby–Maclean, *i. m.*, 125.

⁵⁸ Ad-Damīrī, *i. m.*, II. 214.

⁵⁹ Al-Ġāḥiẓ, *Ḥayawān*, V. 573–574.

⁶⁰ Ibn Qutayba, *Ma‘ānī*, I. 308. Mindezeket a megfigyeléseket megerősítik a modern ornitológia vizsgálati eredményei. Ld. De Juana, *i. m.*, főleg 43, ahol nemcsak megállapítja, hogy „a pusztaityúk fészket alig lehet fészeknek hívni”, hanem hozzáteszi, hogy a pusztaityúk fészkekalja figyelemre méltó módon állandó nagyságú, és rendszerint mindegyik fájnál három tojásból áll.

⁶¹ Ad-Damīrī, *i. m.*, II. 214.

wa- 'ummu ʔalātin 'in šibna 'aqaqnahā

wa- 'in mutna kāna š-šabru minhā 'alā naṣabī

„Ha a hármak anyja csibéi felnőnek, ellenkeznek vele,

de ha elpusztulnak, elveszti türelmét, szomorúvá és nyugtalanná válik.”

A tojások számát rendszerint a sivatagi élet veszélyeivel és a csibék túlélését nehezítő tényezőkkel magyarázzák.⁶²

A kaparéék neve *ufhūs(a)*⁶³ vagy *mafḥaṣ*,⁶⁴ az utóbbi változat egy *ḥadīṭ*-ban is előfordul:⁶⁵ „Ha valaki Isten számára mecsetet épít, legyen bár akkora, mint a pusztaityúk kaparéka vagy annál kisebb, Isten házat épít számára a Paradicsomban.”⁶⁶

A pusztaityúkot olyan madárnak írják le, amelyik már a kikelésétől fogva figyel arra, hogy a csibéknek mire van szüksége, ugyanis feltöri (*ṭarraqat*) a tojásokat, hogy segítse kibújni a kicsiket.⁶⁷

3.3. Ellenségek

A sivatagból sem hiányoznak a ragadozók, és a pusztaityúknak ébernek kell lennie, hogy megmeneküljön tőlük. Ad-Damīrī szerint legfőbb ellenségei a pusztai ölyv⁶⁸ és a gyíkok egy fajtája.⁶⁹

A pusztaityúkra vadásztak is, ezt örökíti meg Abū Nuwās egyik vadászversének (*ṭardiyya*) félsora, ahol leírja, hogyan ejti el – a sólyomhoz hasonlóan – a vadászkutya a madarat:⁷⁰

... *ka-š-šaqrī yaṇqaḍḍu 'alā ǧaṭāṭihī*

... „Mint a sólyom, úgy csap le a pusztaityúkra.”

⁶² Al-Ġāhiz, *Ḥayawān*, V. 574.

⁶³ Ibn Qutayba, *Adab*, 173.

⁶⁴ Al-Qazwīnī, *i. m.*, 423.

⁶⁵ *Man banā masǧidan li-llāh ka-mafḥaṣ qaṭāt aw ašḡar banā Allāh lahu baytan fi l-ǧanna*. Ibn Māǧa, *Sunan*, K. *al-masǧid wa-l-ǧamā'āt*, 344, Nr 738.

⁶⁶ A *ḥadīṭ*-nak ezt a változatát idézi még al-Qazwīnī, *i. m.*, 423 és Abū Hāmid Muḥammad al-Ġazālī, *Iḥyā' 'ulūm ad-dīn*. Ġidda, 2011, I. 563, K. *asrār aš-šalāt*, *Faḍīlat al-masǧid*. Ld. még 'Abd ar-Raḥīm al-'Irāqī–Tāǧ ad-Dīn 'Abd al-Waḥḥāb Ibn as-Subkī–Murtadā az-Zabīdī, *Taḥrīǧ aḥādīṭ Iḥyā' 'ulūm ad-dīn*. Taḥqīq Maḥmūd al-Ḥaddād. Ar-Riyāḍ, 1408/1987, I. 340, Nr. 389.

⁶⁷ Al-Ġāhiz, *Ḥayawān*, V. 581.

⁶⁸ Ad-Damīrī, *i. m.*, I. 379, s. v. *al-ḥumaymiq*.

⁶⁹ Ad-Damīrī, *i. m.*, I. 559, s. v. *as-saqanqūr*.

⁷⁰ Abū Nuwās, *i. m.*, II. 183. Ld. még Jaroslav Stetkevych, *The Discreet Pleasures of the Courtly Hunt* Abū Nuwās and the 'Abbāsīd Ṭardiyyah. *Journal of Arabic Literature* 39 (2008) 142, aki azonban ezt a részt tévesen *qaṭāṭihī* alakban közli, amely nem követi a rímet, hiszen a vers egy *ṭā'iyya*.

A sólyomtól való esetleges és ritka megmenekülését ábrázolja érzékletesen Zuhayr a következő sorban:⁷¹

*'inda d-ḏunābay lahā ṣawtun wa- 'azmalatun
yakādu yaḥṭafuhā ṭawran wa-tahtalikū*

„Nyomában a sólyommal a pusztaiyúk kiált és vijjog.

Egyszer a sólyom majdnem elkapja, de felgyorsulva tovaszáll.”⁷²

Az éjszaka vadászó madarak is az ellenségei.⁷³ Mivel soha nem érezheti magát biztonságban, ezért csak rövid időkre alszik el, ami ellenkezik természetével, ahogy ezt egy gyakran al-Farazdaqnak tulajdonított sorból megtudjuk:⁷⁴

*fa-law turiqat nāmat wa-lākin 'a 'aššahā
'adan min qilāšin ka-l-ḥaniyyi l-mu 'aṭṭaṭi*

„A [pusztaiyúk] aludna, ha hagynák, de zavarja

a hosszúlábú nősténytevék okozta ijedség, amelyek olyanok, mint a felajzott íj.”

A fenti sor kezdetéből *law turiqa l-qaṭā laylan la-nāma* formában gyakran emlegetett mondás lett, amelyet akkor használnak, ha valakit addig nem hagyunk békén, amíg fel nem kel.⁷⁵

Ugyanezt a jelenetet, azaz a rövid álmából a tevék által felébresztett pusztaiyúkot mutatja be Labīd (megh. 661 k.) következő sora:⁷⁶

*iḏā haḡada l-qaṭā 'afza 'na minhu
'awāmina fī mu 'arrasihi l-ḡuṭūmī*⁷⁷

„Amikor a pusztaiyúkok alszanak, [a tevék] felébresztik

a nyugodtakat, akik a nyugvóhelyükön gubbasztanak.”

Amint azt Abū Nuwās fent idézett verssorából is láthattuk, a pusztaiyúkra az ember is vadászott, és húsát el is fogyasztotta annak ellenére, hogy a véleménye-

⁷¹ Zuhayr, *i. m.*, 80; Aš-Šantamarī, *i. m.*, 45; idézi még Ibn Qutayba, *Ma 'ānī*, 310.

⁷² A második félsort Jones úgy fordítja, hogy „a sólyom időnként megragadja, időnként gyorsan elmenekül” (*Early Arabic Poetry*, II. 131.). E sor értelmezésénél a *ṭawran* jelent problémát, mivel általában megismételve használatos (*ṭawran wa-ṭawran*). Fordításomban aš-Šantamarī kommentárját követtem.

⁷³ Al-Ġāhiz, *Ḥayawān*, II. 299, s. v. *ṭuyūr al-layl*.

⁷⁴ Al-Ḥalīl (*i. m.*, III. 164, s. v. *'ašša*) óta létezik egy lexikográfiai hagyomány, amely e sort al-Farazdaqnak tulajdonítja. Ezt azonban sem a költő *Dīwān*ja, sem egyéb források nem erősítik meg. Ld. pl. al-Ġāhiz, *Ḥayawān*, V. 578, aki a szerző neve nélkül idézi ezt a sort. Ld. még Uő, *Kitāb al-ḥayawān*. Taḥqīq Muḥammad Bāsīl 'Uyūn as-Sūd. Bayrūt, 2011, V. 306/1. jegyzet. Szerző megadása nélkül idézi még Ibn Qutayba, *Ma 'ānī*, I. 319.

⁷⁵ Maydānī, *i. m.*, II. 173, Nr. 3230; Abū l-Qāsim Ġār Allāh Maḥmūd ibn 'Umar az-Zamaḥšarī, *Al-mustaḡṣā fī amṭāl al-'arab*. Taḥqīq Muḥammad 'Abd al-Mu'īd Ḥān. Haydarābād, 1962, II. 296, Nr. 1048.

⁷⁶ Labīd ibn Rabī'a al-'Āmirī, *Dīwān*. Bayrūt, 1966, 185; idézi Ibn Qutayba, *Ma 'ānī*, I. 315.

⁷⁷ A *ḡuṭūmī* szó a *mu 'arrasihi* szóhoz való szomszédsága (*'alā l-ḡiwār*) miatt áll birtokos esetben.

nyek eltérnek a fogyaszthatóságára, illetve húsának minőségére vonatkozóan. Erre számos műben találhatunk utalást, többek között az *Ezeregyéjszakában*.⁷⁸

A sivatag belsejében, illetve szélén élő *qaṭāt* már az ókori Egyiptomban is ismerték, és húsát nagyra tartották, ahogy azt Wilkinson is leírja.⁷⁹ A szunnita muszlim jogtudósok egyöntetű véleménye szerint a pusztaityúk húsának fogyasztása megengedett (*ḥalāl*),⁸⁰ míg a síiták az előnyben részesített húsok között tartják számon.⁸¹ Ibn Qayyim al-Ğawziyya szerint a húsnak ez a fajtája száraz, fekete epét⁸² termel, és székrekedést okoz. Véleménye szerint ez a legrosszabb fajta étel,⁸³ kivéve azt, hogy hasznos az ödéma (*istisqā'*) ellen.⁸⁴ A pusztaityúk keresett volt a húsának, vérének és csontjainak tulajdonított gyógyhatás miatt is. Úgy tartották, hogy ha a vérét és porrá őrölt csontjait olajjal keverik és a testre festik, az hatásos gyógyszer a foltos hajhullás (*dā' at-ṭa'lab*) ellen, de ez a kenőcs a férfiaknak potencianövelő szerként is ajánlott volt.⁸⁵

4. A legjobb költemény

A cikk terjedelme nem engedi meg, hogy további forrásokat idézzünk, amelyekben a fenti jellegzetességeken kívül időnként a madárral kapcsolatos egyéb megfigyelések is helyet kapnak. Konklúzió helyett egy olyan verset szeretnék bemutatni, amely al-Ğāḥiẓ⁸⁶ véleménye szerint a legjobb a pusztaityúkról írt versek közül. A költemény szerzője a Felső-Mezopotámiában élt keresztény Banū Taglib törzsből származott.⁸⁷ Személye azonban nem tisztázott, al-Marrār,

⁷⁸ A második kalandar meséje (ld. pl. *The Book of Thousand Nights and a Night. A Plain and Literal Translation of the Arabian Nights Entertainments*. Transl. and notes by Richard Francis Burton. London, 1885, I. 130. skk.) vagy A borbély meséje a hatodik bátyjáról (ld. pl. Uo. I. 345.).

⁷⁹ Gardner Wilkinson, *The Manners and Customs of the Ancient Egyptians*. London, 1847, 35–36. Megemlíti, hogy Egyiptomban *gutta* a neve ennek a madárnak, amelynek latin nevét ő *Pterocles melanogaster* (azaz feketehasú) formában adja meg. Ezt az elnevezést a modern taxonómia már nem alkalmazza, helyette a *Pterocles orientalis* használatos.

⁸⁰ Ad-Damīrī, *i. m.*, II. 217. Ld. még pl. Abū l-Ḥasan 'Alī ibn Muḥammad Ibn al-Qaṭṭān, *Al-iqnā' fī masā'il al-iğmā'*. Taḥqīq Ḥasan ibn Fawzī as-Sa'īdī. Al-Qāhira, 2004, I. 323, Nr. 1828. Vö. 'Abd ar-Raḥmān al-Ğazīrī, *Al-fiqh 'alā l-maḍāhib al-arba'a*. Bayrūt, 2002, II. 6.

⁸¹ Ğāmi' *aḥādīṭ aš-šī'a*. Taḥqīq Ḥusayn at-Tabātabā'ī al-Burūğirdī. Tihrān, 1399/2011, XXIII. 306.

⁸² Ez a görög orvostudomány humorális elméletének hagyományát követő arab orvostudomány szerint a melankolikus vérmérséklettel áll összefüggésben.

⁸³ Burton szintén megemlíti, hogy „nagyon kevés fehér húsa van”. Ld. *The Book of Thousand Nights and a Night*, I. 131/1. jegyzet.

⁸⁴ Ibn Qayyim al-Ğawziyya, *Aṭ-ṭibb an-nabawī*. Al-Qāhira, 1980, 343.

⁸⁵ Al-Qazwīnī, *i. m.*, 423.

⁸⁶ Al-Ğāḥiẓ, *Ḥayawān*, V. 583–585.

⁸⁷ Philip Khuri Hitti, *History of the Arabs from the Earliest Times to the Present*. London, 1970, 196.

illetve al-‘Ikabb at-Taġlibī néven is ismert.⁸⁸ Šayhū a keresztény költőket bemutató kötetében a verset az al-A‘šā at-Taġlibīként emlegetett szerző művei közé sorolja.⁸⁹ Bár a magyar nyersfordításból nehéz érzékelni a vers költőiségét, az időmértékes (*tawīl*) metrumban írt és ugyanakkor monorímes (*qāfiyya*) verssorok lüktetését, a madár és a csibéje nehéz sorsa kiviláglik belőle.

بلاد مرواة يحار بها القطا * ترى الفرخ في حافاتها يتحرق
يظل بها فرخ القطاة كأنه * يتيم جفا عنه موالیه مطرق
بديمومة قد مات فيها وعينه * على موته تغضي مرارا وترمق
شبيه بلا شيء هنالك شخصه * يواريه قيض حوله متفلق
له محجر ناب وعين مريضة * وشدق بمثل الزعفران مخلق
تعالجه كحلاء المدامع حرة * لها ذنب وحف وجيد مطوق
سماكية كدرية عرعرية * سكاكية غبراء سمراء عسلق
إذا غادرته تبتغي ما يعيشه * كفاها رذاياها النجاء الهبنق
غدت تستقي من منهل ليس دونه * مسيرة شهر للقطا متعلق
لأزغب مطروح بجوز تنوفة * تلظى سموما قيظه فهو أورق
تراه إذا أمسى وقد كاد جلده * من الحر من أوصاله يتمزق
غدت فاستقلت ثم ولت مغيرة * بها حين يزهاها الجناحان أولق
تيمم ضحضاحا من الماء قد بدت * دعاميصه فالماء أطل أورق
فلما أنته مقدحرا تغوثت * تغوث مخنوق فيطفو ويغرق
تحير وتلقي في سقاء كأنه * من الحنظل العامي جرو مفلق
فلما ارتوت من مائه لم يكن لها * أناة وقد كادت من الري تبصق
طمت طموة صعدا ومدت جرانها * وطارت كما طار السحاب المعلق

„Kietlen vidék, amelyen át a pusztaityúkok (*qaṭā*) útjukat keresik,
S amelynek szélén láthatod, hogy a csibék az éhségtől kornyadozva
várnak.

A pusztaityúk csibéje ottmarad, mintha

Árva lenne, lesütött szemekkel, akitől a segítői elvonultak,

Egy tágas sivatagban, amelyben a csibe már-már elpusztult,

És haláltusájában többször becsukja a szemét, majd újra pislant.

Semmi nem hasonlít ott az alakjához,

Elrejtí őt a körülötte szétszórt, feltört tojáséhj.

Szemgödre felemelkedik, és beteges a szeme,

Torka illatos, mint a sáfrány.

[Anyja] szabad madár, fekete kontúrral a szeme körül,

⁸⁸ Al-Ġāhiz, *Ḥayawān*, V. 583.

⁸⁹ Šu‘arā‘an-našrāniyya. Taḥqīq Luwīs Šayhū. Bayrūt, 1890, VIII. 128–129.

Dús farka van és örvös nyaka,
 Szárnyaló, sötét (*kudriyya*), magas röptű,
 Viszi a levegő, porszínű, barna, könnyű.
 Amikor elhagyja csibéjét, hogy megszerezze, ami életben tartja,
 Esztelen gyorsasága⁹⁰ elegendő neki ahhoz, hogy csibéjét ellássa.
 Reggel keres vizet egy vízlelő helynél, amelyen kívül nincs másik
 A pusztaityúktól egy havi távolságon belül. Ezért nem tehet mást, [mint
 hogy odamenjen]
 [Vízért] egy pelyhes fiatal madárnak, aki törődötten [várja] egy kietlen siva-
 tag mélyén,
 Amelynek a tüze éget a forró széllal. A [csibe] színe már feketés.
 Este úgy láthatod [a csibét], hogy a bőre
 Már majdnem lefoszlott a végtagjairól a meleg miatt.
 [Az anya] reggel emelkedett a magasba, majd elfordult, útját megváltoztatva
 A sivatagban, amikor a két szárny gyorsan felemeli,
 A célja egy sekély vízlelő hely, amelyben
 Fekete vízi rovarok vannak, így a víz hamuszínű, zavaros.
 Amikor megérkezik a felkavart vízhez, segítségért kiált,
 Mint egy fuldokló, aki felmerül [a habokból], majd újra alámerül,
 Lenyeli a vizet, majd „víztömlőjébe”⁹¹ cseppenti,
 Mintha az szárított sártök lenne, kicsi és hasadt.
 Miután szomját oltotta a [forrás] vizéből, elhagyta
 Megfontoltsága, és annyira eltelt az ivástól, hogy szinte köpött.
 A magasba emelkedett, és kinyújtotta a nyakát,
 Majd elrepült, mint ahogy a magasban szálló felhők száguldanak [az égen át].”

A peculiar desert bird as shown by the Arabic literature and lexicography

Kinga DÉVÉNYI

The article presents the sandgrouse (*qaṭā*), the favourite desert bird of Arab authors as it appears in the poetry of pre-Islamic and Umayyad poets, the *adab* prose of Ibn Qutayba, al-Ġāḥiz, ad-Damīrī, and the great lexicographical works. The literary characterizations of this distinguished bird are compared to

⁹⁰ Azaz villámgyorsnak kell lennie ahhoz, hogy időben térjen vissza a csibéjéhez, hogy inni adjon neki.

⁹¹ A *siqā* szó a kommentátor szerint a madár begye. Ez azonban helytelen magyarázat, mivel a pusztaityúknak az a különlegessége, hogy a tollai között tudja a vizet tárolni a csibéi számára. Ld. a 14. oldalon írtakat és a 48. jegyzetet.

the reality through the observations of contemporary ornithologists. Although aiming to give a comprehensive image, an exhaustive presentation of the relevant literature would far surpass the confines of an article, hence in addition to the taxonomy and the name of the bird, emphasis is put on the descriptions of its adaptation to desert life. In the selection of poems, the presentation of less familiar lines was preferred to the poems of famous authors even if the latter contain longer descriptions of the sandgrouse.

Péri Benedek

I. Szelim (1512–1520) perzsa dívánjának új kritikai kiadása elé: tudománytörténeti áttekintés és a *Díván* kézírathagyománya*

1. Tudománytörténeti áttekintés

I. Szelim egyszerre volt sikeres hadvezér és az irodalmi hagyományban jártas, elismert poéta. Hadvezéri és költői erényeit már a saját korában nagyra értékelték. Kortársainak róla alkotott véleményét ékesen példázza a történész, jogtudós és költő Kemálpasazāde (Kemālpasazāde; megh. 1534) Szelim halálára írt gyászversének refrénje: „Meghalt Szelim, halála szívbe mart. / Sirassa a toll, sirassa a kard!”¹

A szultánnak a hadszíntereken elért eredményeivel szemben a költészet terén nyújtott teljesítménye méltatlanul a feledés homályába látszik veszni. Míg más uralkodók költészetével a török irodalomtörténet sokat foglalkozott, a kutatók mintha megfeledkeztek volna Szelim verseiről. Történt talán mindez azért, mert ellentétben az Oszmán-ház más tagjaival, Szelim a verseit nem törökül, hanem jobbára perzsául írta. A szultán 1520-ban, pontosan ötszáz évvel ezelőtt hunyt el, s a kerek évforduló remek alkalmat szolgáltat ahhoz, hogy elkészüljön a költői életmű új kritikai kiadása.

Szelim sorai először 1811-ben jelentek meg nyomtatásban, de nem saját hazájában, hanem Európában. Heinrich Dietrich von Diez (1751–1817) a szultánt költőként is bemutató tanulmányának illusztrációjaként közölt egy gazelt (*gazel*) a tulajdonában lévő kéziratból.² Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856), bár az oszmán irodalom történetét feldolgozó hatalmas munkájában foglalkozott Szelimmal, mindössze két oldalt szentelt neki. A szultán költészetének rövid jellemzését Hammer egy kaszida (*kaşīde*) részletének fordításával, illetve

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.1.23>.

* Jelen írás egy korábban angolul megjelent tanulmány (Benedek Péri, Towards a New Critical Edition of Sultān Selīm's Persian Divan. An Overview of the Manuscripts. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 4 (2020/1) 131–146) frissített és átdolgozott változata.

¹ A vers teljes szövegét ld. Recep Hasar, *Türk edebiyatında padişah ve şehzade mersiyeleleri. Yüksek lisans tezi*. İstanbul, 2018, 205–212.

² Heinrich Friedrich von Diez, Selim I als Dichter und Mann von Geist, als Regent und Mensch. In: Uő, *Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und Wissenschaften, Sitten, Gebräuchen und Alterthümern, Religion und Regierungsverfassung: aus Handschriften und eigenen Erfahrungen gesammelt*. I. Berlin, 1811. A kéziratot jelenleg a Staatsbibliothek zu Berlin gyűjteményében őrzik (Diez A oct. 80).

a Kinalizáde Haszán cselebi (Kınalızāde Hasan çelebi; megh. 1604) antológiájában olvasható néhány sorral illusztrálta.³ A 19–20. század fordulójára az oszmán irodalom egyik legjelentősebb európai kutatójává előlépett Elias John Wilkinson Gibb (1857–1901) egy korai, oszmán költők verseit angol fordításban tartalmazó kötetében egy Szelim-gazel fordítását adta közre.⁴

Szelim versgyűjteménye először a 19. század végén, 1306/1888–1889-ben látott napvilágot.⁵ Bár a gazeleket tartalmazó kötetet sajtó alá rendező Hüsejñ Hüsñi (Hüseyn Hüsni) ezt nem említi az előszóban, a számos kézirat bevonásával elvégzett összehasonlító vizsgálat világossá tette, hogy ez a kiadás mindössze egyetlen kézirat, a Szülejmánije-könyvtár (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi) Fátih-gyűjteményében őrzött kötet (Fatih 3830) alapján készült. Hüsñi a kalligrafikus *neszthalik* írástípussal készült s elég jól olvasható kézirat átírása során viszonylag sok hibát követett el, emiatt kiadása megbízhatatlan. A félreolvasások javarészt a kézirat téves értelmezéséből fakadnak, amire álljon itt egy beszédes példa.

Az *Agarçi hašta Majnün şahna-yi dašt-i vafā būd-ašt* („Bár a szerelembeteg Medzsún a hűség pusztaságának fejedelme volt”) kezdetű gazel záró párversének (*maḳtaʿ*) első félsora a következő: *Selīm az vādī-yi gam gar bi-taht-i šāhī uftād-ašt* „Ha Szelim a bánat völgyéből az uralkodás trónjára jutott”. Hüsñi kiadásában a ’ha’ jelentésű گر (*gar*) szó helyett a *g-b-r* betűsor áll (گیر), mert a kiadó az *r* betű alatt látható tintapöttyöt egy feltételezett *b* betűhöz tartozó pontként értelmezte.⁶

Manasztırlı Ahmed Dánis efendi (Manastırlı Aḥmed Dāniş efendi; megh. 1889) Hüsñi kiadását használta a néhány évvel később, 1312–1313/1894–1896 között készült, Szelim verseit magyarázó kommentárjához.⁷ Munkájának a szerző a *Destāvīz-i Dānis* (*Destāvīz-i Dāniş*; Dánis ajándéka/A tudás ajándéka) címet adta, és II. Abdülhamid szultánnak (1876–1909) ajánlotta. Úgy tűnik, Dánis efendi munkája során kijavította a Hüsñi szövegében talált félreértéseket, mert a fent említett hibát műve nem tartalmazza.⁸

Hüsñi munkája után két évvel jelent meg Isztambulban a *Bárika* (*Bāriḳa*; Ragyogás) című kötet, amelyben a szerkesztő-fordító, Sejk Vaszfı (Şeyḫ Vaşfı)

³ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Osmanische Dichtkunst bis auf unsere Zeit*. Pest, 1836, 159–160.

⁴ Elias John Wilkinson Gibb, *Ottoman Poems Translated into English Verse With Introduction, Biographical Notices, and Notes*. London–Glasgow, 1882, 33.

⁵ Hüsejñ Hüsñi, *Dıvān-i Javuz Szultān Szelīm*. Isztambul, 1306/1888–1889.

⁶ Fatih 3830, f. 12a; Hüsñi, *i. m.*, 39.

⁷ Dánis efendi művének szövegét ld. Beyza Terzi, *Destāvīz-i Dāniş* (*Yavuz Sultan Selīm Dıvānı’nın şerhi*). *Tenkitli metin ve inceleme* (s. 1–180). *Yüksek lisans tezi*. İstanbul, 2016; Seda Aydın, *Destāvīz-i Dāniş* (*Yavuz Sultan Selīm Dıvānı’nın şerhi*). *Tenkitli metin ve inceleme* (s. 180–366). *Yüksek lisans tezi*. İstanbul, 2016.

⁸ Terzi, *i. m.*, 158.

Szelim költészetéből néhány oszmán és százhatvan perzsa párverset közölt török fordítással együtt.⁹ A kötetet Hasan Gültekin egy 2015-ben megjelent cikkében újra kiadta, immár latin betűs átírásban.¹⁰

Igen röviden szól Szelimről Gibb az *A History of Ottoman Poetry* című hatkötetes összegző munkájának második kötetében: mindössze egyetlen török nyelvű, s a díván kézírataiban nem szereplő párvers angol fordítását adja közre. Gibb egy lábjegyzetben megemlíti a Hüsni féle kiadást és a British Museum (ma British Library) gyűjteményében őrzött kéziratot.¹¹

A szultán dívánjának első kritikai kiadására a 20. század elejéig kellett várni. Készítője egy ismert német iranista, Paul Horn (1863–1908) volt, aki II. Vilmos császár (1888–1918) felkérésére látott munkához.¹² A kéziratokat utánzó, díszes lapokra nyomtatott, szépen kalligrafált és aranyozott bőrkötésben kiadott kötet 1904-ben látott napvilágot.¹³ A nem mindennapi kiadvány exkluzív kiállítását az magyarázta, hogy a császár a könyvet ajándéknak szánta, s egy példányát el is küldte Szelim leszármazottjának, II. Abdülhamidnak szultánnak (1876–1909).¹⁴ A szultáni példányon kívül még száz, szerényebb kivitelű, puha kötésű példány is készült, s ezeket főként könyvtárak és válogatott európai tudósok kapták.¹⁵ A magyar iranisztika jeles képviselőjének, Kégl Sándornak (1862–1920) is sikerült egy kötetet megszereznie, amely halála után, minden bizonnyal a tudós többi könyvével együtt, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került.¹⁶

Horn hat kézirat alapján állította össze a kritikai kiadás szövegét. Ezek közül négy nyugat-európai, kettő isztambuli könyvtárakból származott.¹⁷ A kézirat-

⁹ Sejh Vaszfî, *Bârika. Javuz Szultân Szelim'in es 'ârî ile terdzsümeleri*. Isztambul, 1308/1891.

¹⁰ Hasan Gültekin, *Yavuz Sultan Selim'in Farsça beyitleriyle tercümeleri*. *Turkish Studies* 10 (2015) 1217–1246.

¹¹ Elias John Wilkinson Gibb, *A History of Ottoman Poetry*. II. London, 1902, 260–262. Gibb a szóban forgó lábjegyzetben azt is megjegyzi, hogy a British Museum perzsa kézíratait leíró katalógusában Charles Rieu az Add. 7786 jelzetű kézirat szerzőjeként tévesen II. Szelimet jelölte meg. Ld. Charles Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*. II. London 1881, 659–660.

¹² A kötet létrejöttének történetét ld. Klaus Kreiser, *A Divan for the Sultan. Between Producing of an Oriental Text and the German Art of Printing*. In: *Turkish Language, Literature and History. Travelers, Tales, Sultans and Scholars Since the Eighth Century*. Ed. by Bill Hickman–Gary Leiser. London–New York, 2017, 223–248.

¹³ Paul Horn, *Dîvân-i balâgat- 'unvân-i Sulţân Salîm Hân-i avval*. Berlin, 1904.

¹⁴ Paul Horn, *Der Dichter Sultân Selîm I*. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 60 (1906) 97–111.

¹⁵ Kreiser, *i. m.*, 237–238.

¹⁶ A Kégl-hagyaték kérdéséhez ld. Apor Éva, Kégl Sándor és az Akadémia Könyvtára. In: *Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*. Szerk. Fekete Gézané. Budapest, 2001, 274–276.

¹⁷ Horn, *Dîvân*, 2–3; Horn, *Der Dichter*, 99. Horn a következő kéziratokat használta: 1. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi 3422; 2. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lala İsmail 449; 3. Paris, Bibliothèque nationale de France, Schefer 1373; 4. British Library, Add. 7786; 5. Staatsbibliothek, Diez A. oct. 80; 6. Uppsala, University Library, O. Nov. 21 (Tg. 191)/3.

másolatokban Horn összesen 305 verset talált. Ebből versformáját tekintve 2 kaszida, 300 gazel, 1 *terkīb bend* (*terkīb bend*) és 1 *tahmisz* (*tahmīs*).¹⁸ A munkálatok körülményeit, a kritikai kiadás összeállításakor követett alapelveket és a kéziratok rövid leírását Horn a kötet megjelenése után két évvel ismertette röviden egy Szelim költészetének szentelt, 1906-ban publikált tanulmányában.¹⁹

A kritikai kiadás, annak ellenére, hogy színvonalas munkáról van szó, hosszú ideig alig keltett visszhangot. Ennek talán a kis példányszám volt az oka, talán az, hogy az Oszmán Birodalomban keletkezett perzsa szövegek sokáig nem kerültek a tudományos érdeklődés homlokterébe. A kevés kivétel közé számított Kégl Szelim költészetéről szóló tanulmánya, amely nem tartozik a szerző legsikerültebb írásai közé. Kégl ugyanis mintha nem igazán lett volna tisztában azzal, ki is a versgyűjtemény szerzője, hiszen a szövegben keveredik a szafavida seregeket a csaldiráni csatában legyőző I. Szelim és a Szülejmán szultánt (1520–1566) a trónon követő II. Szelim (1566–1574) alakja, s a díván szerzője hol II. Bajezid (1481–1512), hol Szülejmán fiaként szerepel.²⁰

A török tudományos élet is viszonylag későn vett tudomást a kötetről. Ali Nihat Tarlan csak 1946-ban tette közzé Szelim verseinek török fordítását, első sorban Horn kiadására támaszkodva. Tarlan a kötet elé írt rövid előszavában megjegyzi, hogy ahol szükségesnek látta, ott a szöveget egybevetette a Millet Kütüphanesi kéziratával.²¹

Az Oszmán Birodalomban perzsául író szerzők s ezzel együtt a Szelim költésze iránti érdeklődés csak az 1990-es években kezdett megélni. A témáról elsőként Muḥammad Amīn Rayāhī írt monográfiát, s a kötetben néhány sort is közölt a szultántól. Bár a szerző egy lábjegyzetben megemlíti az isztambuli kiadást és Horn kötetét is, a szemelvényeket egy Szelimnek ajánlott műből idézi. A szóban forgó munka Mīr Alīsīr Nevājī (Mīr ‘Alīšīr Nevāyī; 1441–1501) *Medzsálsz an-nefāisz* (*Mecālīs an-nefā’is*; Kifinomultak összejövetelei) című irodalmi antológiájának perzsa fordítása, melyet egy, a szultáni udvarban dolgozó perzsa orvos, Šāh Muḥammad Kazvīnī (Šāh Muḥammad Ḳazvīnī) készített 927/1520–1521 és 929/1522–1523 között Isztambulban.²² A fordító Nevājī eredeti szövegét a kortárs költők munkásságának szentelt utószóval egészítette

¹⁸ Horn a *terkīb bendet* az általa használt egyik kézirat hibás megnevezését átvéve *terdzī bendnek* (*tercī’ bend*) nevezi. Műfajuk szerint az általa közreadott költemények a következőképpen oszlanak meg: 1 *tevḥīd* (*tevḥīd*), 2 *nat* (*na’t*), 1 *mūnādzsāt* (*mūnācāt*), 2 kaszida, 1 *tahmisz* és 298 gazel. Az egyes terminusok magyarázatát ld. a 37. lábjegyzetben.

¹⁹ Horn, *Der Dichter*, 98–101.

²⁰ Kégl Sándor, Szelim szultán mint perzsa költő. In: *Keleti tanulmányok. Goldziher Ignác születésének hatvanadik évfordulójára írták tanítványai*. Budapest, 1910, 183–203.

²¹ Ali Nihat Tarlan, *Yavuz Sultan Selim divanı*. İstanbul, 1946.

²² ‘Alī Aššar Ḥikmat, Muqaddima-yi muṣaḥḥih. In: ‘Alī-šīr Nevāyī, *Tazkira-yi Majālīs al-naḡā’is*. Bi-sa’t u ihtimām-i ‘Alī Aššar Ḥikmat. Tehran, 1363/1984–1985, ۱–۷.

ki. A Szelimről szóló részben több olyan gazel is olvasható, amelyik egyik eddig fellelt kéziratban sem található meg.²³

Tahsin Yazıcı a Kis-Ázsiában perzsául író szerzőket pusztán az említés szintjén felsoroló munkáját 1992-ben publikálta.²⁴ A lista 2000-ben az *Encyclopaedia Iranica* internetes változatában angolul is napvilágot látott.²⁵

Az isztambuli könyvtárak gyűjteményeiben őrzött Szelim-kéziratok egy részét elsőként Şadi Aydın írta le a török szerzők perzsa dívánjait összegyűjtő, 2010-ben megjelent kötetében.²⁶ Könyvében a szerző összesen tizenhat kéziratot tárgyal, amelyek közül kettő azonban nem a szultán, hanem egy másik, szintén a Szelim költői nevet használó szerző verseit tartalmazza.²⁷

A 2010 és 2020 között eltelt egy évtizedben jelen írás szerzője egy sor olyan tanulmányt publikált, amelyik a szultán költészetének valamely aspektusával foglalkozott, vagy a díván kézirataiban megtalálható, nyomtatásban eddig meg nem jelent verseket tett közzé.²⁸

Veyis Değirmençay 2013-ban jelentetett meg vaskos monográfiát a perzsául verselő oszmán szerzőkről. Az oszmán költői antológiákat idéző munka Szelimről is megemlékezik, s a díván két korábbi kiadását alapul véve egy *terkib bendet* és egy gazel is közöl.²⁹ Két évvel később Naci Tokmak a Sáh Muhammad Kazvini antológiájában szereplő verseket jelentette meg török fordításukkal együtt.³⁰

²³ Nevāyī, i. m., 360–363.

²⁴ Tahsin Yazıcı, *Pārsī-nivīsān-i Āsyā-yi Şagīr*. Tehran, 1371/1992–1993.

²⁵ Tahsin Yazıcı, Persian Authors of Asia Minor. Part I. *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/persian-authors-1>; Uő, Persian Authors of Asia Minor. Part II. *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/persian-authors-2> (2020. július 14.).

²⁶ Şadi Aydın, *Türk edebiyatında Farsça divânlar ve divânçeler*. Ankara, 2010, 76–82.

²⁷ A két kézirat: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi İlavesi 154 és Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Zühdü Bey Kitaplığı 2141.

²⁸ Péri Benedek, Szelim szultán perzsa ğazaljai I. Az első megközelítés. In: *Varietas delectat. Tanulmányok Kégl Sándor emlékére*. Szerk. Dévényi Kinga. Budapest, 2010, 21–45; Uő, Milyen költő volt I. Szelim oszmán szultán? A 114. *gazel* tanúsága. *Keletkutatás* 2011. tavasz, 73–84; Uő, I. Szelim szultán kiadatlan perzsa versei I. *Keletkutatás* 2015. tavasz, 115–138; Uő, I. Szelim kiadatlan perzsa versei II. *Keletkutatás* 2015. ősz, 113–130; Uő, I. Szelim szultán (1512–1520) imitációs technikája. Két Háfiz parafrázis példája. *Keletkutatás* 2016. tavasz, 63–76; Uő, 'From Istāmböl's Throne a Mighty Host to Irān Guided I; / Sunken Deep in Blood of Shame I Made the Golden Heads to Lie'. Yavuz Sultan Selim's Persian Poetry in the Light of the Ottoman–Safavid Propaganda War. *Archivum Ottomanicum* 34 (2017) 183–192; Uő, The Influence of Mīr 'Alī-šīr Navāyī's Persian Poetry on the Ghazals of the Ottoman Sultan Selim I (1512–1520). In: *Alisher Navoiy va XXI asr*. Muh. Shuhrat Sirojiddinov. Toshkent, 2017, 74–80; Uő, Towards a New Critical Edition of Yavuz Sultān Selīm's Persian Dīvān. An Overview of the Manuscripts. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 4 (2020) 131–146; Uő, Yavuz Sultan Selīm (1512–1520) and His Imitation Strategies. A Case Study of Four Hāfiz Ghazals. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 73 (2020) 233–251.

²⁹ Veyis Değirmençay, *Farsça şiir söyleyen Osmanlı şairleri*. Erzurum, 2013, 580–583.

³⁰ Naci Tokmak, Yavuz Sultan Selim'in Dīvânında olmayan Farsça şiirleri. *Doğu Esintileri* 2 (2015/3) 1–18.

Az İstanbul Üniversitesi könyvtárának kéziratgyűjteményében található Szelim-kéziratokról készítette mesterszakos szakdolgozatát Sevda Saçan 2018-ban.³¹ A dolgozat a könyvművészet szempontjai szerint részletesen vizsgálta a szóban forgó öt kézirat kötését, illusztrációit, a kötetek lapjainak egyéb díszítéseit és a szöveget lejegyző írnokok írásmódját.

A *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2019-ben egy teljes számot szentelt I. Szelimnek. A tanulmányok között több cikk is foglalkozott a szultán költészetével. M. Fatih Köksal Szelim különböző költői antológiákban fennmaradt török nyelvű verseit gyűjtötte össze.³² Beyza Terzi a szultán költészetéről alkotott véleményét igyekezett feltérképezni a versek alapján,³³ míg Seda Aydın annak próbált utánajárni, hogy az egyes uralkodói erényekről mi lehetett Szelim véleménye.³⁴ Szintén 2019-ben İbrahim Kaya két cikket is publikált Szelim dívánjáról. Az egyik Horn kiadását vette górcső alá,³⁵ a másik Tarlan fordítását vizsgálta.³⁶

Az új kritikai kiadás előkészítő munkálatait az Andrew W. Mellon alapítvány és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram (OTKA) isztambuli könyvtári kutatásokra kapott ösztöndíja tette lehetővé. A kutatást a korabeli költői antológiák Szelim költészetéről szóló beszámolóit inspirálták. Szehi bej (Sehî bey; megh. 1548), Latîfi (Laţîfî; megh. 1582) és Kinalizâde Haszân cselebi Szelimről írt bejegyzései mind tartalmazznak rövidebb-hosszabb szemelvényeket a szultán verseiből, s ezek közül jó néhány sor nem szerepel Horn kiadásában. Mivel valószínűnek tűnt, hogy kell lenniük olyan kéziratoknak, amelyek a hiányzó sorokat is tartalmazzák, a projekt a kéziratok felkutatásával kezdődött.

Az online térben fellelhető digitális könyvtárakat is magában foglaló „kéziratvadászat” során Szelim dívánjának huszonegy olyan kéziratát sikerült összegyűjteni, melyeket Horn nem használt,³⁷ s ezekben közel ugyanannyi eddig publikálatlan költemény szerepel, mint amennyit az ő kiadása tartalmaz. A díván szövege így jelentősen megnőtt, jelenleg a következőkből áll: 1 *tevhîd*, 1 *münâdzsât*, 1 *nat*, 1 *terkîb bend*, 10 *kaszîda*, 555 *gazel*, 1 *muhammesz* (*muḥammes*), 2 *tahmîsz*, 12 *kita* (*kîṭ‘a*), 9 *rubâi* (*rubâ‘î*) és egy önálló párvers.³⁸

³¹ Sevda Saçan, *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde yar alan Yavuz sultan Selim Divanı’nın tezyini açıdan değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Isparta, 2018.

³² M. Fatih Köksal, Yavuz Sultan Selim’in Türkçe şiirleri. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 20 (2019/40) 267–326.

³³ Beyza Terzi, Yavuz Sultan Selim’in şiir anlayışı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 20 (2019/40) 401–416.

³⁴ Seda Aydın, Sultan-şair olarak Yavuz Sultan Selim. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 20 (2019/40) 469–484.

³⁵ İbrahim Kaya, Yavuz Sultan Selim’in Paul Horn tarafından neşredilen matbu Farsça divanı hakkında bazı düşünceler ve öneriler. *International Social Studies Journal* 5 (2019) 6562–6585.

³⁶ İbrahim Kaya, Yavuz Sultan Selim’in matbu Farsça divanı ile Tarlan tercümesinin karşılaştırılması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12 (2019) 119–129.

³⁷ A gyűjtőmunka kilenc olyan kéziratot tárt fel, melyet a korábbi szakirodalom nem említ.

³⁸ A *tevhîd* (*tevhîd*) Isten egyedüliségét dicsérő vers. A *münâdzsât* Istenhez szóló fohász.

Fontos megjegyezni, hogy bár a Szelim-szövegkorpusz Horn kiadásához képest majdnem a duplájára nőtt, a korabeli antológiákban közölt párversek közül még van olyan, amely így sem került elő. Ezek vagy még lappangó, vagy az idők során elpusztult kötetekben lehetnek. A továbbiakban a kritikai kiadáshoz felhasznált kéziratok leírása következik, és szó esik majd a kéziratok egymáshoz való viszonyáról is.

2. A díván kéziratai³⁹

2.1. Millet Kütüphanesi, A. E. Farsça 324 (=AE)

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 81 számozott lapból áll, oldalanként átlagosan 14 sorral. A kolofon (f. 80a) tanúsága szerint a kéziratot Oszmán el-Futúhí ('Osmān el-Futūhī) másolta a hidzsra szerinti 980. évben (1572–1573). A másolás helye ismeretlen. A kötet egy visszafogottan díszített dupla oldallal, *szervelevhával* kezdődik (f. 1b–2a), amelyet festett *ünvān*, festett fejléc, két kisebb panel és arany szövegkeret tesz teljessé. A szövegkeretet, ahol van ilyen, később egyszerű kék (f. 2b–3a) vagy fekete vonallal (f. 3b–8b) rajzolták meg.

A hat dicsőítő szöveget tartalmazó kaszída-fejezetet (f. 1b–14a) a *münádzsát* (f. 1b) és a *terkib bend* (f. 2a–3a) vezeti be. A következő szöveg-egység (f. 14b–17a) a *tevhíddel* indul (f. 14b–15b), és a *muhammeszen* (f. 15b–16a) kívül a Sáhí, illetve Dzsámí versére írt *tahmísz*t (f. 15b–16b; f. 16b–17a) tartalmazza.

A gazel-fejezet a 17b oldalon kezdődik, és 221 gazelt, egy *rubáit* és egy szabadon álló bejtet foglal magába. Néhány oldalon utólag újabb gazelek kerültek a margóra (f. 18b, 33b, 36b, 39a, 55b, 58a, 58b, 63b, 75b). A 18b és 33b oldalakon látható költeményeket egy olyan későbbi tulajdonos írta a lap szélére, aki

A *nat* (na 't) Mohamed prófétát dicsőítő költemény. A *terkib bend* 5–12 párverset tartalmazó versszakokból álló klasszikus versforma. Leggyakoribb rímképlete aa xa xa bb / cc xc xc dd, stb. A kaszída hosszabb lélegzetű, párversekből álló dicsőítő költemény. Rímképlete aa xa xa xa, stb. A gazel rövidebb, általában páratlan számú (5–11) párversből álló költemény. Témája főként a szerelem. Rímképlete megegyezik a kaszídaéval. Fontos jellegzetessége, hogy az utolsó párversben a költő általában megadja írói álnévét. A *muhammesz* ötsoros versszakokból álló költemény. A *tahmísz* a *muhammesz* speciális változata, amely oly módon jön létre, hogy a szerző egy már létező gazel minden párverse elé odailleszti saját három fősorát. A *kita* általában rövid, párversekből álló költemény, amely szerepét tekintve nagyon közel áll az európai költészetből ismert epigrammához. Rímképlete xa xa xa, stb. A *rubái* négy fősorból álló, sajátos ritmusú, rövid költemény. Rímképlete aaba vagy aaaa.

³⁹ Mivel a kéziratokat csak digitális formában volt alkalmam szemrevételezni, leírásuk nem tartalmazza az olyan fontos kodikológiai információkat, mint a kötés és a papír milyensége vagy a kézirat méretei. Jelen tanulmányban a kéziratokat a rövidítésük alapján felállított betűrendben közlöm.

a kézirat anyagát a 49a oldalig összevetette Horn munkájával, és a példányából hiányzó, de ott meglévő versek első párversét a Horn-féle kiadás sorszámaival együtt itt-ott feljegyezte a margóra. A jegyzetek *rika* (*rik'a*) írástípusa 19. századi tulajdonosra utal, aki akár a Millet Kütüphanesi jogelődjét alapító híres könyvgyűjtő, Ali Emírî ('Alî Emîrî; 1857–1923) is lehetett. A példány annak ellenére nem szerepel Aydın könyvében, hogy Tarlan fordítása előszavában megemlíti.

2.2. *Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 586 (= Amasya)*

A *neszthalik* írástípussal készült kézirat 66 számozatlan fólióból áll, oldalanként átlagban 13 sor található benne. A kézirat datálatlan, az írnok neve és a másolás helye ismeretlen. A 46a fólión látható, datált bejegyzés alapján biztosan állítható, hogy a kéziratot annak rögzítése, vagyis 1086/1675–1676 előtt fejezték be, az első előzéklap hátoldalán lévő tulajdonosi pecsét alapján feltételezhető, hogy Amaszjában. A pecsét ugyanis egy bizonyos Abdüllatîf ('Abd al-Laţîf) imám által létrehozott kegyes alapítvány (*vakuf*) pecsétje. Az alapító minden valószínűség szerint azonos egy régi amaszjai család sarjával, a könyvtárlajdonos Abdüllatîffal, aki a 17–18. század fordulóján a helyi Bajezid dzsámiban teljesített szolgálatot.⁴⁰ A díván szövege az 1b lapon kezdődik és a 44b-n ér véget.

A kötet, akárcsak a díván sok más kézírata, a *tevhîd*del kezdődik, amely Horn kiadásában is az első költemény (*Ay tu-râ pardayi 'izzat 'alam-i yaktâyî* „A dicsőség leple egyedüliséged jele”). Mivel az első lapot követő néhány fólió elveszett, ezért a költemény vége és a gazeleket tartalmazó rész első néhány verse hiányzik. A 2a lap a Horn kötetében tizedik helyen álló költemény (*Bi-râh-i ğam guzar na-bvad bi-ħud har bî-sar u pâ-râ* „Nem minden elesett tud egyedül végigmenni a bánatod utcáján”) második párversével kezdődik. A *tevhîd*en kívül a kézirat egy Amîr Sâhî (Amîr Şâhî; megh. 1453) gazelje ihlette *tahmîszt* (f. 44a–b) és 162 gazelt tartalmaz. Ez utóbbiak közül néhány, például a *Mastâna ĉaşm-i yâr dar âmad zi-ħ'âb surħ* („A kedves szeme vörösen ébredt az álomból”) félsorral kezdődő, töredékes (f. 15a), a *Dar jihân bas ki bi-ġam şuħbat-i man dar payvast* („A világon sok az olyan, aki a bánata miatt lett a társam”) kezdetű vers pedig csak ebben a kötetben olvasható (f. 11a). Ez a kézirat nem szerepel Şadi Aydın 2010-es felsorolásában.

⁴⁰ Hasan Yerkazan, Halil b. Seyyid Abdüllatîf Amâsî (v. 1196/1782) ve Câmî'u'l-Asġar adlı eseri. In: *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu. 21–23 Nisan–Amasya. Bildiri kitabı* 1. Haz. Şuayip Özdemir–Ayşegül Gün. Amasya, 2017, 107.

2.3. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi 321/4* (= *Ankara*)

A díván szövege itt egy gyűjteményes kötet része, amely a következő szövegeket tartalmazza: a. *Ġazeliyât-i Amîr Husrau Dihlavî* (f. 1b–109b); b. Idrîs-i Bidlîsî, *Rabî‘ al-abrâr* (f. 114b–137a); c. *Dîvân-i Amîr Humâyûn* (f. 140b–171a); d. *Dîvân-i Selîmî* (f. 172b–191a). A négy datálatlan rész négy különböző írnok munkájának látszik. A Szelim dívánját elkészítő másoló neve és a másolás helye nem derül ki a kéziratból. A *nesztalik* írástípussal készült kézirat oldalanként átlagosan 17 sort tartalmaz, a szöveg keretét piros tintával húzták meg. A szöveg a *tevhîd*dalalal kezdődik, és 94 gazelt tartalmaz, amelyek három nagyobb egységben, a rímelő sorvégek szerinti betűrendbe rakva találhatók.⁴¹ Şadi Aydın e kéziratáról nem tesz említést.

2.4. *Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi 2077* (= *Atıf 2077*)

A *nesztalik* írástípussal készült kézirat 27 számozott fóliót és oldalanként átlagosan 21 sort tartalmaz. A 27b oldalon olvasható kolofon szerint a kéziratot Szejjîd Ibrahim al-Müderrişz (Seyyid İbrâhîm al-Müderriş) másolta, és a munkáját 1211/1796–1797-ban fejezte be. A szöveg a másolás helyét nem említi. Az első előzéklap hátoldalán lévő tulajdonosi bejegyzés szerint a kötet 1216/1801–1802-ben egy bizonyos Oszmán Atıf (‘Osmân ‘Aţîf) tulajdonában volt. A lapon ezen kívül Abdullah Efendizâde (‘Abdullâh Efendizâde) tulajdonosi bejegyzése és egy bizonyos Musztafa efendi (Muştafâ efendi) kegyes alapítványának talán a 1213/1798–1799-as évszámot tartalmazó pecsétje látható.

A kézirat díszes dupla oldallal (*şerlevha*; *serlevha*) kezdődik, az első három verset szépen festett fejléc (*ünvân*; ‘*ünvân*) vezeti be. A szöveget különböző szélességű kék és arany csíkok keretezik. A díván első verse a *tevhîd* (f. 1b–2a), amelyet a rövid *nat* (f. 2a), a *münâdzsât* (f. 2a–2b) és a *terkîb bend* formában megírt hosszú *na‘t* (ff. 2b–3b) követ. A gazeleket tartalmazó részben (ff. 3b–27b) 139 vers olvasható. A kézirat nem szerepel Aydın felsorolásában.

2.5. *Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi 2078* (= *Atıf 2078*)

A *nesztalik* írástípussal készült kézirat 64 számozott fóliót és oldalanként átlagosan 15 sort tartalmaz. A kézirat datálatlan, a másoló neve és a másolás helye ismeretlen. Az első előzéklapon egy bizonyos Ibrahim Hilmî (İbrâhîm Hilmî) tulajdonosi bejegyzése és Musztafa Atıf efendi (Muştafâ ‘Âtıf efendi) alapítvá-

⁴¹ A gazeleket tartalmazó három egység kezdő oldalai: f. 173a, f. 183b, f. 187b.

nyi könyvtárának évszámot (1283/1866–1867) is tartalmazó pecsétje látható. Az oldal *Dīvān-i sulṭān Selīm* formában a kötet címét is tartalmazza. A kötetet a kaszidákat, illetve a gazeleket tartalmazó fejezetek elején egy-egy *ünvān* díszíti (f. 1b, 13b), a szöveget kék és arany csíkokból álló keret veszi körül.

A díván szövege a *münádzsáttal* kezdődik (f. 1b), amelyet a *terkib bend* formában írt *nat* követ (f. 1b–3a). A kaszidákat tartalmazó fejezetben (f. 3a–12b) hat dicsköltemény található. A gazel-fejezetben a *tevhidet* (f. 13b–14a) és a rövid *natot* (f. 14a–b) követően 208 gazel olvasható. A kézirat nem szerepel Aydın felsorolásában.

2.6. *Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi 3422 (= Esad)*

A kéziratot Horn is felfedezte, és tartalmát beépítette a kritikai kiadás szövegébe. Szelim dívánjának ezen példánya egy különleges gyűjteményes kötet része, melyet részleteiben is érdemes megismerni. Aydın állítása szerint a díván szövegét 926/1520-ban másolta le az ismeretlen írnok,⁴² de a kötet egészét átnézve sem sikerült olyan adat nyomára bukkanni, mely ezt a feltételezést megerősítené. A digitális katalógus a másolás feltételezett idejét illetően nem tartalmaz információt. A kötetben található valamennyi szöveg egyetlen írnok keze nyomát viseli. A másolás ideje mellett a helye is ismeretlen. A *neszhi* írástípussal készült kolligátum 263 számozott lapot tartalmaz. Az oldalak közepén látható tükörbe írt szöveg átlagosan 17, a lapszéleken futó 31 sort számlál. Az első előzéklap hátoldalán megadott cím *Medzsmú‘a-ji devāvīn-i Fārszi* (*Mecmū‘a-yi devāvīn-i Fārsi*; Perzsa dívánok gyűjteménye) világossá teszi, hogy a kötet több költő versgyűjteményét is tartalmazza. A díszes tartalomjegyzék a következő oldalon (f. 1a) látható.

A kötet határozott szerkesztői elvet tükrözve több, jól elkülöníthető egységre bomlik, amelyek egy, a szövegtükörbe írt versgyűjteményből és egy vagy két, a lapszéli margóra írt dívánból állnak. Az egységeket azonos versmértékre, rímre és refrénszerűen ismétlődő elemre, *redífre* (*redīf*) írt kaszidák választják el egymástól. A metrum minden esetben *remel-i müszemmen-i mahzūf* (*remel-i müszemmen-i mahzūf*; - . - - | - . - - | - . - - | - . - -), a rím *-ar*, a *redīf* pedig a kopula (*ast ‘van’*)

A szövegtükörben olvasható első díván Szelim versgyűjteménye (f. 1b–48b), melyet szépen díszített *ünvān* előz meg. A kötet a *tevhiddel* és a *münádzsáttal* kezdődik, és 231 gazelt, valamint egy Dzsámí (Cāmī; megh. 1492) gazelje ihlette *tahmísz*t (f. 48b) tartalmaz.

Szelim dívánja mellé, a lapszélre, Amír Sáhí dívánját másolták (f. 2a–36a), ami azért érdekes, mert Latífi azt írja, hogy a szultán költészete a perzsa kortár-

⁴² Aydın, *i. m.*, 77.

sak szerint leginkább Sáhíéhoz hasonlít.⁴³ Sáhí dívánját a lapszélén Járié (Yārī) követi (f. 36–46). A következő egységet, amely a tükörben Ázeri (Āzerī; megh. 1462), a lapszélén pedig Fettáhi (Fettāhī; megh. 1448) dívánját tartalmazza,⁴⁴ egy hagyományosan Farid ad-Din Attárnak (Farid ad-Dīn ‘Attār; megh. 1220) tulajdonított kaszida vezet be (f. 49b–51b), és Emír Hüsrev Dihlevi (Emīr Hüsrev Dihlevī; megh. 1325) *Daryā-yi abrār* (Az igazak tengere) címen emlegetett dicsköltménye (f. 89b–92b) zárja le.

A következő dívánokat tartalmazó egység fő szöveggént Āsafi Heravi (Āsafī Heravī; megh. 1517) dívánjából és Hümájún Iszferejnī (Hümāyūn Isfereynī; megh. 1496) lapszélre írt versgyűjteményéből áll (f. 93b–130b; f. 94b–124b). A záró dicsvers Mír Alisír Nevájí *Tuhfatu ’l-afkār* (A gondolatok ajándéka) című költeménye (f. 131b–134a).⁴⁵

Az ezt követő egységben a tükörben Ehlī Sírāzī (Ehlī Šīrāzī; megh. 1535), a lapszélén Áhī (Āhī; megh. 1501) és Hātifi (Hātifi; megh. 1521) gazeljei olvashatók (f. 136b–155b; f. 156a–176b). A 168a és a 176b oldalak közti részt különböző költők versei töltik ki, majd Szuhejlī (Süheyli) és Bannái (Bannā’ī; megh. 1512) dívánja következik a tükörben, illetve a lap szélén (f. 177b–197b; f. 178a–198a). Az eddig nem azonosított költő által szerzett záró kaszidát követően a kézirat szerkezete megváltozik. A tükörben olvasható versgyűjtemények szövege ettől kezdve „átfolyik” a margóra. Az itt közölt szövegek Hilālī (Hilālī; megh. 1529), Rijāzī (Riyāzī; megh. 1479), Mevláná Leálī (Mevlānā Le’ālī), és Mání (Mānī; megh. 1508) gazelekből álló versgyűjteményei.

A kötetben szereplő dívánok szerzői valamennyien az oszmánok számára sok szempontból kulturális mintaként szolgáló timurida kor (körülbelül 1405–1508) ismert és elismert költői közé számítanak. Szelim dívánja minden bizonnyal nem véletlenül került az illusztris alkotókat felsorakoztató kötet első helyére. A szerzők összeválogatása és Szelim dívánjának a helye tudatos szerkesztői döntésnek tűnik, amelynek célja az volt, hogy a szultán költészetét meghatározza a kortárs irodalmi teljesítmények kontextusában. Az ismeretlen szerkesztő, komoly irodalmi értékítéletéről téve tanúbizonyságot, Szelim verseit nem a korban legkiválóbbnak számító Dzsámí költészetével versenyezteti, de helyét teljesen egyértelműen a Dzsámí mögött felsorakozó timurida második vonal élén jelöli ki.

2.7. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih 3830 (= Fatih)

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 30 számozott lapból áll, oldalanként átlagosan 13 sorral. Az 1b oldalon díszes *ünvân* látható, a szöveget arany és kék

⁴³ Latifi, *Tezkiretü ’ş-şu’arâ ve Tabsıratü’n-nuzamâ*. Haz. Rıdvan Canım. Ankara, 2018, 107.

⁴⁴ Esad f. 55a–88b.

⁴⁵ A kéziratban *efkār* helyett *efşār* áll (Esad f. 134a).

vonalakból álló keret veszi körbe. Az 1a oldalon látható pecsét és tulajdonosi bejegyzés tanúsága alapján a kézirat valamikor I. Mahmud szultán (1730–1754) könyvtárának állományát gyarapította.⁴⁶

Horn 1906-os cikkében megemlíti, hogy látta a kéziratot, ám mivel jelentéktelennek ítélte, a kritikai kiadás készítése során nem használta.⁴⁷ Bár Horn igen jó érzékkel és szerencsésen nyúlt a témához, ezúttal tévedett, mert bár a Fatih kézirat datálatlan, teljesen bizonyos, hogy a korai kéziratok közül való. A híres kalligráfus, Szultán Ali Meshedi (Sultān ‘Alī Meṣhedī) egyik tanítványa, Abd el-Vāhid Meshedi (‘Abd el-Vāhid Meṣhedī) készítette,⁴⁸ minden bizonnyal Nagy Szülejmán uralkodása idején. Gelibolulu Musztafa Áli (Gelibolulu Muṣtafā ‘Ālī; megh. 1600) írnokokról szóló művében ugyanis azt írja Abd el-Vāhidről, hogy az említett uralkodó idejében érkezett Isztambulba, „és a sahok sahja kegyéből magas rangra jutott”.⁴⁹

A kötetben szereplő első vers a *tevhid* (f. 1b–2a), amelyet a rövid *nat* (f. 2a), a *terkib bend* (f. 2b–3b), majd 104 gazel követ. A kéziratot az *-ār* rímre és *-ī redifre* írt kaszida zárja (f. 29b–30a).

2.8. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi 3630 (= HM)

A *nesztalik* írástípussal készült kötet 65 számozott lapból áll, oldalanként átlagosan 17 sorral. A másoló, Muhammed Fikri el-Hüseyjni (Muḥammed Fikrī el-Ḥüseynī), 1293/1876-ban fejezte be a kötetet. A másolás helye ismeretlen.

A díván szövege a *münádzsáttal* kezdődik (f. 1b), melyet a *terkib bend* követ (f. 1b–3a). A kaszida-fejezet (f. 3a–11a) hat dicsverset tartalmaz. A gazeleket magában foglaló egységben (*gazeliját*; *gazelijāt*), mely a *tevhiddel* és a rövid *nattal* indul, 247 gazel, egy *muhammesz* (f. 39b) és egy Sáhí gazelje ihlette *tahmísz* olvasható (f. 37a–b). A gazelek között több olyan vers is van, amely más kéziratból eddig még nem került elő.

2.9. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü F 929 (= İÜ 929)

A *neszhí* írástípussal készült kötet 53 számozott lapból áll, oldalanként átlagosan 19 sorral. A kézirat datálatlan, a másoló neve és a másolás helye ismeretlen.

⁴⁶ A pecsét azonosításához ld. Günay Kut–Nimet Bayraktar, *Yazma eserlerde vakıf mühürleri*. Ankara, 1984, 31.

⁴⁷ Horn, *Der Dichter*, 99.

⁴⁸ A kolofont ld. Fatih, f. 30a.

⁴⁹ Esra Akin-Kıvanç, *Mustafa ‘Ālī’s Epic Deeds of Artists. A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World*. Leiden–Boston, 2011, 226.

Az 1b oldalon díszes *ünván* látható, a szöveget arany és kék csíkokból álló keret öleli körbe.

Bár az írás stílusa alapján 16. századnak tűnő kézirat elkészültének pontos ideje nem ismert, az 1a oldalon látható bejegyzés szerint a másolat Jemen kormányzója, Murád pasa számára készült. Ha igaz a feltételezés, hogy a bejegyzésben említett személy azonos az 1611-ben elhunyt, Kujudzsu Murád pasaként (Kuyucu Murād paşa) ismert oszmán tisztségviselővel, aki 1575 és 1580 között volt a tartomány kormányzója,⁵⁰ akkor a példány a pasa jemeni megbízatása idején, vagyis valamikor az említett öt éves időtartam alatt készülhetett, talán Jemenben.

A díván szövege a *münádzsáttal* kezdődik (f. 1b), amelyet a *terkib bend* követ (f. 1b–3a). A kaszída-fejezet (f. 3a–11a) hat dicsverset tartalmaz. A *gazeliját* rész, amely a *tevhíddel* (f. 11a) és a rövid *nattal* (f. 11b) indul, 218 gazelt tartalmaz, és a Sáhí gazelje ihlette *tahmísz*t.

2.10. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü F 1016 (= İÜ 1016)

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 42 számozott lapból áll, oldalanként átlagosan 13 sorral. Az 1b lapot *ünván* díszíti. A szöveg körüli keret zöld, arany és kék csíkokból áll.

Bár a másolás dátuma és helye nem ismert, a pár szavas kolofonból (f. 42b) egyértelmű, hogy ez a kézirat is Abd el-Váhid Meshedí munkája, tehát valamikor Szülejmán uralkodása alatt készülhetett Isztambulban.

A díván első költeménye a *tevhíd* (f. 1b–2a), amelyet a rövid *nat* (f. 2a–3a) és a *terkib bend* követ (f. 3a–5a). A kaszídákat tartalmazó részben csak az *-ar* rímre és *-aş redífe* írt költemény szerepel (f. 5a–6b). A gazel-fejezet (f. 6b–41a) 131 költeményt tartalmaz. A kézirat az *-ār* rímre és *-ī redífe* írt dicsverssel zárul (f. 41a–42b).

2.11. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü F 1330 (= İÜ 1330)

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 67 számozott lapból áll, oldalanként átlagosan 11 sorral a szövegtükörben és 12 sorral a lap szélén.

A kézirat könyvművészeti szempontból különlegesen szépen kiállított, exkluzív módon díszített, illusztrált példány. Az oszmán miniatúrafestészet történetét bemutató, *Ottoman Painting* című összefoglaló munka szerzői a

⁵⁰ Ömer İşbilir, Kuyucu Murad Paşa. In: *İslam Ansiklopedisi*. XXVI. İstanbul, 2002, 507–508.

kéziratot a szultáni műhely mesterműveként jellemzik, és azt feltételezik, hogy a horászáni stílusban díszített kötet valamikor 1515 és 1520 között születhetett meg.⁵¹ Ahmed Ateş az isztambuli könyvtárakban fellelhető perzsa verses műveket összegző katalógusában egyenesen úgy vélekedik, hogy a kötet Szelim számára készült.⁵²

Mindkét feltételezés nagy valószínűség szerint megállja a helyét, hiszen a 67a lap alján, a szövegtükör alatt, a lapszélt díszítő növényi minták között Szelim mandula alakú könyvtári pecsétje tűnik fel, rajta a szultáni tugarával. Az is jól látható, hogy a pecsét alatti üres hely a minta szerves része, az illusztrátor a pecsét helyét a mintába eleve belekombinálta. Természetesen ez annak a lehetőségét is felveti, hogy a kötet szövegének összeállítója maga Szelim volt.

A kötet másolója a kolofonban Sehszüvâr el-Szelímínek (Şehsüvâr el-Selîmî) nevezi magát, de pontos azonosítása további kutatást igényel. A kézirat négy miniaturát tartalmaz, amelyek párosával, egymással szemben helyezkednek el. Az elsőn (f. 27b) a szultán vadászat közben látható, a másodikon (f. 28a) a palotájában, két ifjú társaságában, akik közül az egyik egy könyvből olvas fel. A második pár festményen (f. 59b–60a) két vadászcímet látható. Az egyikben a szultán egy párducra sújt le a kardjával, a másikon egy lovára támadó oroszlán-nal harcol. Az 1b–2a és az 5b–6a oldalpáron két exkluzív kivitelezésű *szerlevha* látható. Majdnem minden oldalon festett virágokkal teli panelek törik meg a szövegtükör egyhangúságát. A versek záró párverseit (*makta*; *maḳta'*) jobbról és balról két, egymással szembenéző angyal fogja közre. A margókat oldalként váltakozó módon, arany fröcsköléssel, növényi motívumokkal vagy különféle állatok, majmok, szarvasok, madarak képeivel díszítették. Az elegánsan kalligrafált írás a késő timurida kor kulturális központja, Herat kalligráfusainak stílusát idézi. A szöveget körülfogó keret kék, zöld és arany csíkokból áll.

A díván szövege a *tevhi*ddele kezdődik (f. 1b–2a), majd a rövid *nat* (f. 2b), a *münâdszât* (f. 3a) és a *terkîb bend* formában írt hosszú *nat* következik (f. 3b–5b). A gazel-fejezet (f. 5b–63 a szövegtükörben; 5b–67a a lap szélén) 230 gazelt foglal magába. A gazeleket követő szövegegységben (f. 63a–67a) néhány *kita*, *rubái* és egy *tahmîsz* olvasható.

A 24b oldalt követően néhány lap rosszul van bekötve, a 24b oldalt nem a 25a-nak, hanem a 25m-mel jelzett oldalnak kellene követnie. A példány jó néhány máshol elő nem forduló verset tartalmaz.

⁵¹ Serpil Bağcı–Filiz Çağman–Günsel Renda–Zeren Tanındı, *Ottoman Painting*. Ankara, 2010, 61–62.

⁵² Ahmed Ateş, *İstanbul kütüphanelerinde Farsça manzum eserler*. İstanbul, 1968, 466.

2.12. *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü F 1331* (=İÜ 1331)

A *neszralik* írástípussal készült kötet 78 számozott lapból áll, oldalanként átlagosan 15 sorral. A kolofon szerint a másolatot egy Szejjid Abdî (Seyyid ‘Abdî) nevű írnok készítette 1229/1814–1815-ben.⁵³

A kötet egy rövid prózai bevezetővel (f. 1b–5a) kezdődik, amely Szelim uralkodásának és hadjáratainak fontosabb eseményeit összegzi. A 6b oldalon egy festmény látható, mely a könyvtárában olvasó szultánt egy fiatal fiú társaságában ábrázolja. Az 1b és a 8b oldalakat egy-egy szépen kivitelezett *ünvân* díszíti. A szöveg körüli keret arannyal van meghúzva.

A díván szövege néhány apró eltéréstől, javítástól eltekintve a Millet Kütüphanesi példányának pontos mása (ld. lentebb).

2.13. *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler Bölümü F 1607* (=İÜ 1607)

A *neszralik* írástípussal készült kötet 48 számozott lapból áll, oldalanként átlagosan 15 sorral. A kézirat datálatlan, a másoló személye és a másolás helye ismeretlen. Az 1b oldalon *ünvân* látható, a szöveg körüli keret az első oldalpáron egy kék vonalak által közrefogott arany sávból áll, később egy egyszerű piros vonal.

A díván első verse a *münâdzsât* (f. 1b), amelyet a *terkîb bend* (f. 2a–3a) követ. A 3a oldalon látható fejléc a *tevhîdet* (f. 3a–b) *nat*-nak írja. A rövid *nat* a 4a oldalon olvasható. A gazel-fejezet (f. 4a–48b) a 214 gazel mellett a Sâhî (f. 24a) és Dzsamî (f. 34b–35a) gazelje ihlette *tahmîst*-et is tartalmazza. Valaki a 32b oldalon a lap szélére Szelim egyik híres versét, a *Laşkar az taht-i Sitânbul sūy-i Īrân tâhtam* („İszambul trónjáról sereget vezettem Iránba”) kezdetű gazelt másolta. A példány érdekessége, hogy néhány ritka kivételtől eltekintve a kötet másolója a gazelek szövegéből csak öt párverset közöl.

2.14. *The National Library of Israel, Yahuda Ms. Ar. 1128* (= Jerusalem)

A *neszralik* írástípussal készült kötet 65 számozott és egy üresen maradt lapból áll, oldalanként átlagosan 12 sorral.⁵⁴

⁵³ Aydın (*i. m.*, 81.) a másolás dátumaként az 1222-es évet adja meg, de a kolofonban egyértelműen látszik a 9-es számjegy.

⁵⁴ A rendelkezésemre álló digitális másolatból hiányzik a 28. fólió.

A másolatot 961 rebüü'l-evvel havában (1554 februárjának közepén) fejezte be Isztambulban Muzafer Alí (Muzafer 'Alī) kalligráfus mester, akiről egy korabeli forrás a következőket jegyezte fel: „Az illusztrációk mellett könnyű kézzel készített gyönyörű szövegmásolatokat. Szépen írta a *neszthalikot*, értett az arannyal fröcskölés és az aranyozás mesterségéhez, kiemelkedett a színezésben és a lakkmunkában. Kevesen olyan sokoldalúak, mint ő; egy albumot is összeállított.”⁵⁵

A kézirat arannyal fröcskölt papírra készült, amely – a fenti idézet fényében – nem lehetetlen, hogy szintén a másoló keze munkáját dicséri. Az 1b oldalt szépen kivitelezett *ünvân* díszíti, a szöveget több arany csikból álló keret öleli körbe. Az 1a oldalon lévő tulajdonosi pecsét szerint a kötet egy időben II. Szelim könyvtárának állományába tartozott.

A díván szövege a *münâdzsáttal* (f. 1b–2a) kezdődik, amelyet a *terkib bend* követ. A kaszida-fejezetben (f. 3b–11a) három dicsvers található. A gazel-fejezet a rövid *nat* első három párversével kezdődik (f. 11a), a költemény többi része hiányzik. A lap másik oldala (f. 11b) a *Zi âh u nâla tâ kay pîš-i mardum bad kunam mârâ* („Meddig fogok még szégyenkezni az emberek előtt [sok] sóhajtozás[om] és jajgatás[om] miatt?”) kezdetű gazel utolsó két bejtjével indul. Mivel a szöveg alapján kizártnak tűnik, hogy a *nat* és a gazel között oldalak veszték volna el, talán a másoló figyelmetlensége miatt hiányoznak sorok, akár egész versek a szövegnek ezen részéből. Mivel a digitális másolat hiányos, és a kötetből az 57b–58a oldal között egy lap biztosan kiesett, a versek számát csak hozzávetőlegesen lehet megmondani. A dívánnak ez a példánya 180-nál valamivel több gazelt tartalmazhat. Aydin nem ismerte ezt a kéziratot.

2.15. Süleymaniye Yazma Eser Kütiüphanesi, Lala İsmail 449 (= Lİ)

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 38 számozott lapból áll, oldalanként átlagosan 15 sorral. A kézirat datálatlan, a másoló személye és a másolás helye ismeretlen. A 38b és 39a oldalakon olvasható, datálatlan feljegyzések írástípusa azt sugallja, hogy ezek a bejegyzések valamikor a 17. században kerültek a kötetbe.⁵⁶ Ha ez igaz, akkor a dívánnak ez a kézírata nem lehet későbbi, mint ez az időpont.

Az 1a oldalon az I. Abdülhamid szultán (1774–1789) által 1777-ben alapított Hamídiye Könyvtár pecsétje látható. Minden valószínűség szerint ez volt a dívánnak az a példánya, melyet Horn is felhasznált a kiadásához. A *tevhiidet*,

⁵⁵ Vladimir Minorsky, *Calligraphers and Painters. A Treatise by Qādī Aḥmad, Son of Mīr Munshī (circa A.H. 1015/1606)*. Washington, 1959, 186.

⁵⁶ Köszönettel tartozom kollégámnak, Kovács Nándor Eriknek, aki segített eligazodni a nehezen olvasható oszmán bejegyzések között.

a kéziratban *tevhíd*nek nevezett *münádzsát*ot, valamint az itt *terdzsí bend*nek mondott *terkib bend*et megelőző fejlécek megerősítik a feltételezést.

A díván szövege a *tevhíddel* kezdődik (f. 1b–2a), amelyet a rövid *nat* (f. 2a), a *münádzsát* (f. 2b) és a *terkib bend* (f. 2b–4a) követ. A kézirat ezeken kívül 148 gazelt tartalmaz (f. 4a–38a).

2.16. *Kitābhāna, Mūza va Markaz-i Asnād-i Majlis-i Šu'rā-yi Islāmī, Teherán, Ms. 13392 (= Majlis 13392)*

A *sikasza-nesztalik* írástípussal készült kötet 110 számozott lapból áll, oldalanként átlagosan 21 sorral a szövegtükörben és 17 sorral a lap szélén. A 46. fólió hiányzik a rendelkezésemre álló digitális másolatból.

A szokatlan módon kettő helyett egy oszlopban írt szöveg az 1b oldalon a tükörben kezdődik, majd folytatódik a margón, ahol fejjel lefelé, alulról felfelé halad. Átkúszik a 2a oldalon a tükörbe, aztán a lap aljáról visszaugrik a lap tetejére, és a lap szélén fentről lefele írva kerül át a 2b oldalra. A szöveg szerkezete a továbbiakban ezt a mintát követi. A szöveg körüli keret (f. 1b–10b) egy arany színű csikból áll.

A kézirat datálatlan. Bár a díván végén a másolás helye és a másoló neve nem szerepel, az 1a oldalon olvasható török nyelvű bejegyzés szerint a kötetet egy bizonyos Mír Szífaj[i] Bagdádí (Mír Sīfay[i] Bagdādi) másolta, a bejegyzés készítője később vásárolta meg. Ugyanezen a lapon valaki, talán a másoló, a kötet címét a következő módon adta meg: *Dīvān-i Fārsī li sulṭān el-ġāzī el-marḥūm el-sulṭān Salīm ḥān*. A címsorok alatti, a hidzsra szerinti 1336-os év dzsemāziü'l-evvel havára (1918 márciusára) datált jegyzet szerint a példány tartalmát több kéziratból másolták össze. Egy bizonyos kaffai származású Muhammed Iffetī (Muḥammed 'Iffetī al-Kefevī) datálatlan bejegyzése (f. 110b), mely Isztambulban készült, arra utal, hogy a kötet járt a városban, esetleg ott is állították össze. Az 1a oldalon a fent említetteken kívül még néhány datálatlan tulajdonosi bejegyzés és a digitális másolatban olvashatatlan tulajdonosi pecsét látható.

Mivel a digitális másolatból a 45b és a 46a oldal között legalább egy lap hiányzik, ezért a kötetben foglalt versek száma csak hozzávetőlegesen állapítható meg. A kéziratban, amelyben a másoló nem külön fejezetekbe írta a különböző műfajú verseket, körülbelül 532 gazel, 11 kaszida (f. 56b–58a; 60b–61b; 63a–65a; 65b–67b; 68a–70a; 98a–101b; 106b–107b; 108a–110a) és egy *tahmīsz*, a Dzsámí gazelje ihlette vers, olvasható.

A kézirat két részből áll. Az első rész (f. 1b–49a) egy, a rímelő sorvégek szerinti betűrendbe szedett teljes dívánt tartalmaz. A második részben olyan versek olvashatók, melyek az első részben nem szerepelnek, s melyeket a szö-

veg másolója jól láthatóan több forrásból gyűjtött össze. A kézirat nem szerepel Aydın könyvében.

2.17. *Kitābhāna, Mūza va Markaz-i Asnād-i Majlis-i Šu'ra-yi Islāmī, Teherán, Ms. 21013/2 (Majlis 21013)*

A *nesztalik* írástípussal készült gyűjteményes kötet 204 számozott oldalból áll, oldalanként átlagosan 15 sorral. Szelim dívánja (p. 75–200) a második szöveg a kolligátumban, amelynek első részében Amír Sáhí versgyűjteménye (p. 2–72) olvasható. Ez, mint erről már korábban szó esett, azért érdekes, mert a korabeli híradások szerint a perzsa kritikusok Szelim költői stílusát Sáhíéhoz hasonlították. Mindkét datálatlan szöveget ugyanaz az ismeretlen másoló jegyezte le, egy meg nem nevezett helyen.

A kötet sziluettpapírra készült, amelyet különböző növények – tulipánok, szegfűk, levelek, ciprusok – helyenként színezett árnyképe díszít. A szöveg keretét arannyal rajzolták meg. A sziluettpapír Iránban valamivel hamarabb, a 15. században, az Oszmán Birodalomban csak a 16. század végén jelent meg, s nem sokáig maradt divatban.⁵⁷ Mindezek ismeretében feltételezhető tehát, hogy a kötet valamikor a 16. században készült.

A díván szövege eredetileg a kaszída-fejezettel kezdődött, amely a példány jelenlegi állapotában meglehetősen szomorú képet mutat. A lapok összekeveredtek, és néhány fólió hiányzik is. A szöveg a *hezeds-i müssemmen-i szálím* (*hezec-i müssemmen-i sālím*; . - - - | . - - - | . - - - | . - - -) versmértékre, *-ān* rímre és *-ī redīf*re írt kaszída 14. párversével kezdődik. A két dicsőkölteményt teljes egészében és két továbbit töredékesen tartalmazó szövegegység hirtelen megszakad (p. 82), az *-an* rímre írt kaszídából csak az első tizenkét bejt van meg. Egy lap biztosan hiányzik innen. A kötet sorrendjében következő, de a kaszída-fejezet elejére kívánczozó egységet az eredeti helyét jelezve díszes *ünvān* vezeti be. Az első szöveg a *münádzsát* (p. 84), ezt követi a *tevhid* (p. 84–85), a rövid *nat* (p. 85) és a *terkib bend* formában a próféta dicséretére írt *nat* (p. 86–89).

A gazel-fejezetben (p. 100–200) 208 gazel és egy *muhammesz* található. A kézirat nem szerepel Aydın könyvében.

2.18. *Kitābhāna va Mūza-yi Millī-yi Malek, Teherán, Ms. 4620 (=Malek)*

A *nesztalik* írástípussal készült kötet 116 számozott oldalból áll, oldalanként átlagosan 11 sorral. A kézirat datálatlan, a másoló személye és a másolás helye

⁵⁷ Adam Gacek, *Arabic Manuscripts. A Vademecum for Readers*. Leiden, 2009, 90.

nem ismert. Az első oldalon szépen kivitelezett *ünnvân* látható, a szöveg körüli keretet arany színnel rajzolták meg.

A szöveg a *tevhiddel* kezdődik, amely hirtelen abbamarad, s a második oldalon már egy gazel olvasható. Az első és a második oldal között tehát jó néhány lap biztosan hiányzik. A gazel-fejezet (p. 2–116) 186 gazelt tartalmaz. A kézirat nem szerepel Aydın könyvében.

2.19. *Sāzmān-i Asnād va Kitābhāna-yi Millī-yi Īrān, Teherān, Ms. 2495 (= Millī)*

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 58 számozott oldalból áll, oldalanként átlagosan 13 sorral. A kézirat datálatlan, a másoló neve és a másolás helye ismeretlen. A díván szövege a *tevhiddel* kezdődik (p. 1–2), amelyet a rövid *nat* (p. 2–3) és a *terkīb bend* követ (p. 3–5). A gazel-fejezet 104 gazel mellett utolsó költeményként az *-ār* rímre és *-ī redīfre* írt kaszídát is tartalmazza. A kézirat nem szerepel Aydın kötetében.

2.20. *Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nuruosmaniye 3827 (=NO)*

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 73 számozott fölióból áll, oldalanként átlagosan 12 sorral. A Mekkában készült példány datálatlan, a másoló neve nem ismert. Az 1a oldalon III. Oszmán szultán (1754–1757) alapítványi könyvtárának pecsétje és a kötet alapítványi letétbe helyezésének tényét rögzítő bejegyzés szerepel. Az 1b oldalon szép *ünnvân* látható, a szöveget kék és arany csíkokból álló keret veszi körül.

A díván szövege a *tevhiddel* kezdődik (f. 1b–2a), amelyet a rövid *nat* (f. 2a–b), a *münádzsát* (f. 2b–3a) és a *terkīb bend* (f. 3a–5a) követ. A gazel-fejezet (f. 5a–73a) 233 gazelt tartalmaz. A 37b és a 38a oldal között egy lap hiányzik.

2.21. *Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Reşid Efendi 762 (=RE)*

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 57 számozott fölióból áll, oldalanként átlagosan 15 sorral. A kézirat másolását a meg nem nevezett írnok 974. rebîü'l-evvel 1-jén (1566. szeptember 26-án) fejezte be. Aydın szerint a másolás helye Kajszeri volt.⁵⁸ A kolofon (f. 57b) ezzel szemben csak annyit mond, hogy a kéziratot abban az évben készítették, amikor Szülejmán szultán Bécs ellen vonult, és Píri pasa (Pírî paşa) Kajszeri mellett táborozott. A nevezett pasa valószínűleg

⁵⁸ Aydın, *i. m.*, 78.

azonos azzal a Píri pasával, aki az 1566-os hadjárat idején Adana szandzsákbégje volt, s a szultán távollétében Kajszeri és környéke védelmét kapta feladatul.⁵⁹ Bár az a tény, hogy a másoló a kolofonban megemlíti Píri pasát, egyértelművé teszi, hogy közel állt hozzá, még nem feltétlenül jelenti azt, hogy a másolás helye Kajszeri lett volna.

A díván szövege a *tevhíddel* kezdődik (f. 1b–2a), amelyet a *nat* (f. 2a–b), a *münádzsát* (f. 2b) és a *terkib bend* követ (f. 2b–4a). A *terkib bendet* megelőző fejléc a költeményt – helytelenül – *terdzsi bend*nek nevezi. A gazel-fejezet (f. 4a–57b) 230 gazelt tartalmaz.

2.22. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 507 (=Revan 507)

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 32 számozott fólióból áll, oldalanként átlagosan 15 sorral. A kézirat datálatlan, a másoló neve és a másolás helye ismeretlen. A 2a oldalon két tulajdonosi bejegyzés és pecsét látható. A pénzügyigazgatásban írnokként dolgozó Szejjíd Ahmed Nûrî (Seyyid Ahmed Nûrî) datált tulajdonosi bejegyzésén szereplő évszámnak csak a két utolsó jegye van megadva. Az évszámmal ellátott pecsét alapján a bejegyzés alatt olvasható 54-es szám a hidzsra szerinti 1254-es évre, vagyis 1838–1839-re vonatkozik. A másik volt tulajdonos, Gálíb Zühdí (Ġalib Zühdí) bejegyzése a másik alatt látható, ezért az évre utaló 5-ös szám talán 1255-re (1839–1840) utalhat. A 2b oldalt *ünvân* díszíti, a szöveg keretét arannyal rajzolták meg.

A szöveg a *tevhíddel* kezdődik (f. 2b–3a), amelyet a rövid *nat* (f. 3a–3b), a *münádzsát* (f. 3b) és a *terkib bend* követ (f. 3b–4b). A gazel-fejezet (f. 5a–32b) 117 gazelt tartalmaz.

2.23. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 737 (=Revan 737)

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 42 számozott fólióból áll, oldalanként átlagosan 13 sorral. A kolofonban másolóként említett Abd al-Váhid minden bizonnyal azonos azzal az Abd al-Váhid Meshedivel, aki a Fatih és az İÜ 1016 kéziratot is másolta. Ha ez valóban így van, akkor nagyon valószínű, hogy a kézirat Nagy Szülejmán szultán idejében Isztambulban keletkezett. Az 1a oldalon I. Mahmúd (1730–1754) alapítványi könyvtárának pecsétje látható. Az 1b

⁵⁹ Alaattin Aköz, Karaman'dan Sigetvar'a: bir eyalet ölçeğinde Kanuni Sultan Süleyman'in son Macaristan seferi. In: *Perspectives on Ottoman Studies. Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)*. Ed. by Ekrem Caušević–Nenad Moacanin–Vjerran Kursar. Münster, 2010, 41.

oldal szépen megfestett *ünvánnal* kezdődik. A szövegkeretet ezen az oldalon pirossal és arannyal, később késsel és arannyal rajzolták meg.

A díván szövege a *tevhiddel* kezdődik (f. 1b–2a), amelyet a kéziratban *münádzsátnak* minősített rövid *nat* (f. 2a–2b), a *münádzsát* (f. 2b–3a) és a *terkib bend* (f. 3a–4b) követ. A kaszida-fejezetben egyetlen kaszida, az *-ar* rímre és *-aş redifre* írt dicsvers olvasható (f. 4b–6a). A gazel-fejezet (f. 6b–40b) 139 gazelt tartalmaz. A kézirat az *-ār* rímre és *-ī redifre* írt kaszidával ér véget (f. 40b–42b).

2.24. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 738 (=Revan 738)

A *neszthalik* írástípussal készült kötet 32 számozott fólióból áll, oldalanként átlagosan 12 sorral. A kéziratot Abd al-Váhid Meshedí másolta, a kötet tehát – a Fatih, az İÜ 1016 és a Revan 737 kézirathoz hasonlóan – valamikor Nagy Szülejmán idejében Isztambulban keletkezhetett. Az 1a oldalon I. Mahmúd (1730–1754) alapítványi könyvtárának pecsétje látható. Az 1b oldal szépen megfestett *ünvánnal* kezdődik. A szövegkeretet késsel és arannyal rajzolták meg.

A díván szövege a *tevhiddel* kezdődik (f. 1b–2a), amelyet a rövid *nat* (f. 2a–2b) és a *terkib bend* (f. 2b–4a) követ. A gazel-fejezet (f. 4a–31b) 100 gazelt tartalmaz. A kézirat az *-ār* rímre és *-ī redifre* írt kaszidával ér véget (f. 31b–32a).

3. A kéziratok összehasonlító vizsgálatának eredményei röviden

3.1. Szelim szultán dívánjának nem ismerjük a szerző által készített, autográf példányát. A legkorábbi kézirat a szultán uralkodása alatt készült, és a teljes életműnek kevesebb mint a felét tartalmazza.

3.2. A kéziratok összehasonlító elemzése alapján elmondható, hogy a ma ismert példányok között – a minden bizonnyal az AE alapján készült İÜ 1331 kivételével – közvetlen kapcsolat nem állapítható meg. Igaz ez a Abd el-Váhid Meshedí által másolt öt kézira is.⁶⁰ Mindez azt is jelenti, hogy a dívánnak az idők során még jó néhány példánya készülhetett, amelyek vagy elpusztultak a történelem viharaiiban, vagy valahol egy könyvtár gyűjteményében lappanganak. Ezt a feltételezést látszanak erősíteni a Szelim költészetét értékelő, már említett korabeli beszámolók, amelyek számos, a díván egyik ismert kéziratában sem szereplő verset, verssort őriztek meg. A Majlis 13392 szerkezete is a fenti feltevést támasztja alá, hiszen egyértelmű, hogy a kézirat másoló-szerkesztője

⁶⁰ Az ötödik kézirat a párizsi példány, amelyet Horn is felhasznált. A kézirat leírását ld. Edgard Blochet, *Catalogue de la collection de manuscrits orientaux arabes, persans et turcs formée par M. Charles Schefer*. Paris, 1900, 81.

a több verset egyedülként megőrző kötet második felének anyagát különböző kéziratokból gyűjtötte össze, s ezek még nem kerültek elő. A hiányzó kéziratok melletti érvként hozható fel még az is, hogy a Majlis 13392-n kívül a szintén késői HM kézirat is tartalmaz pár olyan verset, amely máshol nem található meg.

3.3. Öt kézirat egyetlen másoló, a Nagy Szülejmán idejében Isztambulban tevékenykedő kalligráfus mester, Abd el-Váhid Meshedí nevéhez fűződik. Mivel az általa másolt kéziratok mind Szelim halála után készültek, kézenfekvő lett volna, hogy Abd el-Váhid kézírataiban egy már kialakult Szelim-kánon tükröződjék. Ez azonban nagy valószínűséggel nem így van.

A kéziratok már első ránézésre is különböznek egymástól. Bár közös vonásuk, hogy mindegyikük az *-ār* rímre és *-ī redīfe* írt kaszídával ér véget, a tartalmuk között egyértelmű eltérések figyelhetők meg. A Fatih kézirat tartalmazza a *tevhídet*, a két *natot*, 104 gazelt és a kötet végén a már említett kaszídát. Az İÜ 1016-ban megtalálható a *tevhíd*, a *terkīb bend* formában írt *nat* mellett 131 gazel, egy dicsköltemény a kaszída-fejezetben, a már említett vers pedig a kötet végén. A Revan 737 hasonlít az előző kézírra, de nem pontosan egyezik meg vele. Fellelhető benne a *tevhíd*, a *münádzsát*, mind a két *nat* és a két kaszída, egyik a kaszída-fejezetben, a másik a kötet végén. A gazelek száma 139. A Revan 738 a Fatih kézírathoz hasonlóan kevés verset tartalmaz. Megvan benne a *tevhíd*, a két *nat*, a kötetet záró kaszída, de a gazelek száma csak 100. A párizsi kézirat a *tevhíd*, a rövid *nat*, a *münádzsát* és a *terkīb bend* után az *-aş* rímre írt kaszída mellett még 136 gazelt tartalmaz.

A versek szövegének az elemzése is azt mutatja, hogy az általam használt négy Meshedí-kézirat két csoportba sorolható. Az egyikbe a Fatih és a Revan 738, a másikba az İÜ 1016 és a Revan 737 tartozik. Az első csoport kiegészül még az Iráni Nemzeti Könyvtár kéziratával (Millī), a második pedig a párizsi kézirrattal.

A Meshedí-kéziratok különbözősége azt mutatja, hogy a Szelim-kánon összeállítása a szultán halála után sem zárult le: a gyűjtőmunka folyamatosan zajlott, s a kéziratok újabb és újabb versekkel egészültek ki.

3.4. A kéziratokat két nagy csoportba lehet sorolni. Az első csoportba a következő kéziratok tartoznak: Atf 2077, Esad, Fatih, İÜ 1016, İÜ 1330, Lİ, Malek, Millī, NO, RE, Revan 507, Revan 737, Revan 738. Azok a kéziratok, melyekre Horn a kritikai kiadását építette, nagyrészt ebbe a csoportba tartoznak.

A versek szövegének elemzése alapján a csoporton belül négy alcsoportot lehet felállítani: 1. Atf 2077, Lİ, Revan 507; 2. a Meshedí-csoport (Fatih, İÜ 1016, Revan 737, Revan 738, Millī); 3. Esad, İÜ 1330, Majlis 13392 eleje, Malek; 4. NO, RE. Az egyes alcsoportokba tartozó kéziratok hasonló vonásokat mutatnak, de nincs közöttük közvetlen kapcsolat.

A második csoport kézíratai a következők: Amasya, AE, Atf 2078, HM, İÜ 929, İÜ 1331, Jerusalem, Majlis 13392 második fele, Majlis 21013. A csoport

kéziratai sok olyan költeményt megőriztek, amelyek az első csoportba tartozó példányokban nincsenek meg. Különösen szembetűnő a két csoport közötti különbség az *r*-re végződő gazeleknél, ahol a második csoport kézírataiban sokkal több ilyen költemény van. Szintén érdekes, hogy azoknál a verseknél, amelyek csak a második csoporthoz tartozó kéziratokban szerepelnek, sokkal egységesebb a szöveg, kevesebb a szövegváltozat.

A többször újrakezdődő betűrendjével az ankarai kézirat és a hosszabb gazelekből is csak öt párverset közlő İÜ 1607 egyik csoportba sem tartozik. Tartalmát tekintve az utóbbi kézirat egyébként a második csoporthoz áll közel.

Az első csoportba sorolható kéziratok között több a korai példány, hiszen ide tartozik a Szelim idejében készült İÜ 1330 és a valószínűleg Nagy Szülejmán uralkodása alatt összeállított négy Meshedí-kézirat. Az írástípus alapján a Meshedí-kéziratokkal egykorú lehet Esad is, melyet nagy valószínűség szerint határozott szerkesztői szándék nyomán úgy helyeztek el egy gyűjteményes kötetben, hogy azzal Szelim helyét is kijelöljék a perzsa irodalmi hagyományban. Koruk alapján úgy tűnik, hogy az első csoport kéziratai a díván első redakcióját képviselik.

Az 1554-ben befejezett jeruzsálemi kézirat azt sugallja, hogy valamivel több mint harminc évvel a szerző halála után a dívánnak egy új redakciója is elkészült. A kötetben sok olyan vers szerepel, amelyik a korábbi redakciót képviselő példányokban nincs meg, ami arra utal, hogy Szülejmán uralkodása alatt komoly kutatómunka folyt Szelim verseinek összegyűjtése céljából. A jeruzsálemi kézirat kivitelezése és az a tény, hogy a kötet valamikor II. Szelim könyvtárának gyűjteményébe tartozott, arra enged következtetni, hogy az új redakció esetleg a szultáni udvarban készülhetett.

Towards a new critical edition of Yavuz Sultān Selīm's Persian Dīvān. An overview of the manuscripts and the previous scholarly literature on the topic

Benedek PÉRI

Many Ottoman Sultans excelled in poetry, but Selīm I (1512–1520) was the only one who composed poetry almost exclusively in Persian. The first printed edition of his divan was published in Istanbul in 1889. This edition was based on a single manuscript. The first critical edition was prepared by a German Iranist, Paul Horn in 1904. He based his work on seven manuscripts, four of which he found in European libraries. Only three came from collections in Turkey. A couple of years ago a project was started by the author of the present article to prepare a new edition of the divan. The work started with browsing library

catalogues and identifying manuscripts that were unknown to Horn. The search included libraries in Europe and the Middle East. Many new manuscripts were found. The new critical edition is going to be based on Horn's publication and 24 manuscripts, 21 of which were not seen by the scholar in question. Nineteen of the manuscripts are from libraries in Turkey, four are from libraries in Tehran and one is from Israel. These manuscripts contain many hitherto unpublished poems. The aim of the present article is to give a detailed description of the contents of all the manuscripts used for the new critical edition of Sultān Selīm's divan and to specify the number of gazels, kasides, etc. contained in each volume.

Dávid Géza–Lakatos Bálint

Felix Petancius és a török szultánokról készített első európai családfa¹

„Ezek azok a dolgok, amelyeket a törökök
birodalmáról hosszú utazásaink és alapos
megfigyelések révén megtudtunk. Mivel városunk,
Raguza, amely az ő határvidékükön
fekszik, igen nagy kereskedelmet bonyolít
le azokkal a népségekkel, nagyon is
megvolt a lehetőségünk mindennek egyesével utánajárni.”
Felix Petancius, *Genealogia Turcica*²

A 15–16. század fordulóján élt Felix Petanciusról (horvátul: Feliks Petančić) és – mint látni fogjuk – részben állítólagos műveiről Magyarországon többször írtak már, és a szerző külföldön sem számít ismeretlennek. Főleg délszláv kutatók vizsgálták életét és munkásságát. Egy törökországi konferenciára készülve rutinfeladatnak tűnt figyelemfelkeltő szándékkal összefoglalni a rá vonatkozó ismereteket. Hamar kiderült azonban, hogy a szakirodalomban bizonyos téves megállapítások nemzedékről nemzedékre öröklődnek vele kapcsolatban, ezért megéri a fáradságot alaposabban utánajárni, hogy mi az, ami biztonsággal tudható róla. Ehhez főművének, amely *Genealogia Turcorum imperatorum* (A török császárok nemzedékrendje) címen ismert, a korábbiaknál alaposabb elemzését is elvégeztük.³ Szerencsés egybeesésnek mondható, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban kutatásainkkal szinte egyidejűleg nyílt meg 2019-ben *A Corvina könyvtár budai műhelye* című nagyszabású kiállítás, amely Petancius

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.1.47>.

¹ Hálásan köszönjük Domokos György, Fodor Pál, Sophia Gyongyi Koltavary, Kovács Nándor Erik, Kovács Zsuzsa, Molnár Antal, Claudia Römer, Szovák Kornél, Richard Zucker és Zsuzsán Edina munkánk elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségét.

² *Hec sunt, que de imperio Thurcarum longis peregrinationibus subtilique indagine comperimus. Quippe cum civitas nostra Ragusina, que in confinibus ipsorum sita est, complurima commertia cum gentibus illis habeat, non defuit nobis facultas singula perquirendi ...* Ld. Konrad Adelman, *De origine, ordine et militari disciplina Magni Turcae domi forisque habita libellus*. Hagenau, 1530, fol. BIII^r.

³ Ezen írás a kocaeli konferenciakötetben megjelent török nyelvű tanulmányunk magyarított és részben átdolgozott változata. Ld. Géza Dávid–Bálint Lakatos, Osman ve Orhan’dan II. Bayezid’e (Avrupa’da hazırlanan ilk Osmanlı silsilenamesi ve Feliks Petancius). In: *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaali Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, V – Bildiriler*. Editör Haluk Selvi–İbrahim Şirin–M. Bilal Çelik–Ali Yeşildal. Kocaali, 2019, 489–512. Tervezzük elkészíteni a mű kritikai kiadását, illetve teljes szövegű magyar fordítását is.

e munkájának tekercs alakú változatát is bemutatta. A tárlat szakkatalógusához Mikó Árpáddal együtt készítettük a tárgyleírást, így az ő művészettörténeti, stíluskritikai megfigyeléseit is be tudtuk ide építeni.⁴

Az alábbiakban először Felix Petancius életpályáját tekintjük át a rá vonatkozó hiteles adatok alapján, majd a *Genealogia* szövegváltozatait és ezek, illetve a tekercsváltozat példányainak egymáshoz való viszonyát ismertetjük filológiai és művészettörténeti szempontból. Végül arra keressük a választ, hogy a mű mikorra datálható, és adattartalma történeti szempontból mennyire megbízható és hiteles.

Felix Petancius élete

Az eddigi szakirodalomban minden valószínűség szerint három személynek: egy *Felix Ragusinus* nevű raguzai (ma Dubrovnik, Horvátország) kódexmásoló-miniátornak, egy *Felix Brutus* nevű raguzai tiszttviselőnek és egy *Felix Petancius* nevű, ugyancsak e városból származó magyar királyi diplomatának az életrajzi adatai keverednek. Oláh Miklós, Habsburg Mária özvegy magyar királyné és németalföldi régens titkára (a későbbi esztergomi érsek) ugyanis 1536-ban befejezett *Hungaria* című, Magyarországot leíró munkájában a budai királyi könyvtár bemutatásakor említ egy *Felix Ragusinus Dalmata* nevű miniátort,⁵ és ez a személy – akiről különben Oláh utalásán kívül semmi többet nem tudunk – kapcsolódott össze részint az Oláh által hivatkozott keleti nyelvtudása miatt, részint azonos neve és származási helye alapján a diplomatával. Mindez alapvetően a horvát Petar Matković 1879-ben megjelent tanulmányának állítására megy vissza,⁶ és feltételezését a kutatás később magától értetődőnek vette.⁷

⁴ Dávid Géza–Lakatos Bálint–Mikó Árpád, Felix Petancius: *Genealogia Turcorum imperatorum*. In: „Az ország díszére”. *A Corvina könyvtár budai műhelye. Kiállítási katalógus*. Szerk. Zsupán Edina. Budapest, 2020, 270–275.

⁵ Nicolaus Olahus, *Hungaria – Athila*. Ediderunt Colomannus Eperjessy–Ladislaus Juhász. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, saec. XVI.) Budapest, 1938, 9. (Hungaria, caput 5, sententiae 6–7.) Magyar fordításban: „Hallottam az idősebbektől, hogy Mátyás király, amíg élt, mindig tartott vagy harminc festéshez értő íródeák szolgát, ezek legtöbbször az ő halála után én még ismertem. Csaknem az összes másolt görög és latin kódex az ő munkájuk volt. Felügyeljük, a dalmát Raguzai Félix – magát is ismertem öregkorában, nemcsak görögül és latinul, de szíriul és arabul is tudott, ezenkívül magában a festészetben is volt gyakorlata – szorgosan figyelte, nehogy hiba történjék a könyvek másolásában.” (Oláh Miklós, *Hungaria. Athila*. Ford. Németh Béla. Budapest, 2000, 20.) Idézi Dragutin Kniewald, *Feliks Petančić i njegova djela*. (Srpska akademija nauka i umetnosti–Posebna izdanja, CCCL, Odeljenje literature i jezika, 12.) Beograd, 1961, 11.

⁶ Petar Matković, Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI. veka. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 49 (1879) 109. A historiográfiai előzményeket áttekinti Kniewald, *i. m.*, 1–3.

⁷ Florio Banfi, Felice Petanzio da Ragusa, oratore dei re d’Ungheria Mattia Corvino e

Annyit ugyanakkor Matković érdemének tekinthetünk, hogy helyesen azonosította a Iohannes Cuspinianus bécsi humanista és osztrák diplomata által említett *Felix Petancius* személyét a Pietro Pasqualigo velencei követ által *Felice Raguseo* néven említett magyar királyi diplomatával.⁸ Csakhogy ebből még nem következik az Oláh által említett kódexfestővel való megfeleltetés.⁹ Kettőjük összekapcsolását a szerb Petar Kolendić azzal bonyolította tovább 1959-ben megjelent tanulmányában, amelyet Petancius életének raguzai időszakáról írt, hogy egy bizonyos Felix Brutusra vonatkozó adatokat is hozzávont a kifejezetten Felix Petanciust érintőkhöz, mivel véleménye szerint Felix Brutus és Felix Petancius ugyanaz a személy volt.¹⁰ Bár Kolendić dubrovniki levéltári források alapján dolgozott, hivatkozásaiban a legtöbb esetben nem tüntette fel a vizsgált személy névalakját. Mivel helyszíni levéltári kutatásra nem volt módunk, adatait nem ellenőrizhettük. Az azonosítást látszólag indokolja, hogy a Felix Brutust illető információk az 1490-es évekig tartanak (az utolsó 1493-ból való),¹¹ míg a Petanciusról szólók éppen 1490-től kezdődnek, így a két adatsor kiegészítené egymást. Ugyanakkor a két Felix azonosságát az égvilágon semmi sem bizonyítja, így olyan forrásunk sincs, amikor a két vezetéknev (Brutus és Petancius) egyszerre fordulna elő. Kolendić életrajzi azonosítását Petanciusról írott részletes, a korábbi ismereteket összefoglaló és továbbfejlesztő, fentebb idézett könyvében a horvát Dragutin Kniewald teljes mértékben elfogadta, és a rendelkezésre álló töredékes adatokat, illetve sokszor későbbi, nem kortárs historiográfiai vélekedéseket egységes életpálya-elbeszéléssé formálta, amelybe a Petanciusnak tulajdonított munkák tartalmi elemzéséből levont következtetéseit is beépítette.¹² Kolendić és Kniewald munkájának eredményeként terjedt el a szakirodalomban ez a lekerekített, de tévedésektől hemzsegő életrajzi rekonstrukció; a legújabb kézikönyvekben is ez szerepel.¹³

Vladislao, miniatore e bibliotecario della Corviniana di Buda. *Archivio storico per la Dalmazia* 24/142 (1938) 1–23; Elena Berkovits, Felice Petanzio Ragusino, capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino. *Corvina* 3 (1940) 53–84. Ebben az időszakban csupán egy valaki volt, aki nem fogadta el ezt a feltételezést: Gulyás Pál, Mátyás király állítólagos miniátorai. *Magyar Könyvszemle* 66 (1942) 1–10. Válaszában Berkovits azon igyekezett, hogy megvédje saját álláspontját: Mátyás király „állítólagos” miniátorai. Válasz Gulyás Pálnak. *Magyar Könyvszemle* 66 (1942) 153–161.

⁸ Matković, *i. m.*, 112–113.

⁹ Erre példa: Dragutin Kniewald, Sitnoslikar Feliks Petančić. In: *Tkelčičev zbornik – Zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici Vladimira Tkelčiča*. II. Glavni urednik Ivan Bach. Zagreb, 1958, 55–92.

¹⁰ Petar Kolendić, Feliks Petančić pre definitivnog odlaska u Ugarsku. *Glas SAN* 236. *Odeljenje literature i jezika* 4 (1959) 1–2.

¹¹ Kolendić, *i. m.*, 12/90. jegyzet.

¹² Kniewald, *Feliks Petančić*.

¹³ Ralf C. Müller, *Prosopographie der Reisenden und Migranten ins Osmanische Reich (1396–1611)*. (Berichterstatter aus dem Heiligen Römischen Reich, außer burgundische Gebiete und Reichsromania). VII. Leipzig, 2006, 160–164; Luka Špoljarić, Feliks Petančić. In: *Christian–*

Az alábbiakban nem vállalkozunk a szakirodalomban szereplő téves életrajzi adatok tételes cáfolatára, közülük csak a legfontosabbakra térünk ki; egyébként csak azokat az információkat vesszük számba, amelyeket hiteleseknek tekintünk, és bizonyosan Felix Petanciushoz kapcsolhatók.

Felix Petancius a 15. század második felében született a dalmáciai Raguzában. Oláh Miklós fentebb említett leírásából, amely szerint ő Felix Ragusinust már időskorában ismerte meg, Petancius születésének időpontját Petar Kolendić és Dragutin Kniewald egyaránt 1455 körülre tette,¹⁴ ez azonban nem igazolható, mint ahogy a Kolendić által vázolt családtörténet adatai, Felix iskolamesteri, később bírósági jegyzői tevékenysége 1478–1487 között, illetve 1487–1490 közötti állítólagos budai kódexfestői működése sem.¹⁵ Felix rokonságáról csak annyit tudunk, hogy nagybátyja a raguzai Kristofor Stojković (Raguzai Kristóf) modrusi (ma Modruš, Horvátország) püspök (1485–1499)¹⁶ volt, mivel 1517-ben Novi Vinodolskiban Felix Petancius egy önmagát is megnevező síremléket állíttatott neki, amely a Szent Fülöp és Jakab-templom szentélyénekjárószintjében ma is látható.¹⁷

Felix Petancius – ellenőrizhető módon ebben a névalakban – először 1490. április 1-jén bukkan fel az ismert forrásokban, amikor a raguzai városi tanács két hónapra szóló menlevelet adott számára adósságai nagy része alól.¹⁸ 1491–1495 között városi írnokként,¹⁹ illetve a városi adminisztráció tagjaként tevékenykedett: különböző követségek résztvevőjeként, küldöncként szerepelt II. Ulászló magyar és cseh király budai udvarába (1492 februárjában, 1493 márciusában, 1495 februárjában), illetve II. Alfonz nápolyi királyhoz (1494 májusában–

Muslim Relations. A Bibliographical History, 7. Central and Eastern Europe, Asia, Africa, and South America (1500–1600). Ed. by David Thomas et alii. Leiden–Boston, 2015, 50–51; Mirko Raguž, Petančić, Feliks. In: *Leksikon poznatih senjana*. Senj, 2016, 182–183.

¹⁴ Kolendić, i. m., 3; Kniewald, *Feliks Petančić*, 7.

¹⁵ Kolendić, i. m., 3–9; Kniewald, *Feliks Petančić*, 6–15.

¹⁶ *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series...* Collecta, digesta, edita per Conradum Eubel. II. Münster, 1903, 136; C. Tóth Norbert, *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig*. Győr, 2017, 79; C. Tóth Norbert–Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás, *Magyarország világi archontológiája 1486–1526. I. Főpapok és bárók*. Budapest, 2016, 43.

¹⁷ Kniewald, *Feliks Petančić*, 39–41.

¹⁸ Kolendić, i. m., 9/66. jegyzet. (Državni arhiv u Dubrovniku [=DAD], Consilium rogatorum, vol. 26, fol. 91^r.)

¹⁹ Kolendić, i. m., 10/76. jegyzet (1491. március 15., DAD Consilium min., vol. 24, fol. 55^r, a raguzai kisebb tanács kifizet *Felix Petancius*nak 5 perperát egy pápai bulla cirill betűs átírásáért), 12/89. jegyzet (1495. január 15., ugyanott vol. 24, 105^v, a kisebb tanács felfogadja *Felix*et a városi adóbehajtásra vonatkozó szabályok kötetbe másolására), 12–13/92. jegyzet (ugyanezen a napon, ugyanott vol. 25, fol. 107^v, a tanács kifizet *Felix Petantius*nak(!) 35 perperát a nápolyi királyok Raguzának adott privilégiumainak átírásáért; az átírás: DAD Latinski dokumenti 229/1946.).

júniusában, majd lemondása után utódjához 1495. április–május folyamán).²⁰ 1496. szeptember 12-én Raguzában császári felhatalmazású közjegyzővé avatták, ezután tehát közhitelű tevékenységet is végezhetett.²¹

1496 októberében távozott szülővárosából, és ezt követően nem sokkal, talán még ugyanebben az évben Zenggben (ma Senj, Horvátország) lett kancellár, azaz városi főjegyző.²² Ebben az időszakban kerülhetett be, talán püspök nagybátyja segítségével is, II. Ulászló király budai udvarába: 1501-ben már királyi titkári címmel szerepelt (csak Felix keresztnévvel). Kubinyi András kutatásai-ból tudjuk, hogy a királyi titkárok elsősorban nem a királyi kancellária alkalmazottai, hanem a királyi kamarásokhoz hasonlóan ténylegesen a király szolgálatában álló, nem feltétlenül állandóan az udvarban tartózkodó udvaroncok voltak, akiket különböző belkormányzati és külpolitikai feladatokra egyaránt alkalmaztak, így diplomáciai megbízatásokat is teljesítettek.²³ Felix Petancius tehát zenggi kancellári feladatát is megtartotta, legalábbis egy ideig. (1503-ban még ennek nevezi magát, amikor közjegyzőként egy zenggi ház elajándékozását foglalta írásba.²⁴) 1501 végén mint királyi titkár II. Ulászló megbízásából Velencébe, majd innen Pierre d’Aubusson johannita nagymesterhez, a törökellenes szövetséges haderő kinevezett főkapitányához utazott tovább Rodoszra, ahonnan 1502. január elején indult vissza.²⁵ 1503 márciusában Lónyai Albert

²⁰ Magyarországra: 1492. február 10., levelet vitt Budára (Kolendić, *i. m.*, 13/94. jegyzet, DAD Consilium min., vol. 24, fol. 132°); 1493. március 23., a város régi privilégiumai megerősítésének kieszközlésére küldött követség adminisztratív vezetője (expenditor, spenditor), azaz nem ő a követ (Kolendić, *i. m.*, 15/116. jegyzet, DAD Consilium rogatorum, vol. 27, fol. 33°); 1495. február 26., *Felix Petancius* az itáliai-nápolyi hírekről szóló levéllel küldik Budára (*Raguza és Magyarország összeköttetéseknek oklevéltára. Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*. Összeállította Gelcich József, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Thallóczy Lajos. Budapest, 1887, 656. = *Dubrovačka akta i povelje. Acta et diplomata Ragusina*. Sabrao i objavno Jovan Radonić. I/1. (Srpska kraljevska akademija. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Treće odeljenje, II.) Beograd, 1934, 806; Kolendić, *i. m.*, 17; Kniewald, *Feliks Petančić*, 17.). – Nápolyba: 1494. május 8-án II. Alfonz nápolyi király koronázásán részt vesz egy raguzai küldöttség is, április 3-án bízzák meg Felixet az út adminisztratív vezetésével (Kolendić, *i. m.*, 16–17., DAD Consilium rogatorum, vol. 27, fol. 106°, 134°); 1495. április 30., *Felixet* Nápolyba küldik két hónapnyi útiköltséggel, útlevéllal (Kolendić, *i. m.*, 17/136. jegyzet, DAD Consilium min., vol. 25, fol. 134°). – A név írásmódját nem mindig lehetett ellenőrizni.

²¹ Teljes szöveggel publikálta Kolendić, *i. m.*, 18–19. (DAD Diversa notariae, vol. 76, 149°.)

²² Kolendić, *i. m.*, 19; Kniewald, *Feliks Petančić*, 17.

²³ Kubinyi András, A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. *Gesta* 6 (2006/1) 3–12, 15–17.

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár 34413. (Online fényképe a <http://archives.hungaricana.hu/en/charters> oldalon érhető el.) Kivonata: Mályusz Elemér, A szlavóniai és horvátországi pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. III. *Levéltári Közlemények* 6 (1928) 193–194, 19.

²⁵ Giacomo Bosio, *Dell’istoria della sacra religione et ill’ustriss)ma militia di San Giovanni Gierosolimitano*. Parte 1. Roma, 1594, 455–456 (Parte I., libro XVI.); Matković, *i. m.*, 111; Kniewald, *Feliks Petančić*, 25–26.

zenggi kapitány (és talán Zengg város) megbízott követe volt Velencében, ahol épületfa-szállítási engedélyt eszközölt ki városa számára.²⁶ 1504-ben az új johannita nagymestert kereste fel (aki még nem tartózkodott Rodoszon, hanem Itáliában).²⁷ Ugyanebben az évben, továbbá 1507-ben szülővárosába, Raguzába küldött királyi követ, megbízott volt.²⁸ 1509-ben II. Ulászló állítólag Spanyolországba menesztette, ahonnan 1510 februárjában érkezett vissza.²⁹

1510 nyarán a királyi udvarban tartózkodott, de tervezett újabb raguzai missziójából visszahívták.³⁰ Kolendić és Kniewald szerint 1511-ben Zágráb szabad királyi város bírója lett volna, de ez elég valószínűtlen, mivel ehhez polgárjoggal és városi ingatlannal is kellett volna rendelkeznie, amiről viszont nincs semmilyen információ.³¹

1512. március 17-én II. Ulászló király az oszmán–magyar fegyverszünet hiányosságainak pótlására (a szövegből ugyanis kimaradt Horvátország) királyi követként küldte Isztambulba,³² ahová március 26-án indult el.³³ Missziója, részben kellő felhatalmazás híján, sikertelennek bizonyult: I. Szelim szultán 1512. július 21-i elutasító válaszát augusztus folyamán vitte meg Budára.³⁴ Ez után,

²⁶ Marino Sanuto, *I Diarii 1496–1533*. Tom. I–LVIII. A cura di Rinaldo Fulin–Federico Stefani–Niccolò Barozzi–Guglielmo Berchet–Marco Allegri. Venezia, 1879–1903, IV. 776–777.

²⁷ Sanuto, *i. m.*, V. 1053. Vö. Lakatos Bálint, A király diplomatái. Követek és követségek a Jagelló-korban (1490–1526). I. rész. Kutatási vázlat. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 605, II. rész. Adattár. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 312, A. 69. tétel.

²⁸ 1504. december–1505. január 4.: Kolendić, *i. m.*, 20. (*Ragusa és Magyarország*, 828., DAD Consilium rogatorum, vol. 30, fol. 2^v–3^v, Consilium min., vol. 28, fol. 111^v). – 1507. január 26.: ugyanott (*Ragusa és Magyarország*, 830., DAD Consilium rogatorum, vol. 30, fol. 205^v–206^v).

²⁹ *Commissiones et relationes Venetae*. I. 1433–1527. Collegit et digessit Simeon Ljubić. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, VI.) Zagreb, 1876, 118; Kniewald, *Feliks Petančić*, 28. – A Kniewald (*Feliks Petančić*, 20–23.) által Petanciusnak tulajdonított, Velencén át Franciaországba irányuló 1500. évi követi misszió adatai Besseni, avagy Cseh György (Jiří z Bešín) személyével keverednek. Ld. Lakatos, *i. m.*, I. 601/33. jegyzet, II. 301–302, A. 44. tétel.

³⁰ *Commissiones*, I. 123; Kolendić, *i. m.*, 20; Kniewald, *Feliks Petančić*, 28–31. Helyette Lónyai Albertet küldték. Lakatos, *i. m.*, II. 321, A. 109. tétel.

³¹ *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*. Collegit et edidit Johannes Baptista Tkalcic. VIII. Zagreb, 1902, 201. Ennek alapján Kolendić, *i. m.*, 2 és Kniewald, *Feliks Petančić*, 3, 20, 31–32.

³² *Commissiones*, I. 129, idézi Matković, *i. m.*, 111–112; Kniewald, *Feliks Petančić*, 33. – Lakatos, *i. m.*, II. 324–325, 121. tétel.

³³ *Commissiones*, I. 130, a kivonatot idézi Matković, *i. m.*, 111–112. Pasqualigo velencei követ e napi jelentésében csak arról beszél (Venezia, Biblioteca del Museo Correr, Cicogna 2126, 283^r), hogy a követet kiküldték, és el fog indulni: *Domino Felice Raguseo destinato orator al Signor Turco expedito del tuto hozi, de qui se partira infallanter, nisi aliquid acciderit, et fara la via de Transylvania et Moldavia per maior sua securita*.

³⁴ Fodor Pál–Dávid Géza, Magyar–török békétárgyalások 1512–1514-ben. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 201, különösen a 38. jegyzet és 202–203. Elvetik Fraknói nézetét Tomori Pál követi kiküldéséről, és a Pasqualigo velencei követ 1512. március 17-i, a *Commissiones*, I. 129 kivonatolt jelentése alapján csak Petancius missziójáról beszélnek. Ezt Sanuto, *i. m.*, XIV. 271–272 összefoglalása is alátámasztani látszik, amely Pasqualigo újabb, május 16-i jelentéséről készült;

1512 novemberében újból kiküldték. E követsége során Burszában sikertelen fegyverszüneti tárgyalásokat folytatott a szultánnal, majd 1513 júliusában érkezett ismét vissza a magyar királyi udvarba.³⁵ Ez volt utolsó adatolt diplomáciai útja. Ezt követően talán visszavonult Zenggbe; az 1516-ban trónra lépő II. Lajos király szolgálatában lévők között már nem találkozunk vele.

1517-ben állította a fentebb már említett síremléket a török támadások miatt Modrusból Novi Vinodolskiba menekült és ott még 1499-ben elhunyt püspök nagybátyjának. Ez az utolsó hiteles adat róla. 1517–1522 között halhatott meg, mert 1522-ben, amikor Iohannes Cuspinianus nyomtatásban publikálta Felix balkáni útvonaláról szóló, *De itineribus...* című, alább még említendő munkáját, az előszóban már néhaiként emlékezett meg róla.³⁶

Mint láthattuk, ténylegesen adatolt törökországi misszióra pályája vége felé, beérkezett királyi diplomataként került sor 1512–1513 folyamán. Nagy valószínűséggel azonban már korábban is járt az Oszmán Birodalomban, erre akár 1502-es rodoszi útja alkalmával sor kerülhetett, illetve más magyar követségek tagjaként juthatott el oda. Fentebb említettük, hogy raguzai tisztviselő korában két olyan budai és nápolyi delegációnak is tagja volt, amelyeknek nem ő volt a követi rangú vezetője. Tehát nem lehetetlen, hogy a szultánt felkereső egy vagy több olyan delegációban, követi kíséretben is részt vett, amelynek a tagjait nem sorolták fel.

A munkánkhoz mottóul választott szövegből is – „ezek azok a dolgok, amelyeket a törökök birodalmáról hosszú utazásaink és alapos megfigyeléseink révén megtudtunk” – joggal következtethetünk arra, hogy ismert megbízatásainál hamarabb is eljuthatott Isztambulba, nem is egyszer. A második mondat alapján – „mivel városunk, Ragusa, amely az ő határvidékükön fekszik, igen nagy kereskedelmet bonyolít le azokkal a népségekkel, nagyon is megvolt a lehetőségünk mindennek egyesével utánajárni” – pedig azt mondhatjuk, hogy mint raguzai polgár és a helyi közélet résztvevője mind a szultánnak évente adót vivő küldöttektől,³⁷ mind a jövő-menő kereskedőktől már pályájának korai sza-

ebben is szerepel a (meg nem nevezett) követ kiküldése. Legújabbban ld. Mikó Gábor, Oszmán-ellenes hadjáratok lehetőségei a 16. század elején. Kísérlet Szrebernik, Szokol és Tessány várak visszahódítására 1513-ban. *Századok* 154 (2020) 581. A helyzet azonban bonyolultabb: a márciusban már kiküldött Petancius mellé II. Ulászló valóban kirendelte Tomorit is. Pasqualigo május 16-i (és Sanuto által a fentebb idézett helyen nevek nélkül kivonatolt) jelentésében ugyanis azt írta (Cicogna 2126, 289°), hogy az új uralkodó, Szelim már elkezdte támadni az atyjával, II. Bajeziddel kötött ötéves fegyverszünet ellenére a végeket, ezért *ha parso a la maesta sua* [II. Ulászló] *de elezer un orator novo, che e domino Tuburi Paulo, al fiol del prefato noviter inthronizato, per veder de firmar cum lui le dicte treuge nela forma, che le sono firmate cum il padre, et partira dicto orator fra 5 over 6 zorni, come el dice. Domine Felice Raguseo veramente, se crede, che habi seguito il suo camino, essendo accordate le cosse del preminato Sellembeg.*

³⁵ Fodor–Dávid, *i. m.*, 204–207 és a forrásközlés: 221–222.

³⁶ Idézi Matković, *i. m.*, 114, említi Kniewald, *Feliks Petančić*, 19.

³⁷ A II. Bajezid korában elvárt 12 500 arany befizetését igazoló szultáni iratokból többet is ki-

kaszában otthon is számos információhoz férhetett hozzá az Oszmán Birodalom kormányzatáról és igazgatásáról, illetve a törökök életmódjáról és szokásairól.

Petancius *Genealogiája* és változatai

Petancius neve alatt három munka hagyományozódott. Ezek közül a *Historia Turcica* (Török történet) azonban bizonyosan nem Petancius műve. Egyrészt – ahogy alább még taglaljuk – az egyetlen, csonka kódexben ránk maradt kézirat szerzőt nem is említi, másrészt a szöveg első fele Niccolò Sagundino *De familia Otthomanorum epitome* (Az Oszmán-ház kivonatos története), másként *De origine et rebus gestis Turcarum* (A törökök származásáról és tetteiről) című, 1456-ban írt művének szinte szó szerinti átvétele.³⁸ Némileg hasonló a helyzet a *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi* (Milyen útvonalakon közelíthetők meg a törökök) vagy *De itineribus in Turciam libellus* (A Törökországba vezető utakról szóló könyvecske) címeken ismert geográfiai leírásával.³⁹ A II. Ulászló királyhoz szóló dedikációval ellátott, a tengeri és a Kárpát-medencéből, valamint a Nyugat-Balkánról Isztambulba tartó szárazföldi útvonalak ismertetését, illetve a török uralom alatt álló balkáni térség áttekintését tartalmazó művecské-ről – amelyben a törökök maguk nem is kerülnek elő hangsúlyosan – Agostino Pertusi bebizonyította, hogy egyszerűen plágium: Martino Segono dulcignói püspök 1480-ban készült, egyetlen kéziratban fennmaradt művének kis mértékben átszerkesztett változata, amelyben például a prolóógus és az epilógus szövege is teljesen azonos, Petancius csak az uralkodó nevét változtatta meg.⁴⁰

Ezeket figyelembe véve érdemes a harmadik Petancius-mű, a *Genealogia* vizsgálatához látni. Petancius ezen munkájának két szövegváltozata, redakciója van. A hosszabb verzió fejezetekre tagolt elbeszélő traktátus, amelyet a jelenleg ismert példányokban nem díszítenek képek. Három, a 16. század első felében másolt kéziratáról tudunk: a bécsiről (a továbbiakban: W), a milánóiról (a továbbiakban: M) és a velenceiről (a továbbiakban: V).⁴¹ Nyomatásban is többször meg-

adott Gliša Elezović, *Turski spomenici*. I/2. Beograd, 1952, 58 (1482 – Jako és Navko), 59 (1483 – Niksa és Nikolin), 61 (1484) 66 (1486), 69 (1487), 76 (1490), 77 (1491), 94 (1499), 96 (1500), 100 (1501), 111 (1504), 115 (1505), 125 (1506), 132 (1508), 137 (1510).

³⁸ Agostino Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento. Vita e opere*. (Istituto storico italiano per il medio evo. Studi storici, fasc. 128–130.) Roma, 1981, 273–277; összefoglalóan Špoljarić, *i. m.*, 52.

³⁹ A nyomtatott (Cuspinianus által sajtó alá rendezett) könyv címe: *De itineribus in Turciam libellus*. Wien, 1522.

⁴⁰ Pertusi, *i. m.*, 60–66, a szöveg kritikai kiadása: 75–117. A két szöveg összefüggéseiről lásd még Agostino Pertusi, *I primi studi in occidente sull'origine e la potenza dei Turchi*. *Studi Veneziani* 12 (1970) 485–486, 489–491.

⁴¹ W: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. Lat 3522, fol. 144^r–154^r (egykor Johannes Cuspinianus birtokában, ld. Kniewald, *i. m.*, 63–66, 67–70.); M:

jelent a 16. század folyamán, először 1530-ban Konrad Adelman kiadásában.⁴² A rövidebb változat illusztrált és íráshordozója különleges: pergamenlapokból összeragasztott tekercs, rotulus. A tekercsformában szöveg és kép együttesen határozza meg a mű külön egységekbe rendezett szerkezetét.⁴³ A szakirodalomban általában Petancius-tekercsnek hívott ezen változatnak két példánya van: az egyik, az ismertebb, Budapesten található az Országos Széchényi Könyvtárban (1. kép),⁴⁴ a másik Madridban, a Spanyol Nemzeti Könyvtárban (2. kép).⁴⁵

A *Genealogia* cím a budapesti rotulus címének (*Genealogia Turcorum imperatorum, lex imperii domi militiaeque habita, dedicata serenissimo principi Voladislavo Hungarię, Bohemię etc. regi gloriosissimo* – A török császárok nemzedékrendje és birodalmuk törvényei háborúban és békében, a legfelségebb fejedelemnek, Ulászlónak, Magyarország és Csehország stb. legdicsőségebb királyának ajánlva⁴⁶) kezdőszava alapján vált bevetté a szakirodalomban, de ez egyrészt megtévesztő, mert csak kis mértékben fedi a tartalmat, másrészt a hosszabb redakció kéziratai vagy a *De Turcharum statu libellus* (A törökök államáról szóló könyvecske) címet viselik, vagy cím nélküliek.⁴⁷

Milano, Biblioteca Ambrosiana, N. 340 sup. (5) fol. 25^v–30^v; V: Venezia, Biblioteca del Museo Correr, Cicogna 894, fol. [1^v]–[7^v]. (A lapok számozatlanok.)

⁴² Adelman, *i. m.* A további nyomtatott kiadásokat részletesen áttekinti Kniewald, *i. m.*, 70–80.

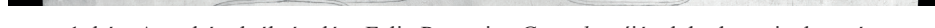
⁴³ Dávid–Lakatos–Mikó, *i. m.*, 270.

⁴⁴ A budapesti szövegét a madridi példány és a két redakció egymáshoz való viszonyának ismerete nélkül, hibáktól nem mentes átírásban egyik tanulmánya függelékeként közzétette a Petanciust több alkalommal is „felfedező” Snezhana Rakova, *The Last Crusaders: Felix Petančić and the Unfulfilled Crusade of 1502*. In: *Au Nord et au Sud du Danube. Dynamiques politiques, sociales et religieuses dans le passé / North and South of the Danube. Political, Social and Religious Aspects of the Past*. Ed. by Snezhana Rakova–Gheorghe Lazăr. Brăila, 2019, 62–73.

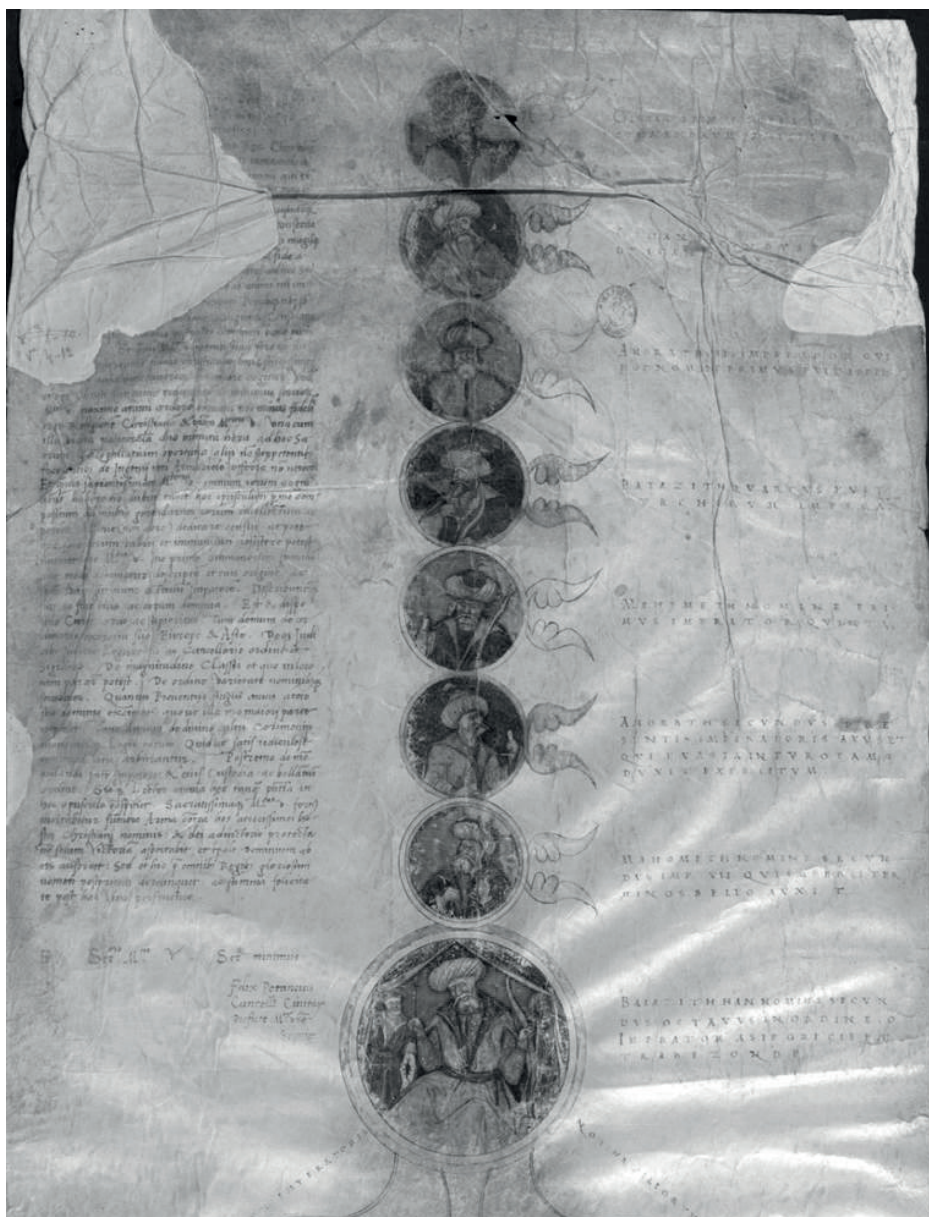
⁴⁵ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 378. (Ezt a kéziratot 1908 második felében a müncheni antikváriustól, Jacques Rosenthaltól vásárolták 4250 márkáért. Vö. Jelenítés a Magy. Nemz. Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának állapotáról, az 1908. év második negyedéről. *Magyar Könyvszemle* 16 (1908) 248); Madrid, Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12 (<http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000199600>). A madridi tekercs egykor a hispán származású, de római születésű Francisco Javier Zelada y Rodríguez/Francesco Saverio de Zelada (1717–1801) bíboros gyűjteményét gazdagította, amely halála után Toledóba került és csak onnan Madridba. Arra nem találtunk adatot, hogy miként jutott a tulajdonába. A példány részben sérült és hiányos, míg a budapesti tökéletes állapotban van. – Alberto Saviello – hivatkozások nélkül – hat kéziratról beszél: Felix Petancic’s *Historia Turcica*. A Central European View of the Ottoman Empire? In: *Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa. Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzzonen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 48.) Stuttgart, 2014, 138/31. jegyzet.

⁴⁶ A madridi tekercs sérülése miatt a cím legnagyobb része kiszakadt.

⁴⁷ A *Felicit Petantii Ragusei Commentarium de rebus Turcharum ad Wladislaum Regem* cím szerepel az M és V kéziratokban, de az ajánlás szövege után; a V ezenkívül egy utólagos címet is kapott, amely az újkori bekötés előzéklapján áll (*Felicit Petantii Ragusei Commentarium de rebus Turcharum ad Wladislaum regem*); a W szövege egy kolligátum része, címe nincs, a szöveg rögtön az ajánlással kezdődik. Adelman, *i. m.* kiadásában a cím utólagos.

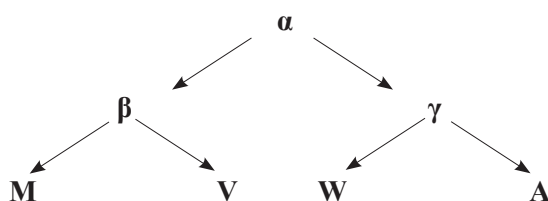
Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 378.

2. kép A szultánok ábrázolása Felix Petancius *Genealogiájának* madridi tekercsén
Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12

A munka ugyanis alapvetően az Oszmán Birodalom udvari szervezetének és katonai vezetésének rövid leírása (lásd Függelék 1–2.; az alábbiakban az itteni, általunk készített fejezetbeosztásra hivatkozunk). A bevezetőt és az epilógust leszámítva a hosszabb redakció öt nagyobb fejezetre tagolódik (I. a szultánok leszármazása és II. Bajezid családjának bemutatása; II. az államigazgatás: vezírek, beglerbégek és a birodalom közigazgatása, illetve a kincstár bevételi forrásai; III. a szultáni udvartartás: méltóságok, szolgálattevők és létszámuk; IV. a katonaság fajtái és létszámuk; V. a török harcmódor, hadrend). Ezzel szemben a tekercsváltozat három nagyobb egységből áll (I. a szultánok felsorolása és leszármazása I. Oszmántól II. Bajezidig és utóbbi gyermekei; II. a fő tisztviselők, az udvartartás tagjai, a katonaság; III. a török harcmódor, hadrend, szokások és erkölcsök).

A két redakció egymáshoz való viszonyát most nem tárgyalhatjuk részletesen, de mindkettőnek a szövegét végigolvasva és összehasonlítva megállapítottuk, hogy elsőként a hosszabb terjedelmű írásmű készült el. A tekercsben Petancius ezt a szöveget időnként kivonatolta, másutt rövidítette, megváltoztatta, vagy elemeit máshová helyezte, illetve kihagyta. Mindezt a tekercsváltozat szövegegységeinek bizonyos fokig logikátlan elrendezése is tanúsítja, amely éppen a traktátus gondolatmenete segítségével érthető meg. A tömörítés és az átszerkesztés olyan mértékű, hogy egyező szövegrészek a II. Ulászló királyhoz szóló ajánlás egyes mondatait leszámítva nincsenek. De ettől még a két redakció között organikus a kapcsolat. A hosszabb redakció kéziratának stemmája így rajzolható meg:

M = a milánói példány

V = a velencei példány

W = a bécsi példány

A = Adelmann kiadása (editio princeps)

α = az elveszett eredeti

β = az itáliai verziók ága

γ = a német verziók ága

A tekercsek egymáshoz való viszonya

A rövidebb redakció tehát a hosszabb szöveg reprezentatív használatra szánt kivonatának tekinthető, amelyet a szerző valóban átnyújthatott II. Ulászló királynak, akinek művét ajánlotta. De meg kell vizsgálnunk a két tekercs egymáshoz való viszonyát is. Ezen összevetés eredménye szerint az eredeti példány a madridi, a budapesti pedig ennek közvetlen másolata. Mindezt a szöveg tagolása, a szövegelemek filológiai, illetve az ábrázolások stíluskritikai vizsgálata is alátámasztja.

A szövegtagolódás

A két rotuluson a szövegelemek és az illusztrációk elhelyezése, mérete, a díszítőelemek, a keretek és az indadíszek elhelyezkedése megegyezik. Az apróbb különbségek egyrészt a két tekercs eltérő írásképből, másrészt az indadíszek megformálásának és a portrék háttérszíneinek eltérő voltából fakadnak. Erre a kérdéskörre alább még visszatérünk.

A két példány két külön írnok és két külön miniátor munkája. Mindkettő humanista írással íródott, ám a budapesti példány kódexírás: készítője inkább álló, vastagabb tollszárral, gondosabban megformált betűket írt, amelyeket kevésbé kötött össze,⁴⁸ míg a madridi példány írásképe kurzívabb formáltságú, és sokkal több betűkapcsolást alkalmaz. Ennek megfelelően a két példány sortagolása eltérő: a madridi szövege sűrűbb, így általában kevesebb sort igényel, míg a budapestiben a szöveg szellősebb, szemre jobban olvasható, ennek megfelelően nagyobb teret, több sort foglal el. Mindkét példány írója két különböző színű tintát használt: a folyószöveghez feketét, a nagybetűs feliratokhoz pedig a madridi vöröset, a budapesti arany(sárga) színűt.

Filológiai érvek

Hely híján nem kívánjuk az összes részletet felsorolni, megelégszünk öt példával. (A két példány közötti eltéréseket vastagítva szedtük, a tételszám a Függelék 2. részében található fejezetcím számát jelöli.) Az első, a szultánok felsorolását és leszármazását tartalmazó egységben, rögtön a II. Bajezid ábrázolásától balra eső címben (2. fejezet) a *NOMINA FILIORVM IMPERATORIS* mondat a madridi kéziratban hibátlan, a budapestiben viszont az utolsó két betűnek nem maradt hely, azért azokat a harmadik szó fölé zsúfolták be.

⁴⁸ Rakova, *i. m.*, 57. szerint ez Petancius saját kézírása, ami tévedés.

A csavusokkal kapcsolatos szakaszban (20. fejezet) a madridi példányban ez áll: *tenentes clavus ferreas in manibus id est busdohanos* („kezükben buzogányokat, azaz *bozdoğan*okat tartanak”), míg a budapestiben *clavas* helyett először *clavest* (’kulcsokat’) írtak, de felfedezve a hibát, ezt javították.

Az azabok (24. fejezet) magyarázatába két súlyos hiba csúszott: a madridban érthető *tamen non sunt magne utilitatis in exercitu, cum sint artifices, mercatores etc. ad pugnandum inexperti* („még sincs nagy hasznuk a seregben; mivel kézművesek és kereskedők stb. lévén, tapasztalatlanok a harcban”) helyett a budapestiben *tamen non sunt magne utilitas in exercitu, cum sint artifices, mercatores etc. ad pugnam irreperti* („bár nincs nagy hasznuk a seregben; mivel kézművesek és kereskedők, a harcra megtalálhatatlanok”) mondat szerepel. Az *utilitas* szó birtokos esete helyett tehát tévesen alanyesetet találunk, míg a mondat második felében az *inexperti* szót magát tévesztették el. Az utóbbi tévedés később kaparással javítva lett.

Másutt, a törökök törvényeit és szokásait tárgyaló szakasztól a tekercsen balra, a birodalom határait röviden leíró fejezetben (33. fejezet) a *civitas est olim florentissima* szerkezetből az *olim* szó kimaradt. Egy további helyen, az európai rész bevételeiről szólva (30. fejezet) a számok romlottak, másfél millió (*I Mⁱon V^CM*) helyett csak 1 000 500 (*I M^{on} V^Cta*) áll.

Emellett a budapesti példányban gyakorlatilag megtalálható az összes olyan szövegromlás is, amely már a madridi példányban is szerepelt (pl. a hadrendről szóló 36. fejezetben mindkét példányban a *solaki* helyett a téves *solali* alak áll). Mindezen felül, míg a madridi példány szövege érintetlen, a budapesti példányban egykezü, egykorú és utólagos javítások egyaránt megfigyelhetők: egyrészt a másolat készítője munka közben időnként észrevette saját hibáit, és ki akarta őket igazítani, másrészt a kópiát valószínűleg összevetették a mintául vett példány szövegével, illetve a tekercset utóbb feltehetően használták: sötétebb tintával és vékony tollszárral főleg tulajdonnevek, idegen köznevek alakjait pontosították.

Művészettörténeti, stíluskritikai érvek⁴⁹

A korábbi kutatók a budapesti példányt tartották eredetinek, míg a madridi kópiát (amelynek létezéséről sokan nem is tudtak) „más festő által” készített

⁴⁹ Az itt közöltek Mikó Árpádnak a fentebb idézett kiállítási katalógus-szócikkben (Dávid–Lakatos–Mikó, *i. m.*, 273–274.) publikált eredményein alapulnak, illetve esetenként ezeken túlmutató szóbeli megállapításaival lettek kiegészítve. Ezek szíves megosztását hálásan köszönjük neki.

„szimplábbnak”,⁵⁰ avagy „szerényebb kivitelűnek”⁵¹ minősítették. Ez a vélekedés részben annak is betudható, hogy a madridi pergamentekercs egyrészt sérült – a felső részen kétoldalt károsodott, ezért az ajánlás eleje, illetve a második szultán, Orhán portréjához tartozó felirat hiányos –, másrészt a budapestihez képest jóval kopottabb, ezért a színei kevésbé élénkek.

Csakhogy ha a két rotulus portréit egyértelműen és biztosan a budai stúdióhoz köthető, Budán készült kódexek ábrázolásaival vetjük össze, más eredményre jutunk (3–5. kép). Ezen kéziratok egyike a Nürnbergben egyetlen csonka példányban őrzött, *Historia Turcica* címet kapott mű,⁵² amelyet éppen a tárgya (szintén II. Bajezidig mutatja be az oszmán uralkodók életét és tetteit), a II. Ulászlóhoz szóló ajánlás és epilógus, valamint a benne található illusztrációk stílusának hasonlósága alapján tulajdonítottak Petanciusnak. Mindezt szerzőnk állítólagos miniatori tevékenységéhez is jól lehetett kapcsolni.⁵³ A képek egy része befejezetlen, aminek az lehet az oka, hogy valamiért elálltak attól a tervtől, hogy a kötetet átnyújtsák II. Ulászlónak.⁵⁴

Agostino Pertusi nézetéhez csatlakozva, aki határozottan elutasította, hogy a szerző Petancius lenne,⁵⁵ csak azt tehetjük hozzá, hogy a *Genealogia* mindkét redakciójának stílusa teljesen eltér a *Historia Turcica* előadásmódjától. Az összevetéshez két szövegrészt vizsgáltunk meg közelebbről. Egyrészt az Orhán szultánról (1326–1362) szóló passzust (ez a Niccolò Sagundino művének átvételével „készített” első szakaszban található), amely számos felületes általánosításon és dagályos, az érzelmekhez szóló kifejezéseken túlmenően jóformán semmi konkrétumot nem tartalmaz. Egy mondat kivételével: („Éppen ezért megparancsolta, hogy azokat az arabokat, akik a szabad művészetekben

⁵⁰ *Padişahın portresi. Tesavir-i Al-i Osman*. İstanbul, 2000, 92. Hans Georg Majer utóbb azt mondta Dávid Gézának, hogy a madridi tekercsről 2000 körül gyenge másolat volt a kezében. Napjainkra az interneten kiváló és szabadon felhasználható fényképei találhatók, és ezek alapján sokkal megbízhatóbb összevetések végezhetők.

⁵¹ „Illuminated more modestly”. Saviello, *i. m.*, 134/15. jegyzet.

⁵² Nürnberg, Stadtbibliothek Nürnberg (= StBN), Solger Ms. 31. 2°. (Leírását ld. Ingeborg Neske, *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg*. IV. *Die mittelalterlichen Handschriften*. *Varia*. 13.–15. Jahrhundert und 16.–17. Jahrhundert. Wiesbaden, 1997, 192–193.)

⁵³ Így Kniewald, *Feliks Petančić*, 88–91; a korábbi szakirodalmat átvéve: Fodor Pál, Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. In: Uő, *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Budapest, 2001, 195.; Saviello, *i. m.*, 137 és 27. jegyzet, bár a művet Petanciusnak tulajdonítja, aggályainak is hangot ad.

⁵⁴ Saviello szerint (*i. m.*, 139) a címlap képeit azért nem fejezték be, mert 1501-ben Ulászló elállt lengyel trónigényétől. A szerző téved abban, hogy a király csak ebben az időszakban használta volna a lengyel címet, minthogy a lengyel sas egész uralkodása során családi címereként számos alkalommal szerepelt uralkodói reprezentációjában, mint például a budai várban vagy a váci székesegyházban. Felvetődhetett volna még, hogy Ulászló halála (1516) miatt maradt félbe a díszítési munkálat, de ezt cáfolja az, hogy a műben II. Bajezidről mint életben lévő padisahról esik szó.

⁵⁵ Pertusi, *Martino Segono*, 277.

3. kép Egymással párhuzamba állítható portrék 1. Portré a *Historia Turcica*-ból és a madridi tekercs ehhez nagyon hasonló egyik medaillonja. Nürnberg, Stadtbibliothek Nürnberg, Solger Ms. 31. 2°, fol. 4r; Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12

Ázsia-szerte mindenfelé eléggé járatosnak bizonyultak, királyi nagy jutalmival (kedvezményeivel) legyenek megnyerve, és azután hozzá jöjjenek.”⁵⁶), ám az is téves, mert arabok ekkor még nemigen kerültek török befolyás alá. A II. Bajeziddel kapcsolatos, de a végén hiányos szakaszban, amely a kézirat második, filológiaiilag eddig még egyáltalán nem vizsgált és ismeretlen eredetű és szerzőségű részében található,⁵⁷ kicsit több konkrét eseményről értesülünk, de ezek dátuma és helye vagy nincs megadva, vagy téves. Például a szultán Szófiából az „atrebalos”-ok ellen indul harcba, és „Bethuliá”-t támadja meg: itt valószínűleg az 1483. évi hadjáratról van szó, amely szerb területeken zajlott.⁵⁸ Petancius ennél valószínűleg precízebben fogalmazott volna.

A szóban forgó *Historia Turcica*-ban látható ábrázolásokhoz visszatérve, leginkább a fejek, az arc-, orr- és szakálltípusok, illetve a kézfejek hasonlíthatók össze, illetve vizsgálható általában a színvilág. Ennek alapján egyrészt kijelenthető, hogy a *Genealogia* madridi példányának és a *Historia Turcica* kódexének miniátora ugyanaz a művész (akinek kiléte egyelőre bizonytalan). Tehát a madridi rotulus miniatúráit Budán festették, azaz e példány biztosan Budán készült.⁵⁹ Másrészt, innen nézve a két tekercs képi elemeit, világossá válik, hogy a budapesti példány miniatúráinak a madridi példány miniatúrái az előképei. A portrék beállításuk teljesen ugyanaz, de stílusuk különbözik; a medaillonok háttérében a

⁵⁶ StBN, Solger Ms. 31. 2°, fol. 6^v: *Arabes propterea liberalium arcium peritos satis inventos in Asia passim premiis magnis allectos regis(!), venire ad se deinde iubet.*

⁵⁷ StBN, Solger Ms. 31. 2°, fol. 35^r. Vö. Špoljarić, *i. m.*, 52.

⁵⁸ Selâhattin Tansel, *Sultan II. Bayezit'in siyasî hayatı*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, IV/A-2-2-1. dizi, 36.) Ankara, 2017 (utánnomás), 167.

⁵⁹ Dávid–Lakatos–Mikó, *i. m.*, 274.

4. kép Egymással párhuzamba állítható portrék 2. Áldást osztó Atyaisten. Paris, Bibliothèque nationale de France, ms. Lat. 2129, fol. 1^r (Cassianus: *De institutis coenobiorum*); I. Murád fiktív portréja: Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12

madridiban négy (zöld, kék, vörös, lila), a budapestiben azonban csak két (vörös és kék) színt használtak. A négy vezír (II. 5. fejezet) kisportréjának háttérszínei a madridi tekercsen zöld–kék–vörös–lila, a budapesti példányban ennél egyszerűbben váltakozva vörös–kék–vörös–kék színűek. A továbbiakban, a portréknál, a budapesti tekercs miniátora következetesen csak e két, vörös és kék háttérszínt alkalmazta, mégpedig a ritmusos váltakozás, az arányosság jegyében olykor olyan helyen is kéket vagy vöröset, ahol a madridi példányban éppen annak fordítottja található.⁶⁰ A grafikai elemek közül a keretdíszítés (akantuszlevelek, indák) korábban említett eltérései a leginkább szembeötlők: a madridi növényi indák stilizáltsága a rotulus aljáig egyöntetű, a levelek színezése és rajzolata visszafogott. A budapesti példány festője ezen a ponton bontakozhatott ki, tért el mintájától, és az indák végére tarka virágokat festett; különösen az III. szakasz középső medaillonja alatti harang alakú indapár visszakunkorodó végére. Ez a motívum bizonyos Jagelló-kori budai címeres nemeslevelek keretdekorációjával is rokonítható, és összevág azzal a megfigyeléssel, hogy a budapesti példány keze kurzívabb jellegű, általában oklevelek készítésénél használt írás. A növényi díszek megformálásában egyfajta orientalizálási szándékot sejtethetünk.⁶¹ Mindezek alapján – Mikó Árpád megállapításaira támaszkodva – úgy véljük, hogy a budapesti tekercs is Budán készült, mégpedig közvetlenül a madridiról, és vélhetően nem sokkal annak befejezése után. Annak megállapításához, hogy a madridi tekercset mikor szerkesztették egybe, a szöveg mindkét redakciójának tartalmi elemzése nyújthat segítséget.

⁶⁰ Dávid–Lakatos–Mikó, *i. m.*, 273.

⁶¹ Uo.

5. kép Egymással párhuzamba állítható portrék 3. Ábrázolás Nagylucsei Orbán *Psalterium*ának első oldaláról (bal oldali triton feje) és a madridi tekercs ehhez nagyon hasonló egyik medaillonja. Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 369, fol. 5r; Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12

A *Genealogia* első részének tartalma és a mű datálása

A tekercs mindkét példányán bal oldalon először a II. Ulászlóhoz szóló ajánlást olvashatjuk. Ezután következik a munka leginkább szembeötlő, valóban genealógiai egysége: középen egymás alatti medaillonokban I. Oszmántól II. Bajezidig az első nyolc uralkodó képzelt portréját látjuk (1. fejezet, lásd 1. kép). Mellettük ott az érintett neve és pár szavas ismertetése (hányadik szultán, hányadik az azonos nevűek között, esetleg a legfontosabbnak gondolt tette). Az 1402–1413 közötti interregnum magát szultánnak kikiáltó sehádéit – helyesen – munkájának mindkét változatában Petancius is kihagyta a felsorolásból.⁶² A készítés idején éppen a trónon ülő II. Bajezidet a tekercsen a többiekénél szándékosan nagyobbnak, és nem mell- hanem térdképen ábrázolták, kezében íjjal. Ez azért figyelemre méltó, mert bár Petancius munkájának sem a hosszabb redakciójában (ottani 2. fejezet),⁶³ sem a tekercsváltozatban nem szerepel erre vonatkozó szöveges utalás, a szultánról különböző forrásokból tudni lehet, hogy érdeklődött az íjászat iránt.⁶⁴

⁶² Ezt a korszakot taglalja: Dimitris J. Kastritis, *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–13*. (The Ottoman Empire and its Heritage, 38.) Leiden–Boston, 2007.

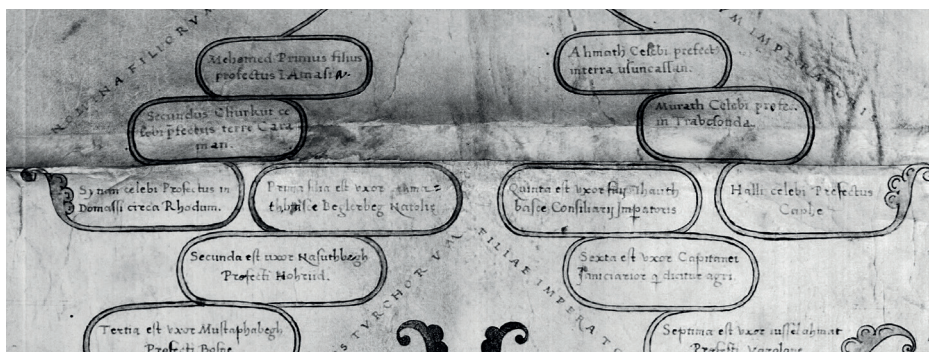
⁶³ Aldemann, *i. m.*, fol. AIII^r.

⁶⁴ *Padişahın portresi*, 78, 92.

II. Bajezid gyermekei és sógorai

A padisahok után a tekercs az uralkodó fiait és lányait sorolja fel. Róluk nincsenek képek, nevük csupán ellipszishez hasonló külön-külön kartusokban szerepel, balra a fiúgyermekek névvel és aktuális „szolgálati helyükkel” jelölve (2. fejezet), jobbra a lányok, férjük nevével és/vagy csupán annak foglalkozásával (3. fejezet; 6. kép). A szultánfikkal kapcsolatos információk nem különösebben megbízhatók. Hat fiút említene, Mehmed cselebi Amásziában, Korkud cselebi Karamánban, Szinán⁶⁵ cselebi a Rodoszhoz közeli Domolluban (Denizlivel azonosítható), Ahmed cselebi Uzun Haszán (1423–1478)⁶⁶ földjén, Murád cselebi Trapezuntban (törökül Trabzon) és Ali cselebi Kaffában (ma Feodoszija, a Krím-félszigeten, török neve Kefe) működött. A hosszabb változat vonatkozó egysége (ottani 3. fejezet) kilenc fiúról beszél, de csak eggyel bővíti a fenti névsort, a Kasztamonuban található Álemsahhal.⁶⁷

II. Bajezidről úgy tudni, hogy sok gyermeke született; Kemálpasazáde szerint az unokákkal együtt az utódok több mint háromezrőz lehettek.⁶⁸ Közülük a szakirodalom általában nyolcat emleget: Abdullahot, Sehinsahot, Álemsahot, Mahmudot, Mehmedet, Ahmedet, Korkudot és Szelimet, a majdani uralkodót. Láthatjuk, hogy Petancius csak négyet ismert közülük (míg a nála előzővő többiekről elképzelhető, hogy létező személyek voltak, de a kevésbé előtérben

6. kép II. Bajezid fiai és vejei
Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12

⁶⁵ Aldemann, *i. m.*, fol. AIII^v. „Syman” alakban, a többi kéziratban „Syman” formában.

⁶⁶ Az Ak Kojunlu törzsszövetség vezetője. Jelentékeny államalakulatot hozott létre, amely II. Mehmed (1451–1481) idején komoly ellenlábas volt az oszmánoknak. Róluk ld. John E. Woods, *The Aqquyunlu. Clan, Confederation, Empire*. Salt Lake City, 1992².

⁶⁷ W: Cod. Lat 3522, fol. 146^r; M: N. 340 sup. (5) fol. 26^v; V: Cicogna 894, fol. [1^v–2^r]. A milánói kéziratban csak hat személyt találunk, és Ali szandzsájként Kasztamonu szerepel. Itt feltehetően egy szövegrész kimaradt a másolásakor.

⁶⁸ Ld. Şerafettin Turan, Bayezid II. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. V. İstanbul, 1992, 237.

lévők közé tartoztak). A feltüntetett szandzsákok viszont egytől egyig tévesek: Ahmed megszakítás nélkül Amásziában (ma Amasya), Mehmed Karamánban, Korkud Szaruhánban és Antaljában (ma Antalya), Alemsah pedig Menteseben és Szaruhánban tevékenykedett.⁶⁹

Ezzel szemben örömteli meglepetés, hogy a szöveg mindkét redakciójában név nélkül emlegetett lánygyermeknek férjeire több megbízható ismeretet nyerhetünk. A mű hosszabb változatában (ottani 4. fejezet) nyolc, a rotulusban hét fő szerepel, eltérő sorrendben; mindkét verzióban egy-egy olyat találunk, aki a másikból hiányzik. A két felsorolásban szereplő összesen kilenc sógorból ötven más forrásokban is megtalálhatók. Egyikük Davud pasa nagyvezír fia, Musztafa,⁷⁰ egy másik Rüsztém janicsáragya,⁷¹ a harmadik Naszúh szandzsákbég,⁷² a negyedik Herszekzáde Ahmed pasa.⁷³ Azonban a legérdekesebb számunkra az ötödik személy, aki csak a hosszabb redakció szövegváltozatában bukkan fel

⁶⁹ Ebben az összefüggésben az alábbi munkákat vettük figyelembe: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. II. *İstanbul'un fethinden Kanunî sultan Süleyman'ın ölümüne kadar*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, XIII. dizi, 16^{b1}.) Ankara, 1975³, 234; Sydney Nettleton Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481–1512*. Urbana, 1948; Çağatay Uluçay, Bayazıd II. in äilesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* X/14 (1959) 109–117; *Der fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft (1481–1512) nach den altosmanischen Chroniken des Oruç und des Anonymus Hanivaldanus*. Übersetzt ... von Richard F. Kreutel. (Osmanische Geschichtschreiber, 9.) Graz–Wien–Köln, 1978, mutató; Petra Kappert, *Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert*. (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 42.) Istanbul, 1976; Feridun M. Emecen, *Yavuz sultan Selim*. İstanbul, 2016², mutató; Cevdet Yakupoğlu, II. Bayezid'in oğlu şehzade Mahmud'un hayatı ve faaliyetleri. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2010) 319–339, főleg 321.

⁷⁰ Mindkét szövegváltozatban egyaránt az 5. helyen, csak az atya nevével jelölve. Vö. Hedda Reindl, *Männer um Bāyezīd. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bāyezīds II. (1481–1512)*. (Islamkundliche Untersuchungen, 75.) Berlin, 1983, 172 (az „esküvő” 1489-ben zajlott).

⁷¹ Reindl, *i. m.*, 298. A hosszabb változatban a 2., a rövidebb, tekercsváltozatban a 6. helyen, mindkét esetben név nélkül.

⁷² A hosszabb változatból hiányzó Naszúhról a tekercs madridi példánya (a felsorolásban a 2. helyen) azt állítja, hogy Ohridban működött: *Secunda est uxor Nasuthbegh prefecti Nohryd*. A szót a budapesti példányban *Nohrud* formában másolták, majd utólagosan *Hohrud* alakra javították. Más források Kösztenil vezetőjeként beszélnek róla – éppen 1497-re vonatkozóan: *Der fromme Sultan*, 296; *Oruç bey tarihi*. Haz. Necdet Öztürk. İstanbul, 2014, 152. Kissé később, 1503-ban Nikápoly (ma Nikopol, Bulgária), 1506 februárjától pedig Szilisztre (ma Szilisztra, Bulgária) bégjeként kerül elő. Ld. İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı M. C. O. 71 numaralı 909–933/1503–1527 tarihli in'âmât defteri (transkripsiyon–değerlendirme)*. Doktora tezi. İstanbul, 2014, 148, 445, 539 stb.

⁷³ A hosszabb redakció szövegtervéi azt mondják az érintett nőről, hogy Bosznia hercegének, Istvánnak volt a neje (a felsorolásokban az 1. helyen). Ezzel szemben a tekercsváltozat az anatóliai beglerbég, Ahmed pasa hitveseként szól róla (ugyancsak az 1. helyen). Az ellentmondás csak látszólagos. A férfit ugyanis Bosznia nagyhercegének, Stjepan Vukčić-Kosačának (1404–1466) volt a fia, aki valószínűleg túszként került a szerájba, majd szép karriert futott be. Kétszer is volt anatóliai beglerbég, először 1483–1486, majd 1489–1497 között. Később ötször is betöltötte a nagyvezíri posztot. Vö. Reindl, *i. m.*, 129–146.

mint aki Uzun Haszán fiával házasságba, de most özvegy. Kideríthető, hogy a szóban forgó hölgyet Ajnisahnak hívták, és Uzun Haszának nem a fiával, hanem az unokájával, Göde Ahmeddel kötötte össze frigy. (Igaz, ő külön is szerepel a hosszabb szövegváltozat listáiban, a hetedik helyen, torzult *Jeddiahmath* / *Jeddiachmath* névalakban, tisztség nélkül.⁷⁴) Utóbbi uralkodóról annyit tudni, hogy 1497. december 14-én halt meg Anatólia távoli szegletében.⁷⁵ Elmondható tehát, hogy szerzőnk messzi helyeken bekövetkező eseményeket is ismert. Figyelemre méltó, hogy a Petanciushoz feltűnő kilenc lánnyal szemben az oszmán krónikák általában mindössze hármat vesznek számba, és pedig Davud pasa fiának, (Uzun Haszán fia) Ugurlu (Hán) fiának, (Göde) Ahmednek és Naszúh bégnek a feleségét.⁷⁶ Magyarán szerzőnk ebben az összefüggésben felettébb jól informáltnak mondható, még akkor is, ha a másik három férjet nem sikerült azonosítanunk. Közülük kettőt Musztafának,⁷⁷ egyet Ahmednek hívták, előbbieket szolgálati helyeként Boszna (vagy Herszek⁷⁸) és Aladzsahiszár (ma Krusevác, Szerbiában), Iusszel vagy Tusszel (talán Güzel, azaz Szép?)⁷⁹ Ahmednél Avlonja (ma Vlora/Vlorë, Albániában) szandzsákja lett megjelölve. Nem zárhatjuk ki, hogy a korszak nem túl gazdag forrásanyaga akadályoz meg minket abban, hogy igazolhassuk Petancius velük kapcsolatos állításait.

A vezírek

A szultáni család bemutatását logikus módon a birodalom legerősebb emberei, a vezírek felsorolása követi (7. kép). A tekercsváltozatban ez számozásunk szerint a 4., a hosszabb traktátusban pedig a 6. fejezet. Fontos különbség, hogy

⁷⁴ W: Cod. Lat 3522, fol. 146^r; M: N. 340 sup. (5) fol. 26^v; V: Cicogna 894, fol. [2^r]; *Jeddiachmath*; Adelman, i. m., fol. AIII^v.

⁷⁵ A napra pontos dátum egy – remélhetőleg megbízható – perzsa krónikában olvasható. A munkát használó R. M. Savory (The Struggle for Supremacy in Persia after the Death of Timur. *Der Islam* 40 (1965) 61. A *Variorum Reprints* sorozatban újra megjelent: Roger M. Savory, *Studies on the History of Safawid Iran*. London, 1987. Idézte: *Der fromme Sultan*, 169–170/4. jegyzet.) nem kérdőjelezte meg az adat hitelességét.

⁷⁶ Például *Oruç bey*, 127 (ő még egy negyedik szultánsággorról, Herszekzáde Ahmed pasáról is hírt ad: *Oruç bey*, 121.); *Âşıkpaşazâde tarihi*. [*Osmanlı tarihi (1285–1502)*]. Haz. Necdet Öztürk. İstanbul, 2013, 317; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid*. *Sultan II. Bayezid'in tarihi*. Haz. Reha Bilge, klasik Türkçe'den aktaran Mertol Tulum. İstanbul, 2015, 183–184.

⁷⁷ A hosszabb változat felsorolásában a 4. és 8., a rövidebb redakcióében a 3–4. helyen.

⁷⁸ A hosszabb redakció szövegtanúiban *Ducatus Sancti Sabbe* (Szent Száva Hercegsége) áll, amely terület (Hercegovina) eredetileg a Boszniai Királysághoz tartozott.

⁷⁹ A hosszabb változat felsorolásában a 6., a rövidebb, tekercsváltozatában a 7. helyen. A tekercs madridi példányának szövegében *Iussel Ahmath* (a budapestiében torzult *iusselahmat* formában), a hosszabb változat szövegtanúiban *Iusselahmat* (M, V), és *Iusselahmath* (W), míg Adelman kiadásában *Tusselahmath* formát találunk. W: Cod. Lat 3522, fol. 146^r; M: N. 340 sup. (5) fol. 26^v; V: Cicogna 894, fol. [2^r]; Adelman, i. m., fol. AIII^v.

7. kép II. Bajezid vezírjei
Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12

míg a vezírek feladatkörének általános ismertetése mindkét redakcióban megtalálható, nevük csak a tekercsen szerepel. Mondhatnánk, természetes, hogy az ő portréikat a rotuluson valamivel kisebbre méretezték. Nevük Davud, Ibrahim, Ali és Iszkender pasaként azonosítható. Mind a négy illető valóban létező személyt takar, és hosszú éveken át párhuzamosan viselték magas rangjukat. Mint Hans Georg Majer is megállapította, közülük legkorábban, 1496-ban a negyedik vezír, Iszkender távozott a szerájból.⁸⁰ Egy évvel ezután, 1497 márciusában Davud nagyvezír szolgálati ideje is lejárt.⁸¹ A másik két vezír 1498-ig maradt a posztján.⁸²

Láthatjuk, hogy a szóban forgó vezírek visszahívásának évei egymáshoz meglehetősen közel esnek. Ezért első olvasásra hajlamosak lennénk azt feltételezni, hogy a tekercsváltozat 1496-ban vagy 1497 márciusa előtt készült. De mivel az özvegy Ajnisah szultán lány, akinek a férje, Göde Ahmed 1497 decemberében halálozott el, a hosszabb – és a rövidebb, tekercsváltozat alapjául szolgáló, tehát annál korábbi – redakció mindegyik szövegtanújában szerepel, ezért valószínűsíthető, hogy a mű alapszövege leghamarabb 1498 első hónapjaiban íródhatott. Minthogy azonban a nagyvezírek kinevezéséről viszonylag könnyen lehetett információhoz jutni, nincs túl nagy időbeli mozgásterünk. Furcsa lenne ugyanis, ha elbocsátása után két-három évvel még Davud pasát tüntették volna fel a birodalom legmagasabb pozíciója viselőjeként. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy az Ajnisah megözvegyülésére tett utalás utólagos betoldás a hosszabb változat elvesztett alapszövegébe, ez esetben pedig a traktátus keletkezése 1496 körülre is tehető. Másfelől nem szabad elfelejtenünk, hogy a tekercsváltozat „csak” rep-

⁸⁰ *Padişahın portresi*, 78. Vö. Reindl, *i. m.*, 240. (Ezen megbízatása 1489-ben kezdődött.)

⁸¹ Reindl, *i. m.*, 162. (1485-ben nevezték ki.)

⁸² Reindl, *i. m.*, 147, 213. (Ali 1487-től volt vezír, Ibrahim 1486-tól.)

rezentatív kivonata a hosszabb szövegnek, és összeállításakor nem feltétlenül a történeti pontosság volt a leglényegesebb megfontolás, hanem hogy a portrékhoz neveket lehessen társítani – amelyek eredetileg nem is szerepeltek a műben.

A *Genealogia* további szövegrészeinek tartalmi megbízhatósága

Míg Petancius *Genealogiájának* a szultánokról és családtagjaikról, illetve a vezírekről szóló részei tartalmilag, a történeti hitelesség szempontjából viszonylag könnyen ellenőrizhetők, a hátralévő és hosszabb részekben közöltek nehezebb mérlegre tenni. Az oszmán történelemre vonatkozó ismeretekkel kapcsolatban az is fontos kérdés, hogy a hitelesség mellett azok mennyiben alapulhattak Petancius saját tapasztalatain. E tekintetben óvatosságra int, hogy másik munkája, a *De itineribus...* című földrajzi traktátus – mint fentebb említettük – plagizált szöveg. Bár mástól lopni abban az időben nem számított nagy bűnnek, írónk megbízhatóságára ez a tény komoly árnyékot vet.⁸³ Ezért sem térhetünk ki további összehasonlító vizsgálatok elöl.

A vezírek után a *Genealogia* tekercsváltozatának mindkét példánya egy sorban többnyire három, az előbbieknél is kisebb méretű medaillonban 31 portrét hoz (8. kép), mindegyikhez cím és magyarázat tartozik. A hosszabb szöveg-változat vonatkozó szakaszaiban külön-külön fejezetekben tárgyalt udvari méltóságok (II. 7–11. fejezet), szolgálattelvők (III. 15–21. fejezet; megjegyzendő, hogy némileg logikátlanul már itt is találkozunk katonacsoportokkal) és a katonaság fajtái (IV. 22–32. fejezet) a tekercsen összevontan, három oszlopba rendezett egységekben jelennek meg, kohézió nélkül; ezeknek az egységeknek az olvasása egyaránt történhet vízszintesen és függőlegesen is. A szerzői szándék azonban a vízszintes olvasásra irányul, amelyet a katonaság fajtáiról közölt összesítő létszámlista (29. fejezet) felsorolásának sorrendje igazol. Balról jobbra és fentről lefelé haladva a tekercsen az alábbiak szerepelnek (7–32. fejezet):⁸⁴

⁸³ Ezt a csalást kortársai nem vették észre. Például amikor Johannes Cuspinianus a művet újra kiadta, az alábbi mondatokkal vezette be: „Felix Petancius kommentárját, hogy milyen utakon kell a törököket megközelíteni, függelékképpen idecsatolom. Vele egykor nagy barátságban voltunk, amikor Miksa császár követeként Budán tevékenykedtem. Ő ugyanis többször ment követként mind II. Bajezidhez, mind [I.] Szelimhez, és egészen sok dolgot tudott a törökökről, amelyet saját maga látott. De hallgasd is meg ezeket, olvasó!” Ld. Iohannes Cuspinianus, *De caesaribus atque imperatoribus Romanis*. Straßburg, 1540, DCCXVI.

⁸⁴ A terminusok leírása – mint a korabeli művekben általában – gyakran nem pontos. A magyarázatok segítségével azonban ezek a problémák elég könnyen megoldódnak. Például a *hymbrali* alakról első látásra nem gondolnánk, hogy mir-i alem a „megfejtése”. Mivel azonban azt tudjuk meg róluk, hogy ők azok „akik a zászlókat osztják”, az azonosítás már kétségtelen, mert a nevezett tisztségviselő egyik fontos feladata éppen ez volt. Igaz, hogy az udvarban egyszerre csak egy volt belőle, de a többes szám nem feltétlenül annak a jele, hogy Petancius több emberre gondolt. – Az oszmán terminusok rövid magyarázatát ld. a Függelék 1–2. jegyzeteiben.

a kádiaszkerek, a beglerbégek, a defterdárok, a császár flottája, a müderrisz(ek), a müftü, a kancellár posztja, a szipáhi oglanok, a szilahtárok, a császár pecsétjei, a kapidzsik, a szolakok, a janicsárok, a beslik, a müteferrikák, a csavusok, a gönüllük, a garib jigitek, a mehterek, az azabok, az akindzsik, a szerahorok, a mazulok, különböző további szolgálattelvők,⁸⁵ a katonák összlétszáma, Európa (Rumélia) bevételei, Ázsia (Anatólia) bevételei, a császár kiadásai. Legalul külön címmel ellátva (*Leges et mores Turcarum* – A törökök törvényei és szokásai) három portré alá kerültek a „maradék” szövegrészek: három oszlopban balra a birodalom határaitól (33. fejezet), jobbra katonáinak keresztény eredetéről (34. fejezet), legalul középen a hadrendről szóló (36. fejezet) rövidebb egységek által közrefogva, külön harangalakú indadísszel elválasztva a valóban a törökök szokásairól és erkölceiről szóló, terjedelmesebb mondatok (35. fejezet). Megjegyzendő, hogy ez a legutóbbi áttekintés a vallási törvényekről és szokásokról (a keresztények megtámadása, a borívás tilalma, a házassági szokások, az imádkozás, a rituális mosakodás, a böjtölés) a hosszabb redakcióból teljességgel hiányzik, ráadásul a 15. századi Turcica-szerzőknél nem szokványos, hanem tematikailag egyfelől Georgius de Hungaria (Magyarországi György avagy a „Szászsebesi Névtelen”) *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum* (Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról) című, 1481-ben nyomtatásban is megjelent hitvédelmi jellegű munkájának a vallási szokásokat ismertető általános részleteivel cseng össze,⁸⁶ másfelől a későbbi, kora újkori etnográfiai jellegű leírásokat előlegezi meg.⁸⁷

Amint látható, a szeráj és a birodalom bemutatása nem különösebben szisztematikus, a vallási és katonai feladatok és intézmények keverednek benne, és olyan témákat is érint, mint az állam bevételei és kiadásai, amelyeknek az egyénekhez nincs közük, következésképpen a portrék itt végképp csupán díszként szerepelnek. Erre a – különben a traktátus hosszabb szövegváltozatának szerkezete alapján megérthető, a kivonatolás eredményeként előálló – tartalmi összevisszaságra, keveredésre az eddigi szakirodalom egyáltalán nem figyelt

⁸⁵ Itt öt udvari ember, a (nagy) imrahor, a szekbánbasi, a mír-i alem, a csasnigírbasi és a hazinedárbasi kapott helyet, hozzátéve, hogy „a rövidség kedvéért sok más tisztséget kihagytunk” (*alia multa officia omituntur gratia brevitatis*). A hosszabb redakció szövegtanúiban (21. fejezet) az utóbbi kettő tisztség nem is szerepel.

⁸⁶ Szövegszerű egyezés nem mutatható ki. Georgius de Hungaria, *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*. *Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken*. Nach der Erstausgabe von 1481 hrsg., übersetzt und eingeleitet von Reinhard Klockow. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 15.) 2., unveränderte Aufl. Köln–Weimar–Wien, 1994, 228, 242 (itt tévesen tizenkét törvényes feleség szerepel, Petancius munkájában helyesen négy), 262, 264–266, 268; magyar fordításban: Georgius de Hungaria – a „Szászsebesi Névtelen”, *Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról*. Ford. Kenéz Győző. In: *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1977, 49–153, ebből: 80, 85, 93–95.

⁸⁷ Špoljarić, i. m., 56.

8. kép Portrék (részlet, a tekercs középső része)
Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12

fel, megelégedtek a „hivatalnok” kifejezéssel,⁸⁸ ami sajnos arra utal, hogy a tekercset csak felületesen tanulmányozták, és nem olvasták végig a szövegét.

A *Genealogia* ezen részeinek megbízhatóságát, illetve az esetleges más munkákból való kölcsönzést megállapítandó, a szóba jöhető és számunkra elérhető kortárs latin és olasz⁸⁹ írásokat és könyveket vizsgáltuk meg.⁹⁰ Ezek közül több is csak korszakunkat 50–60 évvel követően, sőt akár a 19. vagy a 20. században jelent meg nyomtatásban. Pontos keletkezési idejüket általában nem ismerjük. Ugyanakkor egyes részeik vagy teljes szövegük kéziratos példányokban kézről kézre járhattak, és különböző érdeklődő körökhöz és személyekhez eljuthattak.

Vizsgálódásaink során nem találtunk olyan művet, amelyet adattartalma vagy közléselemeinek sorrendje alapján Petancius nagy mértékben használt volna, bár bizonyos hasonlóságok itt-ott kimutathatók. Például az 1496 decemberében isztambuli szolgálati helyéről hazatérő Alvise Sagundino velencei követségi titkár is szólt záró jelentésének, *relazionéj*ának Marino Sanuto velencei történetíró naplójában fennmaradt kivonatában⁹¹ a vezírekről, Davud, Ibrahim és Ali pasáról, megemlékezve származásukról. Hozzátette, hogy Iszkender pasa

⁸⁸ Például Saviello (*i. m.*, 134) „officers”-nek mondja őket.

⁸⁹ A német, németalföldi és orosz utazókról nem tételezzük fel, hogy hathattak volna Petanciusra. Róluk ld. Stéphane Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe–XVIe siècles)*. *Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*. (Publications de la Société Turques d'Histoire, Série VII, No. 117.) Ankara, 1991, passim.

⁹⁰ Az alábbi műveket próbáltuk meg összehasonlítani vagy átnézni: Pertusi, *Martino Segono*, 79–86 (Martino Segono, *Tractatus de provisione Hydronti et de ordine militum Turci et eius origine* című rövid műve); Paolo Giovio, *Comentario de le cose de' Turchi*. Roma, 1535; Giovanni Antonio Menavino, *Trattato de costumi et vita de Turchi*. Firenze, 1548; Theodoro Spandugino Cantacuscino, *I commentari*. Firenze, 1551; *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500*. *Del senatore Domenico Malipiero*. Ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo, parte 1–2. (Archivio storico italiano, 7.) Firenze, 1843; Sanuto, *i. m.*, I–III. (Alvise Sagundino, Andrea Zanchani, Alvise Manenti beszámolóí); Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300–1514)*. Publ. I. Ursu. București, 1910; N. Jorga, *Notes et extraits pour servir l'histoire des croisades au XVe siècle. Cinquième série (1476–1500)*. Bucarest, 1915, 313–330 (Alessio Celidonio); Franz Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*. (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Jahrgang 1956/8.) München, 1957; Uő, *Johannes Darius (1414–1494), Sachwalter Venedigs im Morgenland, und sein griechischer Umkreis*. (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Jahrgang 1961/5.) München, 1961; Franz Babinger, Alessio Celidonio († 1517) und seine Türkendenschrift. In: *Beiträge zur Südosteuropaforschung. Anlässlich des 1. Balkanologenkongresses in Sofia (28. VIII.–1. IX. 1966)*. München, 1966, 326–330; Eve Borsook, The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 36 (1973) 145–197. – A szóba jövő 15. század végi–16. század eleji munkákról ld. még Agostino Pertusi, Giovanni Battista Egnazio (Cipelli) e Ludovico Tuberone (Crijeva) tra i primi storici Occidentali del popolo turco. In: *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. A cura di Vittore Branca. (Civiltà veneziana. Studi, 28.) 479–487, főleg 480–482.

⁹¹ Sanuto, *i. m.*, I. 397–401. Ezt a beszámólót értékelésében Rakova is hasznosítja (*i. m.*, 59) és a hasonlóságokra is helyesen figyel fel.

megvált tisztségétől, ami így együtt részben más, mint a tekercs fentebb tárgyalt információja.⁹² Ugyanő az uralkodó hét fiáról és nyolc lányáról beszél, de sem a férfiak nevét, sem a nők férjének az állását nem közli, vagy ha beküldött jelentésében szerepeltek is, Sanuto kihagyta őket naplójából.⁹³ Ezzel szemben a sehzádék életkorára és születési sorrendjére, valamint szolgálati helyére is utal: a legidősebb fiú Karamánban, a második Anatóliában, a harmadik, a trón legesélyesebb várományosa egy *La Foja* nevű helyen (valószínűleg Focsa, ma Foça) tartózkodik, másfél napnyi járásra a fővárostól, a negyedik Trapezuntban, az ötödik Kaffában, a hatodik Nikomédiában (ma Kocaeli, korábban İzmit), a hetedik pedig Görögországban székel.⁹⁴ A lista második fele tartalmilag megegyezik Petancius közlésével. Sagundino is felsorolja az állam bevételeit és kiadásait, de a jelentéséről készült kivonatban ezeknek sem az összegei, sem a fajtái nincsenek fedésben a *Genealogiában* lévőekkel.⁹⁵ Végül a velencei követjelentés szerint a birodalomban 28 ruméliai és 34 anatóliai szandzsák található, ezzel szemben a Petancius-tekercs 25 európai és 36 (a hosszabb redakció kéziratos szövegvariánsaival összehasonlítva ez elírás lehet 26 helyett) ázsiai közigazgatási egységet említ.

Mivel a szandzsákok neve és száma elég jól ellenőrizhető, összevetettük a Petancius-mű hosszabb redakciójának ismert változataiban – ahol a rövidebb tekercsváltozathoz képest a szandzsákoknak nemcsak a száma, hanem a neve is szerepel –, illetve a korábban Donado da Lezzének vagy Giovan Maria Angiolellónak tulajdonított és 1514-ig adatokat nyújtó *Historia Turchescában*⁹⁶

⁹² Sanuto, *i. m.*, I. 397, 399.

⁹³ Sanuto, *i. m.*, I. 398, 399.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ A birodalom jövedelmeinek korabeli európai, főleg olasz forrásokban felbukkanó tételeit gyűjtötte össze Snezhana Rakova, *The Earliest Records of Income and Expenses of the Sultan. In: Venetians and Ottomans in the Early Modern Age. Essays on Economic and Social Connected History.* Ed. by Anna Valerio. (Hilâl, Studi turchi e ottomani, 6.) Venezia, 2018, 13–29. Itt is ismertettét nézete szerint (18. old.) Sagundino hathatott Petanciusra, ám ezt tételelesen nem törekszik bizonyítani.

⁹⁶ E mű szerzőségét tekintve némi bizonytalanság tapasztalható. Ursu (*i. m.*, XXV–XXX.) da Lezze írásának tartotta. Mások Angiolellónak (Franz Babinger, *Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444).* In: *Uö, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante.* I. (Südosteuropa. Schriften der Südosteuropa-Gesellschaft, 3.) München, 1962, 152/4. jegyzet; Ernst Werner, *Die Geburt einer Großmacht – Die Osmanen (1300–1481). Ein Beitrag zur Genesis der türkischen Feudalismus.* (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, 32.) Weimar, 1985⁴, 15.). Legutóbb MacKay hozott fel meggyőzőnek tűnő bizonyítékokat arra nézvést, hogy Angiolello egy szintén kiadott másik művet jegyeztet, amelyből a *Historia Turchescában* csupán részletek szerepelnek, a többit pedig egy vagy több szerző írta. Ld. Pierre A. MacKay, *The Content and Authorship of the Historia Turchesca.* In: *İstanbul Üniversitesi 550. yıl, Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. yüzyıl). 30–31 Mayıs 2003.* Editör Sümer Atasoy. İstanbul, 2004, 213–223; *Uö, The Angiolello Manuscript and other Contemporary Sources, Maps and Views of the Fortress of Negropont.* https://digital.lib.washington.edu/researchworks/bitstream/handle/1773/25309/GMA_04_2014_123.pdf?sequence=1, 1–23.

lévő szandzsák-listákat (lásd Függelék 3.). Erősen törekedtünk az időnként meglehetősen eltorzítva leírt helynevek azonosítására, de néhány esetben sajnos hiába. Petancius az állítása szerint Ruméliában lévő 25 szandzsákból a tényleges felsorolásban csak 20-at, Anatóliában pedig a 26 helyett csupán 21-et ad meg név szerint. Ezzel szemben a *Historia Turchesca* – Kaffát is ide sorolva – Európában 28, Ázsiában 20 szandzsákot sorol fel. Csakhogy a két lajstromban található alkormányzóságok közül Ruméliában 13-14, Anatóliában pedig csak 16 azonos. Azaz a két szerző összesen 63 szandzsákot említ, ami szinte nullára csökkenti annak esélyét, hogy bármelyikük másolta volna kollégáját. Ezt erősíti az is, hogy a nevek lejegyzésében sincs különösebb hasonlóság. Ezzel együtt a két lista méltó figyelmünkre. Véleményünk szerint kimondottan érdekes, hogy Petancius tud a jaja, műszellem és cigány szandzsák(ok)ról. Ha nem tévedünk, ő az első európai, aki szól ezekről a nem szokványos közigazgatási egységekről. Azt is megkockáztathatjuk, hogy némelyik olyan, később sokáig fennálló szandzsák esetében, amelynek nem ismerjük pontos alapítási időpontját, szerzőnk adatai akár kiindulási pontul is szolgálhatnak.

Látszólag más hasonlóságok is vannak Petancius és da Lezze munkái között. Így mindketten beszélnek a szultánátus pecsétjei és a nisándzsi közti kapcsolatról. Ezt Petancius teljesen rosszul ismeri, da Lezze csak részben. Petancius munkájának hosszabb változatában (14. fejezet) ezt találjuk: „Azt, aki a császár pecsétjének őre, nisandzsibasinak hívják.”⁹⁷ A tekercsváltozat szerint (12. fejezet): „A császár pecsétjei. A török császár pecsétjeinek a száma az udvarban öt. Egy pecsét pedig a nisandzsibasinál van, amely a császáré.”⁹⁸ A *Historia Turchesca*-ban pedig az alábbi magyarázat olvasható: „A pecsétről. Van ott egy nisándzsának titulált [is]. Ő a Nagy Török nevében írt összes kegyeskedést lepecsételi vagy lebélyegzi; neki évi 400 000 akcse⁹⁹ jövedelmet utalnak ki, és

⁹⁷ Adelman, i. m., fol. BI^v és W: Cod. Lat 3522, fol. 149^r: *At ille, qui est custos sigilli imperatoris, Nisantibastia nominatur*: (V: Cicogna 894, fol. [4^r]: *nascinbascia*; M: N. 340 sup. (5) fol. 28^v: *nisancibassa* alakban.)

⁹⁸ A tekercs mindkét példányában azonos módon: *SIGILLA IMP<ERATORIS>. Sigilla Turchorum imperatoris in curia sunt quinque. Tenet autem unum sigillum Nisancibascia, quod est imperatoris.*

⁹⁹ Ez az összeg magasnak tűnik. Erhan Afyoncu (Nişancı. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXIII. İstanbul, 2007, 158.) – sajnos forrásmegjelölés nélkül – azt állítja, hogy Dzselaizade Musztafa erre a tisztségre való első kinevezésekor (1557) 180 000 akcse házbirtokot kapott, másodsor (1566) pedig eleinte ugyanennyit, de kiválósága miatt később, eladdig ismeretlen módon, 300 000 akcséra ugrottak javai. Ez igaz lehet, de azért megjegyezzük, hogy elgondolkodtató, miszerint a 16. század második felére datált kánunnámében az áll, hogy a közülük az udvart szandzsákbégeként elhagyóknak 450 000 akcse jár. Vö. Douglas A. Howard, Ottoman Administration and the Timâr System: Şûret-i Kânûnnâme-i ‘Osmâni Berây-ı Timâr Dâden. *Journal of Turkish Studies* 20 (1996) 91. A mű készítése ideje szerintünk kérdéses, akár korábbi is lehet.

sok ajándékot [kap].”¹⁰⁰ Amint kiviláglik, Petancius szeme előtt kétségkívül – keresztény uralkodók mintájára – pecsétek lebegtek, míg a *Historia Turchesca* szerzője talán a tigrára utalt (amellyel éppen a nisándzsi látta el a kimenő iratokat), csak a megfelelő terminust nem találta. Tehát íróink ezúttal sem hatottak egymásra.

Röviden a Petancius-tekercs számadataira is ki akarunk térni. (A hosszabb szövegváltozatban a bevételek fajtái ugyan szerepelnek, ám mindenütt összegek nélkül.) A rotulusban felsorolt bevételek között az első szerint „a két dukáttól 10 dukátig adót fizető keresztények 800 ezer házából, amely Európában található, 1 millió 500 ezer adójuk van.”¹⁰¹ Ebből a dzsizje-fizetők száma elég valóságűnek tűnik, hiszen ezek Ruméliában – egyes területek kimaradása vagy hiányai közepe – 1490 körül nagyságrendileg meghaladták a 600 000-et.¹⁰² Téves megállapítás, hogy a harács 2–10 dukát között váltakozott. Túlzó a bevételként mondott másfélmillió arany. Minthogy egy aranyat ekkoriban 52–54 akce között váltottak,¹⁰³ a jelzett dukátmennyiség 75 milliónak felel meg. A helyzet az, hogy az előbb idézett 600 000-nél több adóegység után a kincstárnak csupán 31 millió akce bevétele volt.¹⁰⁴ A Petancius által említett 800 000 családtól pedig 40 millió akcséra számíthatott volna. Nyilvánvaló, hogy ilyen témákban, amelyekről még az államnak sem mindig voltak pontos ismeretei, igen nehéz lehetett biztos értesülést szerezni. Azaz ezek a számok (kivéve a kirótt összeg mértékét) nem kirívóan rosszak. Feltehetőleg könnyebb volt megtudni, mekkora a janicsár hadtest nagysága (ez a rotulus 29. fejezetének katonalistájában található). Ha Petancius kerekített 9000 főjéhez hozzáadjuk az 500 szolakit (mivel ezek is janicsárok voltak), akkor a II. Mehmed korának végére egy névtelen görög nyelvű mű

¹⁰⁰ Da Lezze, *i. m.*, 133. – Giovan Maria Angioiello ugyanezt a tisztséget kissé másként jellemzi: „Aztán van ott egy, akit nisándzsinak titulálnak, akinek az a feladata, hogy lepecsételje a leveleket és a „kegyelmeket”, amelyeket a szultán nevében írnak, s akinek bérként sok jövedelme van, évente 40 000 (innen egy nulla bizonyára lemaradt) akce értékben, a végtelenül sok ajándék és adomány nélkül. Ld. Giovan Maria Angioiello, *Viaggio di Negroponte*. A cura di Cristina Bazzolo. (Testi inediti e rari, 1.) Vicenza, 1982, 47. (Modernizált helyesírással.) Az eredeti, MacKay által igen rossznak tartott (The Angioiello Manuscript, 5.) Jean Reinhard-féle kiadást ld. <https://archive.org/details/editiondejmangio00angi>, 67.

¹⁰¹ A madridi példányban (Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12) szereplő helyes összegekkel: *De CCCCCCCCC^M domorum, quę sunt in Europa, Christianorum a ducatis duobus usque ad ducatos X solventium tributum habent I Mi^{on} VC^M*. Vö. Snezhana Rakova, *Between the Sultan and the Doge. Diplomats and Spies in the Time of Suleiman the Magnificent*. (CAS Working Paper Series, 8.) Sofia, 2016, 18; Uő, *The Earliest Records*, 18; Uő, *The Last Crusaders*, 59. 80 000 keresztény és 500 000 helyett 50 000 „török” családfőről szól, pedig a forrásközlő részben (The Last Crusaders, 69–70) jól írja át a vonatkozó adatokat.

¹⁰² Ömer Barkan, 894 (1488/1489) yılı cizyesinin tahsilâtına ait muhasebe bilânçoları. *Belgeler* 1 (1964) 26.

¹⁰³ Şevket Pamuk, Money in the Ottoman Empire. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Ed. by Halil İnalcık–Donald Quataert. Cambridge, 1994, 956.

¹⁰⁴ Barkan, *i. m.*, 26.

szerzője által taksált 10 000 főhöz,¹⁰⁵ illetve az első igazi levéltári forrásból származó 1514-es 10 156 fős adathoz meglehetősen közel jutunk.¹⁰⁶ Ehhez képest Martino Segono püspök korábbi, 1480–1481 körülre datálható rövidke munkája, a *Tractatus de provisione Hydronti et de ordine militum Turci et eius origine* (Értekezés Otranto védelméről, a törökök hadrendjéről és eredetükről), amely a balkáni útvonalakat ismertető művével együtt hagyományozódott, a janicsárok esetében meglehetősen felfelé kerekített, tizenkétezres létszámot ad meg. (Megjegyzendő, hogy e munka Petanciushoz hasonlóan a katonaság fajtáit is ismerteti, de az egyes katonatípusok sorrendje más, ismertetésük tartalmilag is eltérő és a létszámadatok minden esetben nagyobbak.¹⁰⁷)

Eddigi vizsgálódásaink alapján tehát azt gondoljuk, hogy a tekercs nagy mértékben Petancius saját értesülésein alapuló, önálló műve. Ebben az összefüggésben megnyugtató számunkra, hogy a 15. század végi, 16. század eleji latin és olasz forrásokat kitűnően ismerő Franz Babinger úgy beszélt Petanciusról mint aki „jól ismeri az oszmán körülményeket” és „tartalmas munkácskát” készített, azaz mint aki végső soron megbízható szerző.¹⁰⁸

Összegzés. A tekercs elkészítésének célja

Adott tehát egy, az Oszmán Birodalom uralkodócsaládját, államkormányzatát, közigazgatását és katonai erejét bemutató, részben genealógiai, részben leíró jellegű, számos részletet tartalmazó munka. Ennek alapszövegét, hosszabb változatát – tartalmi elemei alapján – a raguzai születésű, ekkor zenggi városi főjegyzőként tevékenykedő Felix Petancius 1496–1498 között írhatta. Művéből valószínűleg nem sokkal elkészülte után, Budán ő maga a korban teljesen egyedülálló formátumú, reprezentatív, orientalizáló díszítésű és a leszármazási táblák, családfák mintájára portrégalériával ellátott tekercsváltozatot írt, illetve készíttetett és miniáltatott.

A tekercset Petancius – minden ismert, illetve neki tulajdonított munkájának ez az uralkodó volt a címzettje – II. Ulászló magyar és cseh királynak kívánta átnyújtani, azért, hogy az oszmánok elleni harcra lelkesítse, és cselekvésre

¹⁰⁵ *Ordo portae. Description grecque de la Porte et de l'armée du sultan Mehmed II.* Éditée ... par Şerif Baştav. (Magyar–Görög Tanulmányok, 27.) Budapest, 1947, 7.

¹⁰⁶ Ömer Lütfi Barkan, H. 933–934. (M. 1527–1528) malî yılına ait bir bütçe örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953–1954) 312.

¹⁰⁷ Pertusi, *Martino Segono*, 79–86, a janicsárokra vonatkozó adat: 83 (45. sor). Segonónak a törökök eredetére vonatkozó itteni fejtegetésével kapcsolatban Agostino Pertusi meg is jegyezte, hogy ezek Petancius Genealógiája hosszabb redakciójának valamiféle előképeként is tekinthetők: Pertusi, *I primi studi*, 491.

¹⁰⁸ Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitwende.* München, 1953, 479. (A szandzsákok és a tímárbirtokosok számával kapcsolatos adatait idézi.)

ösztökélje. Így fogalmazta meg ezt a korabeli szokásos törökellenes közhe-lyek alkalmazásával a tekercsváltozat egyfajta zárszavaként (34. fejezet): „Ne csodálja felséged, legfelségesebb király, hogy a törökök császára Azsiában és Európában ekkora katonaságot képes összegyűjteni. Ugyanis ezek legnagyobb része keresztény ösöktől származik, és azt óhajtják, hogy keresztény királyhoz kerüljenek, és amennyiben az Isten jóváhagyásával megtörténne, hogy felséged a török ellen hadat indít, mindegyikük már fegyveresen felszerelve felséged-hez csatlakozik. Éppen ezért Isten kegyével indítson arra minden keresztényt, hogy a te királyi méltóságoddal és vezetésseddel Krisztus keresztjét felvéve ezt a ragyogó tettet megpróbálja.”¹⁰⁹ Ha arra gondolunk, hogy a *De itineribus* is hasonló céllal készítette, akkor (függetlenül attól, hogy ennek szövege mekkora mértékben nem a saját írása) nyugodtan mondhatjuk róla, hogy a korban általá-nos módon határozott oszmánellenes érületeket táplált. Minden bizonnyal az 1499-ben kezdődő velencei–oszmán háború előtti feszült légkör, II. Ulászlónak a Velencét támogató szerepvállalása, a magyar király hadba lépésének balkáni és közvetve Dalmáciát is érintő következményei egyaránt ösztönző tényezők lehetnek a mű mindkét változatának elkészítésére, illetve a tekercs benyújtására.

Petanciust azonban – későbbi pályájából következtethetünk erre – egyúttal személyes megfontolások is ösztönözhatték. Az lebeghetett a szeme előtt, hogy bekerülhessen a király környezetébe, vagy ha már sikerült megkapaszkodnia az udvarban, amit a tekercs madridi példányának egyértelmű budai udvari készí-tése is sugall számunkra, alkalmasnak lássék (további?) diplomáciai feladatok elvégzésére.

Művészettörténeti szempontból hangsúlyozandó, hogy a tekercs a maga műfajában teljesen egyedülálló, minthogy első alkalommal mutatja be az Osz-mán uralkodóházat portrékon, medaillonos formában. Bár tartalma szerint nem kifejezetten genealógiai munka, méltán tekinthető a dinasztia tagjairól az első európai, keresztény szerző által készített családfának. Emellett a szeráj vezetőit és főbb alkalmazottait is színesen tárja elénk. Történeti szempontból pedig azért fontos, mert hosszabb szövegváltozatának kéziratos másolt és későbbi nyomta-tott példányai, amelyeket a tekercsnél jóval többen vehettek kézbe, viszonylag megbízható és korszerűnek mondható ismereteket nyújtottak az olvasóknak az oszmánokról.

¹⁰⁹ A tekercs mindkét példányában azonos módon: *Non miretur maiestas vestra, serenissime rex, quod tantos Turchorum imperator in Asia et Europa posset comparare militares viros. Nam horum maxima pars quidem est a Christiano sanguine orta, desiderans ad Christianum regem accedere, quandoque si igitur contigerit annuente Deo maiestatem vestram in Turchos exercitum ducere, omnes illi quidem parati cum armis adherent eidem maiestati. Qua propter inspiret Deus gratia sua Christianos omnes, ut te rege et duce hoc preclarum tentetur facinus Christi assumpta cruce.*

FÜGGELÉK

1.

Felix Petancius *Genealogiája* hosszabb, első változatának kivonatos tartalma
(Az első nyomtatott kiadás, Konrad Adelman, *De origine, ordine et militari disciplina Magni Turcae domi forisque habita libellus*. Hagenau, 1530 lapszámaival)

Ajánlás Ulászlóhoz (fol. AII^{r-v})

I. rész. A szultánok családfája

1. A törökök eredete (fol. AII^v)
2. A szultánok tetteinek rövid bemutatása (fol. AII^v–AIII^v)
3. II. Bajezid fiai (fol. AIII^v)
4. II. Bajezid lányai és vejei (fol. AIII^v)
5. A hadi sikerek titka az uralkodó abszolút hatalma (fol. AIII^v–AIIII^r)

II. rész. Az államvezetés¹¹⁰

6. A vezírek (fol. AIIII^r)
7. A beglerbégek és a birodalom két felének (Anatólia és Rumélia) közigazgatása: a szandzsákok, a tímárbirtokok (fol. AIIII^r–BI^r)
8. A kádiaszkerek¹¹¹ (fol. BI^r)
9. A mufti¹¹² (fol. BI^r)
10. A müderrisz(ek)¹¹³ (fol. BI^r)
11. A defterdár (fol. BI^r)
12. Kitérő: a birodalom bevételei (Anatólia és Rumélia összesítve) (fol. BI^r–BI^v)
13. A császári kancellária és nyelvhasználata (fol. BI^v)
14. A császári pecsét, a nisándzsi¹¹⁴ (fol. BI^v)

III. rész. Az udvartartás, a szolgálattelvők, egyes katonafajták és létszámuk

15. A szipáhi oglanik¹¹⁵ (fol. BI^v–BII^r)
16. A szilahtárok¹¹⁶ (fol. BII^r)

¹¹⁰ V: Cicogna 894, fol. [2^v]: *De imperii gubernatione* (A birodalom kormányzásáról) fejezetcímmel.

¹¹¹ A hadbírók.

¹¹² Itt a sejhülszlám.

¹¹³ A magasabb szintű oktatási intézmények tanárai.

¹¹⁴ A kancellária vezetője, a szultáni törvények legfőbb ismerője, az uralkodói parancsokra a tugra (a szultán kalligrafikus kézjegye) rárajzolója.

¹¹⁵ Pontosabban szipáhi oglanlari: a hat udvari lovas alakulat (alti bölük halki) tagjainak gyermekei.

¹¹⁶ Szó szerinti jelentése: fegyverhordozó; a hat udvari zsoldos lovas alakulat egyike.

17. A müteferrikák¹¹⁷ (fol. BII^r)
18. A szolakok¹¹⁸ (fol. BII^r)
19. A kapidzsik¹¹⁹ (fol. BII^r)
20. A mehterek¹²⁰ (fol. BII^{r-v})
21. További szolgálattevők: mesteremberek, a mirahorbasi,¹²¹ a mír-i alem,¹²² a szekbánbasi¹²³ (fol. BII^v)

IV. rész. A katonaság fajtái és létszáma¹²⁴

22. A tímárbirtokosok és a tímárbirtokok száma (fol. BII^v)
23. A janicsárok: fajtáik, kiképzésük; a dizdárok¹²⁵ (fol. BII^v–BIII^r)
24. Az azabok¹²⁶ (fol. BIII^r)
25. Az akindzsik¹²⁷ (fol. BIII^r)
26. A csausok¹²⁸ (fol. BIII^r)
27. A beslik¹²⁹ (fol. BIII^{r-v})
28. A gönüllük¹³⁰ (fol. BIII^v)
29. A müszellemek¹³¹ (fol. BIII^v)
30. A jaják¹³² (fol. BIII^v)
31. A szerahorok¹³³ (fol. BIII^v)
32. A hajóhad¹³⁴ (fol. BIII^v)

¹¹⁷ A szultán és a magas méltóságok kíséretének tagjai, akik sokszor a főemberek fiai közül kerültek ki.

¹¹⁸ A szultán lova mellett kétoldalt haladó testőrök; a janicsárok 60–63. alegységét alkották.

¹¹⁹ A szultáni palota kapuőrei.

¹²⁰ Itt: sátorverők (rajtuk kívül a katonazenekar tagjait is így hívták).

¹²¹ Fő istálló-mester.

¹²² A birodalom fő zászlóvivője, a hadizenekar és más hatalmi jelvények gondozóinak parancsnoka.

¹²³ A 65. janicsáregység, a szekbánbok parancsnoka.

¹²⁴ Adelman, *i. m.*, fol. BII^v bal margóján a *De generibus militum* (A katonaság fajtáiról) cím szerepel.

¹²⁵ Várparancsnokok.

¹²⁶ Eredendően tengeri és folyami hajókon szolgáló harcos, később várvédő gyalogos katonák.

¹²⁷ Eleinte irreguláris portyázók, majd a 15. század második felétől adókedvezményeket élvező, nyilvántartott félkatonai elem.

¹²⁸ A szerájban a díván működését biztosítók, parancskézbesítők, hírnökök, követek.

¹²⁹ Eredendően napi öt akcse zsoldot húzó lovas várkatonák.

¹³⁰ Jelentése: önkéntes. A nagyobb várakban szolgáló, legjobban fizetett lovas katonák.

¹³¹ Ekkor: lovas katonák.

¹³² Ekkor: gyalogos katonák.

¹³³ Másként dzserchorok. A 15. század második felétől a közmunkákon dolgozó parasztok, napibéresek.

¹³⁴ V: Cicogna 894, fol. [6^v]: *De classe Turcarum* (A törökök hajóhadáról) mint rész cím szerepel.

V. rész. Harcmódor, táborozás

33. Táborverés (fol. BIII^v–BIII^r)

34. Hadrend, seregszárnyak és harcmódor (fol. BIII^{r-v})

Epilógus

35. Az adatgyűjtés és a munka célja (fol. BIII^v)

36. A keresztény vereségek az ellenfél lebecsüléséből és meghasonlásból fakadtak; a korábbi történelmi események áttekintése (fol. BIII^v–CI^r)

37. A király buzdítása a törökellenes harcra (fol. CI^r; CI^v–CII^v üres oldalak)

2.

Felix Petancius *Genealogiája* rövidebb, második, tekercs formájú változatának
kivonatos tartalma

Madrid, Biblioteca Nacional de España, VITR/4/12; Budapest, Országos Széchényi
Könyvtár, Cod. Lat. 378

Ajánlás Ulászlóhoz

I. rész. A szultánok családfája

1. A szultánok felsorolása és arcképei

2. II. Bajezid fiai

3. II. Bajezid lányai és vejai

II. rész. Az államvezetés, udvartartás, katonák¹³⁵

4. A vezírek arcképei és a vezíri tisztség

5. A beglerbégek és a birodalom két felének (Anatólia és Rumélia) közigazgatása:
a szandzsákok, a tímárbirtokok¹³⁶

6. A kádiaszkerek

7. A defterdárok

8. A hajóhad

9. A müderrisz(ek)

10. A mufti

11. A császári kancellária és nyelvhasználata

¹³⁵ A katonafejezetek sorrendjét a 29. fejezetben közölt összesítő létszámlista sorrendje szerint adtuk meg, amely nem egyezik meg a hosszabb változat sorrendjével, hanem a tekercsen blokkonként általában balról jobbra halad, tehát már az átszerkesztés utáni logikus sorrendben.

¹³⁶ A sorrend a hosszabb redakció gondolatmenete szerint; a beglerbégekről szóló rész a vezírektől jobbra és nem balra áll.

12. A császári pecsét, a nisándzsi¹³⁷
13. A szipáhi oglanik
14. A szilahtárok
15. A kapidzsik
16. A szolakok
17. A janicsárok: fajtáik, kiképzésük
18. A beslik
19. A müteferrikák
20. A csausok
21. A gönüllük
22. A garíb jigitek¹³⁸
23. A mehterek
24. Az azabok
25. Az akindzsik
26. A szerahorok
27. A mazulok¹³⁹
28. További szolgálattevők: a mirahorbasi, a szekbánbasi, a mír-i alem, a csasnigírbasi,¹⁴⁰ a hazinedárbasi¹⁴¹
29. A hadsereg összlétszáma
30. Az európai bevételek
31. Az ázsiai bevételek
32. A birodalom kiadásai

III. rész. Harcmódor, szokások és erkölcsök (a sorrend nem egyértelmű)

33. A birodalom határai
34. A katonák keresztény eredete
35. A törökök törvényei és szokásai
36. Hadrend, seregszárnyak

¹³⁷ A sorrend a hosszabb redakció gondolatmenete szerint; pecsétekről szóló rész a kancellária alatt áll, így a balról jobbra sorrend is megtörik.

¹³⁸ Állásra pályázó, állományon kívüli katonák.

¹³⁹ Várakozási állományban lévők.

¹⁴⁰ Fő étékfogó.

¹⁴¹ A szultán belső kincstárának vezetője.

3.

Szandzsákok Petancius és da Lezze művében

PETANCIUS				DA LEZZE ¹⁴²
M	V	W	A	
Anatólia				
Amasia ¹⁴³	Amasia	Amasia	Amasia	Amasia (2)
Trapezonta ¹⁴⁴	Trabezonta	Trabesonta	Trapesonta	Trabisonda (1)
Capha ¹⁴⁵	Capha	Capha	Capha	Capha (5) ¹⁴⁶
Chestemoni ¹⁴⁷	Chestomoni	Cestemoni	Chestemoni	Castrumene (4)
Bursa ¹⁴⁸	Bursa	Bursa	Bursa	Bursa (20)
Domusli	Domusli	Domusli	Domusli	Settelia (10)
vagy Seteli ¹⁴⁹	vagy Setili	vagy Seteli	vagy Seteli	Zachielli (11) ¹⁵⁰

¹⁴² Da Lezze, i. m., 153–158. Azon szandzsákokat, amelyek itt azonosak voltak, a Genealogiában lévő alakjaik mellé írtuk be, zárójelben feltüntetve itteni sorszámukat. A ruméliai alkormányzóságok számát döntve jelöltük.

¹⁴³ Az Amásziai szandzsák.

¹⁴⁴ A Trapezunti szandzsák.

¹⁴⁵ A Kaffai szandzsák.

¹⁴⁶ Da Lezzénél az európai szandzsákok között szerepel.

¹⁴⁷ A Kasztamonui (ma Kastamonu) szandzsák.

¹⁴⁸ A Hüdavendigjár szandzsák, központja Bursa volt.

¹⁴⁹ A Denizli vagy Antaljai, másként Teke Ili szandzsák. Minthogy Denizli eredeti neve Domuzlu volt, az elsőnek megadott név ezzel azonos. Szeteli Antalját takarja. Az idők során ezt a várost mintegy 90 különféle formában írták le a forrásokban. Mivel érdekes és megdöbbentő, ideiktatjuk őket, ahogy az alábbi cikkben megtalálhatók: Adalia, Adalie, Adaliya, Adalea, Adalta, Adalya, 'Adályiah, Aftalia, Altatia, Andalia, Andaliye, Andaleyeh, Andaliyye, Antaliyah, Antalia, Antaliya, Antaliyya, Antallya, Antālī, Antali, Antalia, Atalia, Atalie, Ataliya, Antaliyah, Anthaliāh, Attaleias, Attaleia, Attaliah, Attalico, Attalie, Català, Catalya, Catalea, Cathaly, Cathalya, Cathailye, Cathaillye, Cetelia, Italia, Italya, Natalia, Natalie, Nouvelle Satalia, Odalía, Palaia Antalia, Sachala, Sadalia, Sakara, Salate, Salatrie, Sandalion, Saptalie, Sartalee, Satalay, Satalea, Sataillie, Satali, Satalia, Satalia Nova, Sataliae, Satalías, Sataliam Novam, Satali, Satalie, Satalieh, Satalies, Satalias, Satallia, Satallies, Satallea, Satallye, Sathalia, Sathaliae, Sathalie, Sathalièh, Sathalien, Satalich, Sathalye, Sathalye, Sataliensis, Satalieyeh, Sataliyah, Satalya, Satalib, Satalia, Satallye, Satellia, Sathalie, Sathaliea, Saterca, Satilija, Satolla, Sattalia, Sattalea, Satylich, S'atalia, Scacalia, Sectaliae, Sectalie, Septalia, Ssatallea, Ssatalie, Setalia, Settelia, Settelle és Sutalia. Ld. T. Mikail P. Duggan, *Depicting and Charting the Southern Coastline of Anatolia – Record of the Later Toponyms of Phaselis: Palyopoli-Paleopolis, Tekiroba, Gironda-Phionda-Fironda-Fionda – The 1812 Report of Rapid Coastal Erosion – The (Doubtful?) Islands and Evidence Leading Towards a Date for the Collapse of the Upper Courses of the Inner Harbour Arm at Ancient Phaselis, Antalya*. Güney Anadolu sahil şeridinin tasviri ve haritalanması – Phaselis'in sonraki toponymlerinin kaydedilmesi üzerine: Palyopoli-Paleopolis, Tekiroba, Gironda-Phionda-Fironda-Fionda – 1812 yılı hızla yayılan kıyı erozyonu raporu – Antalya Phaselis antik kenti'ndeki iç liman kolunun üst kısım çöküntüsünün (şüpheli?) adalar ve kanıtlar ışığında tarihlenmesi. *Phaselis* 3 (2017) 3/10. jegyzet.

¹⁵⁰ Da Lezzénél külön szandzsákként jön elő Antalja után. Egy másik kéziratban Techielli alakban említik. Ez Teke Ilinek felel meg, amelynek éppen Antalja volt a székhelye. Ezért itt tüntetjük fel.

PETANCIUS				DA LEZZE
M	V	W	A	
Sarchan ¹⁵¹	Sarchan ¹⁵²	Sarchan	Sarchan	Soraam (16)
Karaman ¹⁵³		Karaman	Karaman	Caramania (8)
Vssunchassan ¹⁵⁴		Usucassan	Vsuncasan	
Aydin ¹⁵⁵		Aydin	Aidin	Aidin (15)
Mentes ¹⁵⁶		Mentes	Mentes	Chatarchi (14) ¹⁵⁷
Languri ¹⁵⁸		Languni	Langium	
Kermen ¹⁵⁹		Kermen	Kermen	
Enguri ¹⁶⁰		Enguri	Enguri	Anguri (12)
Boli ¹⁶¹	Boli	Bala	Boli	
Assyria ¹⁶²	Asiria	Ssiria ¹⁶³	Ssyria ¹⁶⁴	
Engeri ¹⁶⁵	Engeri	Engheri	Enger	
Iaya ¹⁶⁶	Iaya	Iaya	Naya ¹⁶⁷	
Charasar- cheheri ¹⁶⁸	Charan- chesgeri	Charasar- chengheri	Chara Sarchengene ¹⁶⁹	
Muselin ¹⁷⁰	Mussesin	Muselni	Muselni	
Cheffe ¹⁷¹	Cheffe	Cheffe ¹⁷²	Cheffe ¹⁷³	

¹⁵¹ A Szaruháni szandzsák.

¹⁵² Innen hét szandzsák hiányzik.

¹⁵³ A Karamani szandzsák.

¹⁵⁴ Az Uzun Haszántól elfoglalt területekre utal.

¹⁵⁵ Az Ajdini (ma Aydın) szandzsák.

¹⁵⁶ A Mentesei szandzsák.

¹⁵⁷ Babinger (*Mehmed der Eroberer*; 478.) azt gondolta, hogy a Mentesei szandzsáknak felel meg. Szerintünk Karaszí sem kizárt.

¹⁵⁸ Nem sikerült azonosítani.

¹⁵⁹ Nagy valószínűséggel a Germiján szandzsák.

¹⁶⁰ Az Engüri/Ankarai szandzsák.

¹⁶¹ A Bolui szandzsák.

¹⁶² Látszólag Szíriáról van szó, de nem tudni, meddig terjedt ez az ország a korabeli európaiak szemében. Talán Adanára és környékére gondoltak.

¹⁶³ A szövegben: Balassiria.

¹⁶⁴ A szövegben: Boliassyria.

¹⁶⁵ Talán a Kangiri/Csankiri (ma Çankırı) szandzsák.

¹⁶⁶ A jaják szandzsákjára (szandzsákjaira) gondolhattak.

¹⁶⁷ A szövegben: Engernaya.

¹⁶⁸ A Karahiszár-i Sarki szandzsák.

¹⁶⁹ A szövegben két külön szandzsákként.

¹⁷⁰ A műszellemek szandzsákjára (szandzsákjaira) gondolhattak.

¹⁷¹ Nem sikerült azonosítani.

¹⁷² A szövegben: Muselnicheffe.

¹⁷³ A szövegben: Muselnicheffe.

PETANCIUS				DA LEZZE
M	V	W	A	
Mitili ¹⁷⁴	Mitili	Mitili	Militili ¹⁷⁵	Metellino (17)
Emitili ¹⁷⁶	Emitheli	Emittili		
Liscup ¹⁷⁷	Liscup	Iischup	Tischup	Sinopi (3) Iznih (5), ¹⁷⁸ Chaussaria (6), ¹⁷⁹ Niedia (7), ¹⁸⁰ Cogno (9) ¹⁸¹ Cutei (13) ¹⁸² Bega (18) ¹⁸³ Chemio (19) ¹⁸⁴
Rumélia				
Kilie ¹⁸⁵	Killie	Killie	Killie	
Nicopolie ¹⁸⁶	Nicopolie	Nicopoglie	Nicoplogice	Niccopoli (7)
Bding ¹⁸⁷	Baiding	Bding	Bding	Avidin (6)
Calipoli ¹⁸⁸	Galipoli	Callipoli	Callipoli	Gallipoli (28)
Serab ¹⁸⁹	Seres	Seres	Seres	
Salonich ¹⁹⁰	Salonich	Salonich	Salonich	Salonichi (22)
Nigroponte ¹⁹¹	Nigroponte	Negroponte	Negroponte	Negroponte (21)
Morea ¹⁹²	Morea	Morea	Morrea	Morea (17)

¹⁷⁴ A Midilli (ma Lesbosz) szandzsák.

¹⁷⁵ Ez az alak két szandzsák nevének az összevonásából jött létre, s ennek eredményeként Hamid Ili kimaradt a felsorolásból.

¹⁷⁶ A Hamid Ili szandzsák.

¹⁷⁷ Talán Szinop (ma Sinop), de nem lehetünk biztosak benne.

¹⁷⁸ Az Izniki (ma İznik) szandzsák.

¹⁷⁹ A Kajszeri (ma Kayseri) szandzsák.

¹⁸⁰ A Nigdei (ma Niğde) szandzsák.

¹⁸¹ A Konjai (ma Konya) szandzsák.

¹⁸² A Kütahjai (ma Kütahya) szandzsák.

¹⁸³ A Bigai szandzsák.

¹⁸⁴ Babinger (*Mehmed der Eroberer*; 478) szerint az İzmiti (ma İzmit/Kocaeli) szandzsák. Ez a megfeleltetés nem túl megnyugtató. Talán azonos Petancius Chefféjével.

¹⁸⁵ Kili (ma Kilija, Ukrajna) városa és környéke lehet.

¹⁸⁶ A Nikápolyi szandzsák.

¹⁸⁷ A Vidini szandzsák.

¹⁸⁸ A Gallipoli (ma Gelibolu) szandzsák.

¹⁸⁹ A Szirozi (ma Szerresz, Görögország) szandzsák.

¹⁹⁰ A Szaloniki (ma Thessaloniki, Görögország) szandzsák.

¹⁹¹ Az Agribozi/Egribozi szandzsák, Görögországban; az Euripus névből torzult.

¹⁹² A Moreai szandzsák. Központja többször változott. Vö. Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B., 13.) Wiesbaden, 1976, 57.

PETANCIUS				DA LEZZE
M	V	W	A	
Argirocastro ¹⁹³	Argirocastro	Argiro castro	Argirocastro	Angelo Castro (16) ¹⁹⁴
Iannia ¹⁹⁵	Iarmia	Iamma	Iama	
Prisren ¹⁹⁶	Prisren	Prisren	Psren	
Obrid ¹⁹⁷	Ohrid	Ohrid	Ahrid	Gitari (19) ¹⁹⁸
Vocetern ¹⁹⁹	Vocetern	Uocetern	Vocetern	
Costedin ²⁰⁰	Costadin	Costadni	Costadni	
Cornomen ²⁰¹	Cernonen	Cernomen	Cernomen	
Azigan ²⁰²	Azigan	Azigan	Azigan	
Scodri ²⁰³	Schodrum	Scodri	Stodri	Scuttari (11)
Bosne ²⁰⁴	Bosne	Bosne	Bosue	Chezego (10)
Verbosanie	Verbosanie	Verobosanie	Verbosanie	Bossina (9)
Chrussenzen ²⁰⁵	Chruseuce	Chussense	Crussenze	
Suonych ²⁰⁶	Suonich	Snonich	Snonich	
Smedero	Smedereuo	Smedereno	Smedereno	Samandria (8)
Samandre	vagy Samandrie	vagy Samandrevagy	Samandre	
Taurinum	Turinum	Taurinum	Thaurinum	
közelében ²⁰⁷	közelében	közelében	közelében	
				Constantinopoli (1) ²⁰⁸

¹⁹³ Az Ergiri szandzsák. Központjának mai neve Gjirokastra/Gjirokastër, Albániában.

¹⁹⁴ Angelokasztron ma város Dél-Görögországban. Minthogy a szerző szerint Arta „föltt” (*è sopra di ... Arta*) helyezkedett el, csak az albániai Gjirokastra/Gjirokastër jöhet szóba. Babinger (*Mehmed der Eroberer*, 479.) tévesen fogadta el Angelokasztront szandzsákként.

¹⁹⁵ A Janjai szandzsák. Központjának mai neve Joannina, másképpen Jannina, Görögországban.

¹⁹⁶ A Prizreni szandzsák. Ma Koszovóban.

¹⁹⁷ Az Ohri szandzsák (ma Ohrid, Makedóniában).

¹⁹⁸ Babinger (*Mehmed der Eroberer*, 479.) kicsit bátor megfeleltetése.

¹⁹⁹ A Vulcetrini szandzsák, Északkelet-Koszovóban. Szerbül Vucstrn, albánul Vushtrri.

²⁰⁰ A Köszteni szandzsák (ma Kjusztendil, Bulgáriában).

²⁰¹ A Csirmeni szandzsák (ma Ormenio, Görögországban).

²⁰² Valószínűleg a cigányok szandzsákjára utal. Bár ennek létrehozási dátuma bizonytalan, 1497 előtt már kétségkívül létezett. Vö. Emine Dingec, XVI. yüzyılda Osmanlı ordusunda Çingeneler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2009) 35.

²⁰³ Az Iszkenderije szandzsák. Központjának mai neve Shkodra/Shkodër, Albániában.

²⁰⁴ Bosna és Verbosna közül az első bizonyára a Hercegovinai, a másik a Boszniai szandzsák.

²⁰⁵ Az Aladzahiszári szandzsák.

²⁰⁶ Nagy valószínűséggel az Izvorniki szandzsákról van szó (ma Zvornik, Bosznia Hercegovinában).

²⁰⁷ A Szendrői szandzsák (ma Szmederevo, Szerbiában). Taurinum Belgrádnak felel meg.

²⁰⁸ Isztambult más kortárs európai szerzők is szandzsákként emlegetik, nem feltétlenül jogosan. Vö. Birken, *i. m.*, 55.

PETANCIUS
M V W A

DA LEZZE

Vizo (2)²⁰⁹
 Malgara vagy
 Chiersaluch (3)²¹⁰
 Silistria (4)²¹¹
 Vallona (12)²¹²
 Charaferie (13)²¹³
 Arta (14)²¹⁴
 Santa Maura (15)²¹⁵
 Settines (18)²¹⁶
 Trihala (20)²¹⁷
 Tumolgina (23)²¹⁸
 Scopia (24)²¹⁹
 Sophia (25)²²⁰
 Filippopoli (26)²²¹
 Andrinopoli (27)²²²

²⁰⁹ A Vizei szandzsák.

²¹⁰ A Kirk Kiliszei szandzsák, Malkara ezen belülré eshetett.

²¹¹ A Szilisztrei szandzsák.

²¹² Az Avlonjai szandzsák.

²¹³ Kérdéses, hogy létezett-e Karaferje nevű szandzsák; Birken (*i. m.*) nem tud róla. Pitcher atlaszában konkrét hivatkozás nélkül, feltehetően Babinger alapján közigazgatási központként szerepel. Vö. Donald Edgar Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*. Leiden, 1972, XVI. térkép (II. Mehmed és II. Bajezid kora). Ma Veroia/Beroia, Görögországban.

²¹⁴ A Nartai/Nardai szandzsák (ma Arta, Görögországban).

²¹⁵ Az Aja Mavra-i szandzsák (ma Lefkada, Görögországban). Olasz neve Santa Maura.

²¹⁶ Babinger (*Mehmed der Eroberer*; 479.) szerint az Athéni szandzsák lenne. Más forrásokban azonban nemigen találkozunk ilyen alkormányzósággal. (A névformák összepárosítása csak első pillantásra tűnik alaptalannak, a Settelia = Antalja megfelelés ismeretében már kevésbé.) Pitcher (*i. m.*, XVI. térkép) a várost szandzsákközpontnak jelzi ugyan, de bizonyíték említése nélkül; valószínűleg ezúttal is Babingerre hagyatkozott.

²¹⁷ A Tirhalai szandzsák (ma Trikala, Görögországban).

²¹⁸ Talán a Gümüldzsinei szandzsák (ma Komotini, Görögországban).

²¹⁹ Az Üszkübi szandzsák (ma Szkopje, Makedóniában).

²²⁰ Szófiát a Ruméliai beglerbégség székhelyének mondja; ezt Pasa szandzsáknak hívták törökül.

²²¹ A Filibeai szandzsák (ma Plovdiv, Bulgáriában).

²²² Edirne a Pasa szandzsákon belül helyezkedett el, téves külön egységnek venni.

Felix Petancius (Feliks Petančić) and the first European genealogy of the Ottoman dynasty

Géza DÁVID–Bálint LAKATOS

The life of Felix Petancius (Feliks Petančić) is to be surveyed first in this article using exclusively reliable data. In earlier works elements of the biographies of three different Ragusan (today Dubrovnik) personalities are probably mixed up. The first, a codex copyist and illuminator, was called Felix Ragusinus, the second, an official, was named Felix Brutus, and the third, Felix Petancius, served the Hungarian king as a diplomat. This amalgamation of three individuals has become widespread on the basis of Petar Kolendić's and Dragutin Kniewald's works, but cannot be verified by means of primary sources.

Traditionally three works have been attributed to Petancius. Out of them, the authorship of *Historia Turcica* and *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi* is disputable. As Agostino Pertusi has convincingly demonstrated, both are partly rewritten or plagiarised versions of pamphlets by Niccolò Sagundino and Martino Segono, respectively. Only his third writing, the *Genealogia Turcorum imperatorum* can be regarded as his own, independent work. Contrary to its title it primarily describes the court and the military leadership of the Ottoman Empire in a short manner. It is dedicated to Vladislav II, king of Hungary and Bohemia. It has two versions/redactions.

The longer text is a narrative tract, without illustrations. We used all the three surviving and so far known manuscripts (preserved in Milan, Venice and Vienna) side by side with the first printed edition by Konrad Adelmann in 1530. Efforts were made to clarify the stemma of the manuscript versions.

The shorter redaction is an extraction of the original text intended for representative purposes. It is an embellished, illuminated *rotulus*, the so-called Petancius scroll. It is extant in two copies; one is preserved in Budapest, the other in Madrid. Using philological and style critical argumentation it can be ascertained that the Madrid version is the original, while the Budapest scroll is a direct copy of it and both of them were prepared in Buda, in the workshop of the Corvina Library.

In the third part the historical reliability of the *Genealogia* is scrutinized, based on a contextual analysis of both texts (data on Bayezid II's family, the office-holding of the viziers, the names of the *sancaks* specified in the longer version, the number of the Janissaries, the revenues of the Empire). Although the presentation of state administration and the constituent elements of the army are not systematic enough, the work as a whole is historically accurate. Furthermore, though certain similarities and parallelisms with some contemporary sources and reports can be detected, no direct borrowings can be discovered from other works of the period. It can be concluded that the *Genealogia* contains

Petancius's own observations and pieces of information. What is more, the scroll offers the first genealogy of the Ottoman dynasty prepared by a European author. The basic text of the tract must have been written between 1496 and 1498. The preparation of the scroll can be linked to the spiritual arrangements of the Venetian–Ottoman war, starting only in 1499, and the participation of the Hungarian king in Anti-Ottoman activities around this time.

Sárközy Miklós

A magyarországi jászok nyelvmelékei – források, problémák, új adatok¹

E tanulmány célja, hogy összefoglalja a középkori Magyarországra betelepült jászok nyelvmelékeinek forrásait, és elemezze a hazánkban eddig ismert jász nyelvmelékeket. Írásom segítségével egyben szeretném tágabb kontextusban tárgyalni a jászok nyelvi-etnikai származásának problémáit.

Az iráni nyelvek és írások osztályozása az ó- és középiráni nyelvi korszakban

Mint ismert, a jászok a 14. század során jelennek meg az írott és régészeti forrásokban a történeti Magyarország területén. Egybehangzó vélemények szerint a magyarországi jászok ősei a Kelet-Európa ellen indított mongol hadjáratok által kiváltott népmozgások következtében hagyták el szállásterületüket, az Észak-Kaukázust, a Don és a Volga folyók által határolt zónát.

A jászok eredetével és nyelvi hátterével kapcsolatban a modern nemzetközi és magyar nyelvészeti szakirodalom egységes álláspontot képvisel: a jászok az iráni népek közé tartoztak, fennmaradt nyelvmelékeik pedig kivétel nélkül az iráni nyelvekhez köthetők, tehát egy indoeurópai nyelvet beszélő népcsoportról van szó. A jászok nyelvmelékei az iráni nyelveken belül egyértelműen és világosan az északkelet-iráni nyelvek közé (mint amilyen a jagnóbi vagy az oszét) sorolhatók.

Az iranisztika az iráni nyelvek történetét három nagy korszakra osztja, nyelvészeti sajátosságaik alapján pedig a kelet- és a nyugat-iráni nyelvek csoportjába sorolja őket. Ez a kelet-nyugati csoportosítás azonban csak az óiráni nyelvtörténeti korban hordozott tényleges földrajzi lokalizációt. Ebből a korszakból (Kr. e. 2. évezred–Kr. e. 330) két iráni nyelvnek, az óperzsának és az avesztainak ismertek a nyelvmelékei. A nyugat-iráni nyelvek közé sorolt óperzsának (Achaimenida Birodalom, Kr. e. 6–4. század) ékírásos ábécével maradtak ránk szövegei, többnyire a mai Irán déli részéről. Az Avesztának, a zoroasztriánus vallás szent könyvének kronológiai meghatározása a jelenleg ismert kései, többnyire középkori és újkori kéziratok filológiai problémái miatt

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.1.89>.

¹ A jelen tanulmány a Magyar Művészeti Akadémia Művészeti Ösztöndíjprogramjának támogatásával jött létre.

aligha lehetséges, ám nyelvi archaizmusai, a szanszkrithez és az óperzsához való közelsége miatt egyértelműen a Kr. e. 2–1. évezredre datálható szövegekről van szó.² Az óperzsán és az avesztain kívül más óiráni nyelvekből csak szórványos, többnyire onomasztikai adatokkal rendelkezünk. Ilyen a méd nyelv, amelyen a királyok nevei világos nyugat-iráni etimológiával rendelkeznek. Hasonló a helyzet a szkíta csoportok nagy részénél is, ahol szintén biztosra vehető az iráni nyelvi háttér. Utóbbira részben a görög forrásokban megőrzött szkíta névanyagból, részben vízrajzi nevekből következtethetünk. A Kr. e. 1. évezredbeli kelet-európai szkíta nyelvemlékek kapcsán érdemes megemlíteni a *don* 'folyó, víz' szót, amely feltételezhetően egy indoiráni **dʰanH* 'folyik' gyök leszármazottja, és amely számos mai folyónévben is látható Oroszország, Ukrajna és Magyarország területén (lásd Don, Donyec, Duna stb.). Az adatok tehát azt sugallják, hogy a kelet-európai szkíták iráni nyelvet vagy nyelveket beszélhettek, bár mindez a rendelkezésünkre álló nyelvemlékek korlátozottsága miatt részleteiben nem vizsgálható.

A középiráni korból (Kr. e. 330–Kr. u. 9–10. század) már jóval több iráni nyelv írott emlékeit ismerjük.³ A nyugat-iráni nyelvek közé soroljuk a középperzsát és a párthust. Mindkettő terjedelmes írásbeliséggel rendelkezik, nyelvemlékeik nagyobb részt a mai Iránból (ahol a legtöbben beszélték e nyelveket), kisebb részt Közép-Ázsiából kerültek elő. A középperzsának három fő forráscsoportja ismert: a feliratos középperzsa szövegek; a zoroasztriánus középperzsa egyházi szövegek nagy terjedelmű korpusza, melynek nyelvét pahlavinak (magyarul olykor pehlevinek) hívjuk; valamint a manicheus középperzsa szövegek. A középperzsa minden változatát arámi eredetű ábécével írják. Bár ezen ábécék kialakulása eltérő történelmi pillanatokban következett be, közös ősök az óperzsa korban használt ún. birodalmi arámi nyelv sémi ábécéje volt. Az északnyugat-iráni nyelvek közé tartozó párthusnak is több különböző forráscsoportja létezik: a korai párthus (Kr. e. 2–1. század) osztrakonok Niszából, az egykori párthus fővárosból; a szászánida kori párthus feliratok; valamint a manicheus párthus szövegek. A párthus nyelv mindegyik forráscsoportját sémi eredetű ábécével írták, hasonlóan közeli rokonához, a középperzsához.

A középiráni nyelvek északkeleti csoportjába tartozik a szogd, a hvárezmi és az ún. szaka nyelvek csoportja (hotáni és tumszuki szaka), délkeleti ágába pedig a baktriai. Ezeket az iráni nyelveket a mai Közép-Ázsia, Afganisztán, továbbá Kína területén beszélték és írták. A szogd kiterjedt írásbeliséggel rendelkezik, amely arámi, manicheus szogd, indiai eredetű bráhmí és részben arab betűs

² Fontos megjegyezni, hogy az Aveszta könyvei nem egységes nyelvtant mutatnak, így megkülönböztetünk óavesztai és újavesztai nyelvváltozatokon született, régiesebb és kevésbé régies szövegeket.

³ Rüdiger Schmitt, *Die mittelliranischen Sprachen im Überblick*. In: *Compendium Linguarum Iranicarum*. Hrsg. von Rüdiger Schmitt. Wiesbaden, 1989, 95–105.

ábécéken maradt ránk, miközben a baktriai görög ábécével írták. A viszonylag csekély számú írott forrásból ismert hvárezmi szintén arámi és részben arab betűs ábécét használ. A két szaka nyelv lejegyzésére pedig indiai eredetű bráhmí írást alkalmaztak, éspedig főleg buddhista szövegek rögzítésére.⁴

A középiráni és az újiráni nyelvi korszak határán áll az alán nyelv is, amelynek jelentősége e tanulmány szempontjából kiemelkedő, és amelyet szintén az északkeleti iráni nyelvek csoportjába sorolunk. Igaz, kevés ókori és középkori alán nyelvelmélet ismert, de a rendelkezésünkre álló adatok, valamint a 18. századtól kezdve lejegyzett oszét nyelvű szövegek semmi kétséget nem hagynak az alán északkeleti iráni nyelvi jellegét illetően.

Mindezeket túl a középiráni nyelvek közé soroljuk – névanyaguk és korlátozottan, elsősorban a késő antik kútfőkben fennmaradt egyéb nyelvi források alapján – a Kelet-Európából ismert szarmaták, jazigok és roxolánok nyelvét is. Igencsak nehézkes annak bizonyítása, hogy ezek a nyelvek milyen mértékben leszarmazottai az óiráni szkíta nyelvnek vagy nyelveknek. A rendelkezésre álló források szűkossége ellenére a nyelvi kontinuitás Vaszilij Ivanovics Abajev kutatásai alapján nagyon is lehetséges.⁵ Az is valószínű, hogy az egykor a Kárpát-medence alföldi régiójában is beszélt szarmata, jazig és roxolán nyelvek a keletiráni csoportba sorolhatók, és igen közeli rokonságban állhattak az alánnal. E nyelveket gyakran mint az alán változatait említi a szakirodalom. Feltételezett rokonságukra gyakran idézett példa maga a grecizált roxolán (Ρωξολάνος) név, mely egyértelműen a 'fényes alán' jelentésű középiráni *ruxs-alān*ból származik, és azt sejteti, hogy a roxolánok valójában az alánok egy Közép-Európába vándorolt korai csoportja voltak.⁶ A roxolán név imént említett etimológiájával állhat kapcsolatban a főleg muszlim auktoroknál feltűnő *rukhsās* (روخساس), olykor rontott alakban (دوخساس) 'fényes *ās*'⁷ népnév is, amely az alánok egyik elnevezése volt.⁸ Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy néhány népnév és személynév aligha elégséges a kelet-európai iráni nyelvek egymáshoz való viszonyának meghatározására és egy lineáris nyelvi leszarmazás megállapítására, ahogy erre Harmatta János egyik korai tanulmánya is utal, ahol a szerző felhívta a figyelmet a kelet-európai szkíta és szarmata nyelvi anyag nem egysé-

⁴ Nicholas Sims-Williams, Eastern Middle Iranian. In: *Compendium*, 165–172.

⁵ Vaszilij Ivanovics Abajev, *Isztoriko-etimologicseskij szlovar' oszetyinszkovo jazika*. I–IV. Moszkva, 1958–1989.

⁶ Agustí Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*. Leiden, 2000, 8. Vö. avesztai *raoxšna*, újperzsa *raušan* 'fényes'.

⁷ Ami az *ās* etimológiáját illeti, vélhetően az óiráni *āsu* 'gyors' szóra megy vissza (vö. Harmatta János, Alán. In: *A világ nyelvei*. Szerk. Fodor István. Budapest, 1999, 38–39; Czeglédy, i. m., 13, 33.). A Pritsak és mások által felvetett *Asii–Arsii*–Αορσοi etimológiai kapcsolat nem általánosan elfogadott a szakirodalomban (vö. Langó Péter, A jászok etnogenezise és korai történetük. In: *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság múltjáról*. Szerk. Langó Péter. Jászfényszaru, 2000, 86–87.).

⁸ Alemany, i. m., 8.

ges voltára.⁹ Az azonban a rendelkezésre álló adatok alapján nyilvánvaló, hogy a szarmata, a jazig és a roxolán közelebbi rokonságban állt az északkeleti iráni nyelvekkel (alán, hvárezmi, szogd, baktriai, szaka), mint az Iránban egykor beszélt nyugatiráni nyelvekkel (párthus, középperzsa). Arra is fel kell azonban hívnunk a figyelmet, hogy a ránk maradt szarmata onomasztikai anyagban előfordulnak nyugatiráni elemek is. A kelet- és nyugatiráni nyelvek érintkezésének lehetséges helyszíne a Kaukázus vidéke volt. A különböző nem iráni nyelvekből is itt kerülhettek nyugatiráni kölcsönszavak a Kaukázustól északra beszélt keletiráni nyelvekbe, de Kis-Ázsia egykori achaimenida tartományainak részben iranizált ókori lakossága is adhatott tovább nyugatiráni jövevényszavakat a Fekete-tenger mentén beszélt keletiráni nyelveknek (gondoljunk a Pontuszi Királyság achaimenida, tehát nyugatiráni kapcsolataira). Hasonló jelenségekre, vagyis lehetséges nyugatiráni lexikai elemek keletiráni közegben való megjelenésére figyelhetünk fel később a jász nyelv esetében is.

A Kr. u. 9–10. századtól számított újíráni nyelvi korszak kívül esik tanulmányunk keretein. Erre is jellemző a kelet–nyugati felosztás, amely azonban ebben a korban már csak nyelvészeti és nem földrajzi értelemben használatos (a főbb nyugatiráni nyelvek: újperzsa, tádzsik, kurd nyelvek, zázá, giláni, luri, beludzsi; a főbb keletiráni nyelvek: pastu, oszét, jaghnóbi/újszogd, ún. pamíri nyelvek). Az újíráni nyelvek közül ki kell emelni az oszétot, mivel az egykori jász nyelv és a mai oszét szoros rokonságot mutat egymással. Az északkeleti iráni nyelvek közé tartozó és az Oroszországi Föderáció területén beszélt oszétnak ma két jelentős beszélt dialektusát ismerjük: a digort és az iront.¹⁰

Mindezek összességében azt jelentik, hogy a hajdan Magyarországon beszélt jász nyelv szorosabb rokonságban áll az egykori, mára nagyjából már kihalt északkeleti iráni nyelvekkel, az alánnal, a szogddal, a hvárezmival és az úgynevezett szaka nyelvek csoportjával, mint a nyugatiráni nyelvek közé sorolt középperzsával és párthussal.¹¹

Nyelv és nép: az alán és változatai Kelet-Európában, a jász nyelv előzményei

Az írott forrásokban a Kr. u. 1. századtól megjelenő alán népcsoport kiemelkedő jelentőséggel rendelkezett az Észak-Kaukázus, valamint a Volgától nyugatra fekvő kelet-európai területek késő ókori és középkori történelmében. Az alánok

⁹ János Harmatta, *Studies in the Language of Iranian Tribes in South Russia. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1951/2–3) 261–314.

¹⁰ Fridrik Thordarson, *Ossetic. In: Compendium*, 456–479; Uő, Digor. *In: Encyclopaedia Iranica*. VII:4. Ed. by Ehsan Yarhsater. Costa Mesa, 1999, 402–404.

¹¹ Roland Bielmeier, *Sarmatisch, Alanisch, Jassisch und Altossetisch. In: Compendium*, 236–245; Sárközy Miklós, *A szarmata nyelv. In: Pannónia latin nyelvtörténete*. Szerk. Fehér Bence. Budapest, 2007, 485–487.

elei vélhetően a mai Hvárezm (Khorezm), tágabb értelemben Közép-Ázsia területéről¹² bevándorolt iráni nomádok lehettek, és az alán népnév talán a jól ismert *arya/ārya* 'árja (előkelő)' indoiráni népnévhez vezethet vissza.¹³ Az alánok hosszú történelme és nomád törzsi struktúrája implikálja, hogy az alán törzsszövetség kialakulásában több népcsoport is részt vett, így valószínűsíthető, hogy forrásaink nem minden esetben ugyanazt a népcsoportot értették az alánok alatt az 1. és a 14. század között. Vélhetően itt nem egy egynyelvű és homogén közösségről van szó.

Jelen tanulmánynak nem célja a meglehetősen szövevényes és gazdag ókori és középkori alán történelem összefoglalása, valamint az alán etnogenezis kérdéseinek megválaszolása. Az alánság hosszú történelme során több részre szakadt, Galliától Észak-Afrikán át Mongóliáig követhetjük különböző korszakokban megjelenő csoportjait. Egy jelentős részük azonban a Kaukázus tágabb környezetében maradt, és túlélte mind a hun, mind az arab, mind pedig a mongol támadásokat. Ezek az alánok lehettek a mai oszétek és az egykor Magyarországra betelepült jászok közös ősei. Amint az a fentebbi áttekintésből is látható, az alán a korábbi szarmata nyelvvel vagy nyelvekkel nyelvi kontinuumot alkotott.

A szakirodalomban alánnak nevezett népcsoportra számos forrás utal, és hosszú történelmük során gyakran más nevekkkel is illették őket. Az ókori és középkori forrásokban szereplő elnevezések – *alán*, *al-lān*, *aorsos*, *róxolan* (*ruḫs-alān*), *r(d)ukhs-ās*, *tuwal-ās*, *aš-tigor* – számos esetben az egész népre vonatkoztatva jelentek meg, míg máskor valószínűleg csak egyes törzsekre utalhatott az adott kifejezés. A rendelkezésünkre álló források alapján elmondható, hogy az alán népnév nagyjából a 13. századi mongol hódításig domináns szerepet játszott az összalánság megjelölésére. Ezt követően az addig csak bizonyos alán csoportokat, törzseket jelölő, máig tisztázatlan etimológiájú *ās* (amely a keleti szláv *ясы* alakon keresztül honosodott meg a magyarban *jász* formában, és amely ettől függetlenül a mai *oszét* név előzménye is) a 13. századi mongol hódítást követően vált általános és az alánt felváltó népelnevezéssé forrásainkban.¹⁴

Amennyire változatosak és nagy számúak az alánokra vonatkozó történeti források, annyira szegényesek a fennmaradt nyelvelmékek. Minden valószínűség szerint az alánok egyetlen csoportja esetében sem beszélhetünk a saját nyelvű írásbeliség jelentősebb szerepéről. Nyelvelmékek nagy részét az alánokról írt forrásokban fellelhető onomasztikai adatok jelentik. Fennmaradt még

¹² Az alánok közvetlen elődeinek gondolt *Asii* népcsoport és a kínai forrásokból ismert Kangkū országa (talán a mai Taskent környékén a Szir-darjától északra) kapcsolatához ld. Czeglédy Károly, *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Budapest, 1969, 13, 33; Vásáry István, *A régi Belső-Ázsia története*. Szeged, 1993, 37–39; Langó, *i. m.*, 86–88.

¹³ V. I. Abaev–H. W. Bailey, Alans. In: *Encyclopaedia Iranica*, I. Ed. by Ehsan Yarhsater. London, 1985, 801–803.

¹⁴ Alemany, *i. m.*, 2–9.

néhány rövid görög ábécés felirat, mint például a 10–12. század közé datált zelencsuki felirat a Kubán folyó mentén, vagy a bizánci költő és grammatikus Ióannész Tzetzész (körülbelül 1110–1180) *Theogonia* című műve epilógusának alán glosszái, melyek jól felismerhetően egy alán anyanyelvű adatközlő mondattöredékei középgörög szövegbe ágyazva. Tzetzész e munkája különböző nyelvekből idéz rövidebb mondatokat, köszönési formákat. Az alán nyelvű glosszák udvariassági formulákkal kapcsolatosak, és a 12. század derekáról származnak.¹⁵ Agustí Alemany hívta fel a kutatók figyelmét egy lehetséges negyedik alán nyelvemlékre, amely egy még publikálatlan 13. századi bizánci liturgikus kéziratban maradt fent, és mintegy negyven alánnak tűnő kifejezést tartalmaz.¹⁶

Nem tartozik szorosabban a témánkhöz, de érdemes röviden utalni a magyar nyelv alán (vagy az alánnal közeli rokon keletiráni nyelvből, illetve nyelvekből származó) jövevényszavaira. Fontos megjegyezni, hogy ezek a szavak kivétel nélkül a honfoglalás előtti időszakban kerültek a magyar nyelvbe. Ilyen jövevényszavaink például a *vért, híd, ezüst, legény, nép, méreg, asszony, kard, vám, részeg, gazdag, tölgy, hús, üveg, egész, keszeg, mély, mén, zöld, gond, édes, fizet*. Néhány esetben Benkő Loránd kételyeket fogalmazott meg az alán eredettel kapcsolatban, más esetekben pedig elképzelhető, hogy az adott jövevényszó egy harmadik nyelvből származik, de egy alán dialektuson keresztül került be a magyarba.¹⁷ A magyar–alán nyelvi érintkezés egyik lehetséges helyszíne vélhetően a Don–Kubán vidék volt, de mivel nem ismeretes az alán dialektusok vagy velük közeli rokonságban álló keletiráni nyelvek pontos földrajzi és időbeli elterjedése, ezért elképzelhető, hogy az érintkezésre az Urál délkeleti oldalán is sor kerülhetett a késő ókor és a kora középkor folyamán.¹⁸

A Magyarországon megtelepedett jász népcsoport ma ismert nyelvemlékei

Amint az jól ismert, a Kelet-Európát ért mongol invázió jelentős etnikai változásokat és migrációs hullámokat váltott ki a 13. század második felében. Az alán-jász törzsszövetség súlyos vereséget szenvedett a Kaukázust és a Don–Kubán folyók vidékét több hullámban elárasztó mongol birodalmi hadseregektől,

¹⁵ Dietrich Gerhardt, Alanen und Osseten. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 93 (1939) 33–51.

¹⁶ Alemany, i. m., XX; Sysse Engberg–Alexander Lubotsky, Alanic Marginal Notes in a Byzantine Manuscript. A Preliminary Report. *Nartamongae* 2 (2003) 41–46.

¹⁷ András Róna-Tas, Turkic–Alanian–Hungarian Contacts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2005/2) 205–213.

¹⁸ Hannes Sköld, *Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen*. Lund–Leipzig, 1925; Johnny Cheung, Ossetic Language. ii. Ossetic Loanwords in Hungarian. In: *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/ossetic-ii> (2020. július 15.).

s ezek az események az egykori alán szállásterületek összezsugorodásával, az alánság széthullásával jártak.¹⁹ Az alánok több részre szakadásának egyik elemként jelentős alán-jász néphullám mozdult el nyugati irányba. E népcsoport vélhetően nem volt egységes etnikailag, ráadásul kérdéses az etnikai-törzsi kapcsolatrendszerük a szintén nyugat felé mozgó kipszak-törökség egyes csoportjaival. Az is bizonyosnak látszik, hogy nem kizárólag Magyarország volt az egyetlen hely, ahol alán-jász csoportok bukkantak fel a mongol inváziót követően. A mai Moldávia és Bulgária területén szintén jelentős alán-jász csoportok jelentek meg, akik elsősorban katonai szolgálatot teljesítő zsoldosok voltak a bizánci állam és a bolgár fejedelemségek harcaiban.

Mostani ismereteink alapján nem valószínű, hogy az alán-jászok egyes csoportjainak Magyarországra történő betelepítése még az Árpád-ház kihasználása előtt ment volna végbe, hiszen magyarországi tartózkodásukra vonatkozó legkorábbi forrásaink a 14. század első évtizedeiből származnak.²⁰ Máig nem tisztázott, hogy a Magyarországra betelepülő jászok milyen útvonalon, mikor és hány csoportban érkeztek. Írott forrásaink azt sugallják, hogy a tatárjárás után, vélhetően az Anjou-kor elején jöttek, és már magyarokkal keveredve kerültek a Jászság területére.²¹ Mindezek a kérdések azonban túlmutatnak tanulmányunk határain.

A magyarországi alán-jász csoportok nyelvemlékeit mostani ismereteink szerint három csoportba oszthatjuk:

I. Korai alán-jász személynevek

A Magyarországra betelepült alán-jász csoportok nyelvi hátterének legkorábbi bizonyítékai az Anjou-korból ránk maradt okleveles adatok. Ezek az 1323-ban, 1325-ben és 1365-ben kiadott Anjou-kori oklevelek, amelyek garantálták a jászok kiváltságait, számos jól etimologizálható személynevet őriztek meg.

¹⁹ Zsidai Zsuzsanna–Langó Péter, Kunok és alánok Ibn al-Athír munkájában. In: *Carmen Miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Rosta Szabolcs–V. Székely György. Kecskemét, 2014, 421–435; Kovács Szilvia, *A kunok története a mongol hódításig*. Budapest, 2014, 72–74, 140–144.

²⁰ Egészen pontosan 1318-ból, amikor a források egy Elisabeth nevű jász szolgálólányt emlitenek. Vö. Julius Németh, *Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen*. (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, 1958/4.) Berlin, 1959, 5–10.

²¹ A témához ld. Selmeczi László, A jászok betelepítése, a magyarországi jászok a 13–15. században. In: *Jászsági Évkönyv*. Szerk. Pethő László. Jászberény, 2007, 104–106; Töröcsik István, A jász települések kialakulásának időpontja. In: *Jászberény története a kezdetektől a reformkorig*. Szerk. Pethő László. Jászberény, 2014, 48–49; Pálóczi-Horváth András, *Keleti népek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2014, 195–208.

Ezek Gombocz Zoltán, Gaál László²² és Németh Gyula munkássága nyomán ma már jól ismertek a kutatás számára. A legtöbb személynévnek az etimológiáját is sikerült tisztázni. Gombocz és Németh nyomán az ide tartozó nevek között az alábbi csoportokat különíthetjük el:²³

1. Világos alán etimológiával rendelkező személynévek

Hurz filius Znogan: *Hurz*: 'jó'; vö. digor *χorz*, iron *χwarz* 'jó'; *Znogan*: *znog* 'ellenség' + *an* (melléknévképző) 'ellenséges'; vö. iron *znag*, digor *āznag* 'ellenség';

Mokzun: *moyz* 'ész, elme' + *an* (melléknévképző) 'eszes'; vö. digor *mayz* 'ész';

Furduk: *furd* 'fiú, fia vkinek' + *yg* (képző): vö. avesztai *puθra*, óperzsa *puça*, középperzsa *pus*, újperzsa *pis*, *pisar*, alán onomasztikai adatok: Ροδαμοφουρτος, illetve a zelencsuki feliraton Πακαθας Πακαθαν φουρτ;²⁴

Zudak: vö. digor *suydäk* 'szent'; talán idekapcsolódik a Sudaia városnév a Krímben;

Zakaran: vö. digor *saxar* 'város' + *an* (melléknévképző) 'városi';

Ambultan vagy *Ambustan*: *Ambustan*: vö. digor *āmbuzun* 'növekszik' + *an* (melléknévképző) 'növekvő'; vö. Ἀμβουστος;²⁵ *Ambultan*: vö. digor *āmbulan* 'legyőz', *āmbaldton* 'győztem' (Gaál nyomán Németh);²⁶

Careth: vö. digor *card* 'él, lakik', *careth* 'éljen' (Harmatta nyomán Németh);²⁷

Gubul: vö. digor *gäbula* 'kutyakölyök'.²⁸

2. Nyugatiráni etimológiával rendelkező alán nevek

Amint korábban is utaltunk rá, az alánt megelőző keletiráni szarmata korszak onomasztikai adatai közt is lehet találni szórványosan nyugatiráni neveket.

²² Gaál maga nem publikált a szójegyzékről, de Németh tanulmányában több helyen is utal arra, hogy kikérte kollégája és közeli barátja véleményét. Vö. Németh, *Eine Wörterliste der Jassen*, 5–10.

²³ Zoltán Gombocz, *Osseten-Spuren in Ungarn*. In: *Streitberg Festgabe*. Leipzig, 1924, 105–110; Németh, *i. m.*, 5–10.

²⁴ Ladislav Zgusta, *The Old Ossetic Inscription from the River Zelenčuk*. Wien, 1987.

²⁵ Ferdinand Justi, *Iranisches Namenbuch*. Marburg, 1895, 14; Gombocz, *i. m.*, 107–108.

²⁶ Németh, *i. m.*, 5–6.

²⁷ Uo.

²⁸ Németh Gyula, Egy jáász szójegyzék az Országos Levéltárban, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 12 (1958) 253.

Hasonlóképpen az Anjou-kori oklevelek névanyaga is tartalmaz esetenként ilyen elemeket:

Larzan: vö. újperzsa *larzān* 'remegő';²⁹

Kaskan: vö. *Kiškēn*, *Keškēn* személynév a Kaukázusból.³⁰

3. Turko-alán nevek

A jász oklevelekben található személynévek nem árulják el a nevek tulajdonosa által beszélt nyelvet vagy nyelveket. Ezzel együtt az iráni névanyag mellett esetenként felbukkannak török, azon belül vélhetően kipcsak-török hatásról tanúskodó személynévek is.

Kurman: vö. kipcsak *Kurman*, *Kurman* 'Alī (és arab *qurbān* 'áldozat');
a *Kurman* azonban a 12–13. században előfordul az alán névanyagban is;³¹

Arpan: vö. ótörök *arpa* 'árpa';

Chakan: vö. kipcsak *čagan*; magyar *csákány*;

Byk: vö. kipcsak *big* 'úr'.

Hozzá kell tennünk, hogy az említett három oklevélben akadnak máig tisztázatlan etimológiával rendelkező nevek (*Beegzan*, *Bandagaz*, *Chatharch*, *Chywach*, *Chamoz*, *Iwachanon*), sőt olyanok is, amelyek talán a korai magyarosodás jeleit mutatják a betelepülő alán-jász csoportok némelyikében (*Sandur* [vö. Sándor] és talán *Magar* [vö. Magyar?]).³²

II. Az 1422-es dokumentum hátlapjára írt jász–latin–magyar szójegyzék

A legjelentősebb magyarországi alán-jász nyelvemlék minden kétséget kizáróan az 1957-ben felfedezett jász szójegyzék, amelyet Fekete Nagy Antal levéltáros talált meg a körmendi Batthyány-levéltárból a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Gyűjteményébe került levéltári anyag egyik dokumentumán. Ennek egyik oldalán egy latin nyelvű szöveg áll, mely Garai Miklós nádor 1422. március 3-án Budán kelt oklevelének másolata, és amely a Budától északnyugatra fekvő Csév község lakóinak perében született ítéletet tartalmazza. A Csévi Sáfár családhoz köthető, amúgy idővel kettétépett dokumentum megmaradt részének hátoldalán egy ismeretlen időben feljegyzett, negyven szóból álló alán-jász szójegyzék található, amely többnyire csak latin, olykor azonban magyar fordítást

²⁹ Németh, *Eine Wörterliste der Jassen*, 5–6.

³⁰ Justi, *i. m.*, 164.

³¹ Németh, *Eine Wörterliste der Jassen*, 8.

³² Gombocz, *i. m.*, 107–108.

is közöl. A jász nyelvemlék tehát az említett oklevél másolatának hátoldalán található, de közel sem bizonyos, hogy azzal egy időben született.³³

A lista praktikus, a mindennapi életben használt kifejezéseket, elsősorban ételek, háziállatok, konyhai eszközök nevét tartalmazza. Közelebbi célját nem ismerjük, de minden bizonnyal egy alánul nem beszélő személy számára készült, a szerző vagy informátor pedig egy alán-jász személy lehetett. Németh megjegyzi, hogy az íráskép alapján a szöveget a 15. század végén vagy a 16. század elején is írhatták; hasonló véleményt fogalmazott meg Ilya Gershevitch is Németh Gyula munkájáról írt recenziójában.³⁴

Mindeztidáig úgy hittük, hogy a dokumentum a Pilisben élő jász kolóniához, a Csévhez közel fekvő Pilisjászfaluhoz kapcsolható, a Pilis közelsége és az ottani alán-jász csoport dokumentált megtelepedése azonban nem bizonyítja azt, hogy feltétlenül a pilisi jászokhoz köthető ez a nyelvemlék. Ma már van olyan elmélet, mely a dokumentumot a mai Jászsághoz, a legjelentősebb jász etnikai tömbhöz köti.³⁵ Azt a későbbi kutatás sem tudta kideríteni, hogy a lista pontosan kinek készült, de tartalma alapján olyan valakinek, aki nem tudott alán-jászul, ám egy alán-jász nyelvű közösségben tartózkodott. A listában szereplő szavak azt sugallják, hogy ez a személy az evés-ivással és a mindennapi élettel kapcsolatos kifejezéseket próbált elsajátítani egy túlnyomóan alán-jász etnikai csoport által lakott környezetben. Sajnos a jász település az oklevél alapján nem határozható meg pontosan.

A lista viszonylag gyorsan készülhetett el, a hevenyészetség és a szerkesztetlenség jelei egészen világosak. Olykor a szöveget lejegyző magyar anyanyelvű személy latinsága sem volt tökéletes, és magyar szavakkal helyettesítette a latin fordítást (*Jó napot, gazda, fött*³⁶). Györffy György szerint a szólista egy eredeti dokumentumról készült másolatnak látszik, s a másoló már nem volt tisztában a lemásolt alán-jász szavak jelentésével. Ez a megállapítás részben megmagyarázza egyes olvasatok bizonytalanságát. Fontos azonban azt is megemlíteni, hogy Györffy csak a latin és a magyar alakokat vizsgálta, és nem foglalkozott az alán-jász szavak nyelvészeti hátterével.³⁷

³³ Németh, Egy jász szójegyzék, 237–240. Zsoldos Attila, A jász identitástudat első emléke. *Jász szójegyzék, Rubicon* 28 (2017/6) 32–33.

³⁴ Ilya Gershevitch, Review of J. Németh 'Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen'. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 23 (1960) 595–596.

³⁵ Zsoldos, *i. m.*, 33. Zsoldos e tézisént a birtokperben szereplő Csapi András személyéhez köti. A Csapi család a jól ismert itáliai származású magyarországi főnemes, Filippo Scolari (1369–1426), ismertebb nevén Ozorai Pipo Zsigmond-kori országbárá familiárisa volt, aki 1424-ben a kunok (és valószínűleg a jászok) bírója lett. Zsoldos e kinevezéshez kapcsolja a jász szójegyzék keletkezését, keletkezési helyszíneként pedig a mai Jászságot tartja valószínűnek, nem a Pilist.

³⁶ A *fött* szó olvasatához ld. Németh, Egy jász szójegyzék, 243–244, 248.

³⁷ Györffy György, *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 2014, 374–376.

Nyelvészeti érdekesség, hogy Fekete Nagy Antal levéltáros először török nyelvelmének tartotta a forrást, és éppen ezért küldte el azt a kor vezető magyar turkológusának, Németh Gyulának. Ő azonban a listán – saját elmondása szerint – a *don* 'víz' szót felismerve egyből sejtette, hogy a szójegyzék szavai aligha török, hanem vélhetően iráni eredetűek. Az már tudománytörténeti rejtély marad, hogy Németh miért nem vonta be a szólista publikálásába közeli jóbarátját, egykori karcagi iskolatársát, Gaál Lászlót, aki oszétül is jól tudott, és publikált is oszét nyelvészeti tanulmányokat, vagy Harmatta Jánost, akinek öt évvel korábban jelent meg fontos tanulmánykötete a délkelet-európai steppe iráni nyelveiről. Mindazonáltal Németh mindkét kutatóval és Telegdi Zsigmond iranistával is konzultált, és eredményeikre is nagyban támaszkodott a szólistáról megjelentetett hosszabb tanulmányában.³⁸ Rajtuk kívül Fekete Nagy Antallal, Horváth Jánossal, Kumorovitz L. Bernáttal és Mezey Lászlóval is eszmét cserélt a lista olvasati kérdéseiről.³⁹

A szólista elemzése alapján elmondható, hogy a szavak többsége szoros rokonságot mutat az oszét nyelvvel, azon belül is elsősorban a nyugati oszét (digor) nyelvjárással, amely a ma használt modern oszétéhez képest kevésbé elterjedt, de nyelvileg archaikusabb nyelvváltozatnak számít.

Az alábbi listában Németh nyomán, figyelembe véve Ritter olvasatát és a modern nyelvészeti adatokat, igyekeztünk a jász szólista elemeit sorba venni. Ennek ellenére maradt néhány bizonytalan értelmezés, mint például az *oras* = *boza* szó, amely akár egy török eredetű erjesztett alkoholos ital ('gabonasör') megnevezése is lehetett. Bizonytalan a *guza* ('egy térsztaféle'?) és a *khungke* (talán 'sertés'?) szavak etimológiája is. Ugyanakkor e két utóbbi szó csak Kambolov olvasatában értelmezhető így, hiszen a mellettük álló latin *id est supondere* 'annyi mint hágatni ???'⁴⁰ minden bizonnyal az alán-jász kifejezés fordítása, és ez kétségesse teszi Kambolov olvasatát.⁴¹ Igaz, a latin kifejezés előtt álló alán-jász *eve foca khvuge* szavak minden szempontból kielégítő nyelvészeti értelmezése még várat magára.⁴²

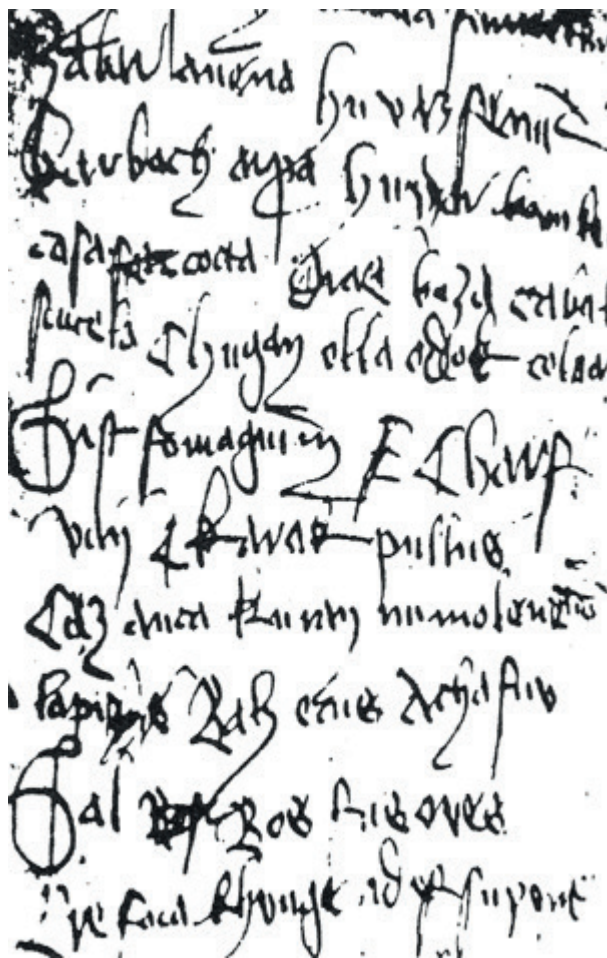
³⁸ Németh, *Eine Wörterliste der Jassen*, 5–6; Ralf-Peter Ritter, Bemerkungen zur «Jassischen Wörterliste». *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 30 (1976) 245–250; Györffy, *i. m.*, 375.

³⁹ Györffy, *i. m.*, 375.

⁴⁰ A latin *su(p)ponere* jelentése 'hágatni' jelentése nem igazolható.

⁴¹ Tamerlan Tajmurazovics Kambolov, *A magyarországi jászok szó- és névjegyzéke*. Ford. Kovács J. Béla. http://jaszlajosmizse.hu/dokumentumok/a_magyarorszag_i.pdf (2020. július 15.).

⁴² Töröcsik István, *A Kaukázustól a Kárpátokig*. In: *Jászberény története*, 43.

1. kép A jász szójegyzék⁴³

A problémamentes olvasatú alán-jász szavak listája és magyarázatuk⁴⁴

acca 'kacsa'; vö. iron *acc/accae* 'vadkacsa';

bah 'ló'; vö. digor *bäx*, iron *bäx*;

ban 'nap'; vö. digor, iron *bon*;

basa 'leves'; vö. digor *basä*, iron *bas*;

⁴³ Az oklevél reprodukciójának forrása: <http://www.jaszokegyesulete.hu/?menu=nyelve> (2017. július 15.).

⁴⁴ A részletes etimológiai magyarázatokhoz l. Németh, Egy jász szójegyzék, 241-246.

carif 'vaj'; vö. digor *carv*, iron *carv*;
cugan 'fazék'; vö. digor *cigon*, iron *cigon*;
daban xorz nahēca „Jó napot neked, mi urunk!”; vö. oszét *dā bon xorz*;
da 'neked, tied'; vö. digor *dā/dae*;
dan 'víz'; vö. digor *don*, iron *don*;
docega 'tehén'; vö. iron *ducgä* 'fejőstehén';
fit 'hús'; vö. digor *fid*, iron *fäd*;
fus 'juh'; vö. digor *fus*, iron *fäs*;
gal 'ökör'; vö. digor *gal*, iron *gal*;
gist 'túró'; vö. digor *aengezun* 'forr, erjed', *aengist* 'erjesztő';
hēca 'úr, gazda'; vö. digor *χecaw*, iron *χicaw*;
huvar 'köles'; vö. digor *χor*, iron *χwar*;
huwas 'széna'; vö. digor *χwasä*, iron *χos*;
jaika 'tojás'; vö. digor *aikā*, iron *aik*;
kapken 'hal vagy halikra'; vö. digor *kaef*, iron *kaef*;⁴⁵
karak 'tyúk'; vö. digor *kark*, iron *kark*;
karbac 'árpa'; vö. iron *kärvädz*;
kasa 'kása'; vö. digor *kasä*, iron *kas*;
kaz 'liba, lúd'; vö. digor *qaz*, iron *qaz*;
kävär 'kenyér'; vö. iron *k'aebaer*;
kurajna 'malom'; vö. digor *kuroinä*;
xorz 'jő'; vö. digor *xorz*;
manawona 'búza'; vö. digor *mänäwon*, iron *mänäwon*;
na 'mienk'; vö. digor *nä*, iron *nä*;
odok 'kanál'; vö. digor *wedug*, iron *wideg*;
oras 'kovász'; vö. digor *wäras* (az eredetiben a török eredetű *boza* áll magyar fordításként a szó mellett, amely valamilyen gabonasört jelenthetett);⁴⁶
osa 'nő'; vö. digor *us*, iron *osä*;
zabar 'zab';⁴⁷
saka 'kecske'; vö. digor *säyä*, iron *säy*;
sana 'bor'; vö. digor *sänä*, iron *sän*;
tabak 'tányér'; vö. iron *täbäy*;
was 'borjú'; vö. digor *wäs*.

⁴⁵ Györfly a szó mellett álló latin *piseo* (?) alakot *pises* formában ('borsók') rekonstruálja a kéziratban (Györfly, *i. m.*, 375.). Németh azonban már 1958-ban kizárta ezt az olvasatot, és a szót a *piscium*, *piscia* hibás alakjaként értelmezi. Ld. Németh, Egy jász szójegyzék, 242–243.

⁴⁶ A bozával kapcsolatban Németh idéz egy magyarországi kun adatot. Ld. Németh, Egy jász szójegyzék, 244.

⁴⁷ Németh, *Eine Wörterliste der Jassen*, 14–20, 25. Ritter a jász *sabar/zabar* szót az óoszét *qaebaer(xor)* szóból származtatja, amely a mai oszétben 'árpá'-t jelent. A jászban Ritter szerint a 'zab' jelentés feltételezhető (Kambolov, *i. m.*; Ritter, *i. m.*, 247.).

III. Alán eredetűnek tűnő nevek a Hatvani szandzsák deftereiben

A Magyarországon egykor beszélt alán-jász nyelv harmadik lehetséges nyelvemléke a 16. század derekáról származik (mostani ismereteink szerint 1546-ból).⁴⁸ Az oszmán hódoltság kezdetén Jászberény és környéke hódoltatása során az új hatalom szisztematikus adminisztrációs gyakorlatot vezetett be. Ennek köszönhetően a Hatvani szandzsákba sorolt Jászságot is felmérték. Az 1546-ban, közvetlenül az oszmán-török hódítást követően készült Hatvani szandzsák-összeírás adatait feldolgozó és publikáló Fekete Lajos figyelt fel arra, hogy az oszmán-török szövegben szereplő jászsági személyek egy részének vezetékneme nem értelmezhető sem magyarból, sem oszmán-törökből. A neves kutató jó érzékkel gondolta, hogy e nevek talán alán-jász eredetűek lehetnek, ugyanakkor nem vállalkozott a magyarázatukra.⁴⁹ Megjegyzendő, hogy magyar vagy külföldi iranisták azóta sem érintették a kérdést, és nem tettek kísérletet az említett összeírás alán-jásznak tűnő vezetéknemeinek tudományos vizsgálatára. Azt is fontos hangsúlyozni, hogy a vizsgálatot érdemes kiterjeszteni a 18–20. századi adatokra is, amikor már biztosan magyarul beszélt a Jászság egésze, de az alán-jász vezetéknemek használatában talán még mutatkozik némi kontinuitás a korábbi időszakkal,⁵⁰ hiszen máig használt magyarországi családnevek is rendelkeznek alán-jász etimológiával (például *Bató*, *Borbás*,⁵¹ *Cakó* és *Kalla*).

Fekete az alábbi neveknél feltételezett alán-jász eredetet: *Bagdasa*, *Bakszán* (*Bokszán*), *Bárla*, *Bodon*, *Boton* (*Buton*), *Botton* (*Button*), *Bottoni* (*Buttoni*),⁵² *Bosonga*, *Budman*, *Buzgán*, *Csigán*, *Dorgán* (*Durgán*), *Fenusze*, *Foton*, *Gerise*, *Gogán*, *Golbán*, *Gordisa*, *Gorgán*, *Gottán*, *Grabán*, *Hunoka*, *Huna*, *Káhán*, *Kámhán*, *Káshán*, *Konuga*, *Kozmán*, *Kuca*, *Mekser*, *Pálla*, *Perbola*, *Piszter*, *Pokol*, *Savala*, *Soton*, *Szobola*, *Szaburán*.

Az alán eredetűnek tűnő családnevek száma összességében nem nagy, és minden esetben keresztény magyar keresztnév áll mellettük. A Hatvani szandzsák tizenhárom településének 998 családnevéből mindössze 35–40 alánnak tűnőt találunk, vagyis a vizsgált nevek kevesebb mint 5%-áról van szó. A többi családnév túlnyomó hányada magyar, kisebb része más etnikai csoportok-

⁴⁸ Bayerle Gusztáv, *A Hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből*. Hatvan, 1998, 9–10.

⁴⁹ Fekete Lajos, *Eine Konskription von den Jassen in Ungarn*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1960) 115–143; Fekete Lajos, *A Hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény, 1968, 9–10.

⁵⁰ Mészáros Kálmán, *Jászfényszaru összeírásai a XVII–XVIII. század fordulóján* (1699–1705–1710–1713). In: *Szállástól a mezővárosig*, 165–219.

⁵¹ A *Borbás* név esetében lehetnek bizonytalanságok az alán-jász eredetét illetően, ugyanis a magyaros Barabás, Barnabás nevek becézett alakjaként is értelmezhető. (Dávid Géza szíves közlését ezúton is köszönöm.)

⁵² *A Bodon*, *Boton* (*Buton*), *Botton* (*Button*), *Bottoni* (*Buttoni*) változatok talán ugyanakkor a névnek a különféle variánsai lehetnek a defterben.

hoz köthető.⁵³ Itt és most terjedelmi okokból csak korlátozottan tudunk e névlistára reflektálni. Megjegyzéseinket az alábbi pontokban rögzíthetjük:

1. A nevek etimológiai vizsgálatánál nagy körültekintéssel kell eljárni. Az eredeti dokumentumok arab betűs oszmán-török nyelvű szövegek, amelyek számos filológiai, átírási és fonetikai kérdést vetnek fel. Röviden: hogyan normalizáljuk és értelmezzük egy alán-jásznak tűnő, de minden bizonnyal magyarosodó közösség tagjának nevét egy 16. századi arab írásos oszmán szöveg alapján? Ráadásul a Hatvani szandzsák török defterének adatait, mint általában, helyszíni szóbeli adatgyűjtést követően, „bemondás” alapján regisztrálták. A listáról egy vagy két másolat készült, ami szintén nehezíti a filológiai munkát. A mai kutatónak erre is gondolva kellene a felmérést értelmeznie, és latin betűs alakokat kellene rekonstruálnia, hogy „jász-alán” névalakot találjon bennük. Belátható, hogy a feladat nem egyszerű, és a tévesztés lehetősége többszörösen fennáll, főleg mivel a magánhangzók egy része nincs kiírva, avagy több hangot is jelölhet. Szükséges lenne ezért ezt a forrásunkat más arab betűs, alán-jász személynévlistákkal is összevetni. Ehhez számos szöveg áll rendelkezésünkre, hiszen az iszlám világban bőségesen olvashatunk az alánokról.⁵⁴

A tévesztés lehetősége Feketénél is fennáll. Bár nem vagyok az oszmán defterek szakértője, joggal vethetem fel, hogy az általa alánnak tartott چيغان = *Csigán* családnevet éppígy átírhatta volna *Cigánnak* (azaz *Cigánynak*) is, hiszen az arab ábécében nincs *c* betű, ezért azt hol *dzs*-vel, hol *cs*-vel helyettesítették. Ebben az esetben elesik a „jász” nyelvi háttér.⁵⁵ Nehezen érthető továbbá, hogy Fekete miért gondolta a Pokol nevet alán-jász eredetűnek.

2. Az alán-jász nevekből nem következtethetünk az azt viselők etnikai és nyelvi hovatartozására. A nevek mellett semmilyen más jász nyelvi elem vagy erre utaló megjegyzés nem szerepel a Hatvani szandzsák lajstromaiban. Ez inkább arra vall, hogy az alán-jász hangzású neveket viselők ekkor már inkább magyarul beszéltek, de lehettek köztük kétnyelvűek is. Emellett az sem kizárt, hogy a magyar vezetéknevű személyek némelyike még beszélhetett alánul-jászul, és rendelkezhetett kettős identitással.

3. Mindezeket figyelembe véve az alábbiakban röviden megkísérlem a Feketénél szereplő kérdéses családnevek némelyikének az értelmezését:

Bodon / Botton / Buton / Button: *boḍ* 'illat, bűz' + *an* (melléknévképző) 'illatos, bűdös; fokhagyma' (?); vö. digor *bodaæn* 'fokhagyma, tömjén'⁵⁶

(vö. későbbi jászági családnév: *Putton*);

Dorgán / Durgán: vö. oszét *dūr* 'kő', *dūrgyn* 'köves';⁵⁷

⁵³ Fekete, Eine Konskription, 117.

⁵⁴ Alemany, *i. m.*, 244–277; Zsidai–Langó, *i. m.*, 424–425.

⁵⁵ Fekete, Eine Konskription, 121–124.

⁵⁶ Abajev, *i. m.*, I. 264.

⁵⁷ Abajev, *i. m.*, I. 376.

Gordisa: vö. oszét *gorda* 'szablya, kard' + *isyn* 'fog, víz', azaz talán 'kard-vívő',⁵⁸

Gottán: vö. oszét *guton, goton* 'eke';⁵⁹

Huna: vö. oszét *xunæ* 'ajándék';⁶⁰

Gogán: vö. oszét *Goga* családnév (?) vagy talán oszét *gogon* 'kancsó';⁶¹

Kuca: köznévi használatban talán ételnév, és kapcsolatban áll az alán-jász szójegyzékben szereplő *guza* 'tészta' szóval.

Bizonyos nevek magyarázatára maga Fekete is tett javaslatot. Így például az 1550 táján Jászberényben a Piac utcában lakó *Szaburán* Jakab vezetéknevét egy kaukázusi helynévvel hozta kapcsolatba a mai Azerbajdzsán területéről, amely véleményem szerint talán a nyugatiráni újperzsa *Šāpūr* 'királyfi' arabizált *Sābūr* alakjából származhat. Más neveknél későbbi jász családnévek vizsgálatával jutott eredményre (így például *Boton/Button* és az 1745-ös redempciós névlistáról ismert *Putton*).⁶²

A hatvani szandzsákról később is készültek török adóösszeírások, például 1562-ben és 1570-ben. Az 1570-es összeírást Bayerle Gusztáv tette közzé magyarul. A jászberényi *náhije* nevei között az alábbiaknál gondolhatunk talán alán-jász eredetre: *Boton, Bodon, Bokator*,⁶³ *Gargán, Gárdán, Gogán, Gotán*,⁶⁴ *Szaburán, Szákán (Zákán)*. Jól látható, hogy a Fekete Lajos által publikált 1546-os lista alán-jász neveinek (és talán maguknak a személyeknek és családoknak) egy része az 1570-es listában is megtalálható, de ezek aránya az összes névhez viszonyítva még az 1546-os felsoroláshoz képest is alacsonyabb.

Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy az alán-jász nevek Jászberényben kizárólag az ekkor Jászvárosnak hívott területen bukkannak fel, a Magyarvárosnak nevezett részen egyáltalán nem. Igaz, mostani ismereteink szerint a két név nem feltétlenül etnikai különbségre utal, sokkal inkább a reformáció következtében kialakult protestáns-katolikus elkülönülésre (a „jászok”

⁵⁸ Itt egyébként a összetétel előtagja megegyezik a honfoglalás előtt a magyarba bekerült alán eredetű *kard* szóval (vö. Abajev, *i. m.*, I. 524, 552.). Talán az *isyn* 'víz, fog' ige fedezhető fel az 1546-os lista *Bagdasa* és *Gerise* neveiben is. Kambolov ugyanakkor az előtagot a *kurd* 'vaskovács' szóval hozza kapcsolatba (vö. Kambolov, *i. m.*; Abajev, *i. m.*, I. 510.).

⁵⁹ Abajev, *i. m.*, I. 527.

⁶⁰ Abajev, *i. m.*, IV. 263.

⁶¹ Abajev, *i. m.*, I. 522.

⁶² Fekete, *A Hatvani szandzsák*, 9–10.

⁶³ Ez a név véleményem szerint ismét egy turko-alán vagy turko-mongol névadás példája (vö. *bayadur/bağatur* stb. 'bátor, hős').

⁶⁴ A fenti listából a *Gotán* (*Gothan, Gottan*) családnévként több alkalommal előfordul a 16–17. századi jászberényi bírák listájában is. Így például a 16. századi Gothan (Gottán) Orbán esetében, aki az 1550-es és 1560-as években háromszor is Jászberény bírája volt, és az 1668-ban jászberényi bíráként ismert Gottán Márton nevében is. Vö. Kocsis Gyula, A város a török hódoltság idején (1526–1699). In: *Jászberény története*, 77–78.

katolikus felekezeti, a „magyarok” pedig protestáns felekezeti magyar nemzetiségűek lettek volna).⁶⁵ Bayerle munkájában egyáltalán nem találtunk utalást, kommentárt az alán-jász személynevekkel kapcsolatban.

Még kevesebb alán-jász eredetű elemet találhatunk az 1700 körül született jászfényszaruai adóösszeírásokban. A részben a Habsburgok, részben a kurucok adminisztrációja által lejegyzett listák személynevei egy addigra már kétségtelenül teljesen elmagyarosodott közösséget tükröznek, esetlegesen alán-jász eredetű nevek alig tűnnek fel bennük (*Csákó, Szaszko*).⁶⁶

A magyarországi alán-jász nyelvmélekek kapcsán – a Hatvani szandzsák néhány tucatnyi családnevéen túl – röviden utalnunk kell a történeti Magyarországon található *aszlar/eszlar/oszlár* elemet tartalmazó helynevekre. Ezek a török többes számmal képzett nevek egykori jász vagy részben jászok által is lakott településeket jelölnek Magyarország különböző részein, másfelől azonban nem bizonyított, hogy e települések kizárólag a tatárjárás után jöttek létre.⁶⁷

Ismereteink szerint a Jászság területén és más településeken nem vagy csak csekély mértékben történtek alán-jász eredetű dülőnevekkel és helynevekkel kapcsolatos kutatások. Egyelőre csak Fodor Ferenc néhány „alán-jász-gyanús” adatára hivatkozhatunk: *Balla-halom, Balikó-halom, Kossa-halom, Bugalapos, Ágó ér*.⁶⁸ E nevek előtagjai ugyanis megfeleltethetőnek tűnnek mai oszét személyneveknek.

További nyelvészeti és történeti vizsgálatokra van szükség más topográfiai nevek esetleges alán-jász eredetének tisztázása céljából. Ilyen lehet például a történeti Jászság peremén, de azon kívül fekvő *Hajtapusza* névalak, melynek előtagja talán a modern oszét *xaj* (*xajtae*) ’rész, töredék, osztályrész’ szóval hozható kapcsolatba.⁶⁹ A *Hajta* név ismeretlen a területen a jászok beköltözése előtti időkből, első említése 1495-re datálható. Hasonlóan alán-jász jellegű névadás húzódhat meg a Hajtapusza szomszédságában fekvő *Farnos* (eredetileg *Farnos*) község neve mögött. Itt talán az óiráni *xʷarənah* ’dicsőség, karizma, glória’ szóra visszamenő oszét *farn*⁷⁰ állhat a falu névadásának hátterében. Ugyanakkor a lehetséges *farn*- oszét előtag mellett nincs kielégítő nyelvészeti magyarázat az *-os* utótagra. Egy magyarosodó jász közösségnél ez persze magyar képzőnek is felfogható (vagyis „farn”-os, tehát ’farn-nal rendelkező, szerencsés, boldog?’), de ez mégis erős óvatosságra inti a kutatót. Farnos-

⁶⁵ Bayerle, *i. m.*, 76–96.

⁶⁶ Mészáros, *i. m.*, 178, 180, 184.

⁶⁷ A kora Árpád-korban beköltöző alánok kérdéséhez ld. Langó Péter, Megjegyzések az alánok és a magyarok 10. századi együttes beköltözéséhez. *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyvei* 23 (2001) 321–342; Uő, Ladány, Varsány, Oslár. Keleti néptörödékek és korai helynevek kapcsolata. *Limes* 3 (2003) 39–54.

⁶⁸ Fodor Ferenc, *A Jászság életrajza*. Budapest, 1991, 13–15.

⁶⁹ Kakuk Mátyás, *Oszét nyelvi példatár és szótár*. Budapest, 2010, 184.

⁷⁰ Kakuk, *i. m.*, 177.

Farmos település nevét 1327-ben említik első alkalommal, tehát tatárjárás előtti adatunk nincs rá. A falu egyik első birtokosa egy bizonyos Farnosi Arnolth volt, akinek németes hangzású keresztnéve dacára egyik fiát Chamaznak hívták, aki 1327-ben birtokperbe keveredett. Ez a név vélhetően szintén alán-jász eredetű, és a korábban említett Károly Róbert-féle oklevél személynevei között is feltűnik (Péter, Chamoj fia). Hogy a két nagyon hasonló név mögött egy és ugyanaz a személy állt-e, nem tudjuk, de etimológiai szempontból ez a kérdés nem is lényeges. Kambolov a *Chamaz-Chamoj* alakot az oszét *Hamic* névvel rokonítja, elképzelhető azonban, hogy e név az oszét Nárt eposzban feltűnő *Achamaz/Atchamaz* alakokkal is kapcsolatban áll.⁷¹ Ugyanígy kérdéses, de nem zárható ki a török időkben elpusztult *Rassang* falu nevének alán-jász eredete sem.⁷²

Az elmagyarosodás következtében a népetimológia is formálhatta az eredetileg alán-jász gyökerű helyneveket, így ezeknél különösképpen fontos a legkorábbi időbeli előfordulásuk meghatározása.⁷³ Mindezt azonban kellő óvatossággal, kritikával és prekoncepciók nélkül kell vizsgálni. A jász-alán nevek kutatása tehát részben kiterjeszthető a mai Jászság peremére is, ami talán további egykori alán-jász szórványokat sejtet az Alföldön. (Itt érdemes a jóval messzebb, kun szállásterületen fekvő Jászszentlászló falu nevére is utalni.)

Az alán-jász dialektus kihalása Magyarországon (16–17. század)

Az alán-jász nyelv beszélői valószínűleg több csoportban telepedtek le a történeti Magyarország területén a 14. században. A magyarországi alán-jász nyelv kihalása adataink szerint a 16–17. század során mehetett végbe. Mivel újabb alán-jász csoportok beköltözéséről, etnikai utánpótlásról nincs tudomásunk, valamint a Jászságban magyar és kun etnikai csoportok jelenléte is adatolt a 14–16. században, ezért véleményünk szerint a jászok asszimilációja már a 14–15. század fordulóján megindulhatott. Bár nem vagyok a magyar egyháztörténet szakértője, úgy vélem, hogy a népnyelven, tehát magyarul (is) prédikáló ferences rend tartós megtelepedése Jászberényben a 15. század második felében felgyorsíthatta az olykor „filiszteusnak”⁷⁴ is hívott jász etnikum katolizálását és

⁷¹ Kambolov, *i. m.*

⁷² *Rassang* falu régészetéhez ld. Selmeczi László, A Jászság betelepődése és kialakulása. In: *Zounuk – a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*. XXVI. Szerk. Fülöp Tamás. Szolnok, 2011, 67–69.

⁷³ Ezekre az adatokra jászberényi barátom, Fábíán Rigó Attila hívta fel a figyelmemet, akinek itt szeretnék köszönetet mondani ezért. Ld. még Fodor, *i. m.*, 13–15.

⁷⁴ Máiig nincs kielégítő tudományos magyarázat a jászokra a török kor előtti magyarországi latin kútfőkben használt, bibliai eredetű „filiszteus” elnevezésre. Töröcsik – elismerve a probléma megoldatlanságát – több ötletet is felsorol a név lehetséges eredetére. Ezek közül talán kettő érdemel említést. Az egyik a kazár-alán közelség halovány továbbélését és esetleg a judaizmus

egyben elmagyarosodását. Nem rendelkezünk biztos ismeretekkel a betelepülő alán-jász népesség vallási hátteréről, de legtöbbjük ortodox keresztény lehetett. A „régí hit”, az ortodox kereszténység fennmaradása segíthette a régi alán-jász nyelv és kultúra megtartását is a magyarországi alán-jász közösségekben. A ferences térítés után a 15. század második felében viszont az elmagyarosodás folyamata visszafordíthatatlanná vált. Ebből az időszakból elenyésző számú alán-jász onomasztikai adatunk van. Ilyen például egy 1498-as oklevélben említett berényszállási Faraach Márton vezetékeve, mely esetleg alán-jász eredetű lehet.⁷⁵

Mindezekkel együtt mégis úgy véljük, hogy a magyarországi alán-jász nyelv végleges eltűnését nagy általánosságban a 16. század derekán bekövetkezett oszmán-török hódításhoz, a középkori magyar állam felbomlásához és az ezt követő pusztuláshoz, népmozgásokhoz köthetjük mind a Jászság, mind pedig a szórványban élő jász közösségek esetében. Azt is hozzá lehet tenni, hogy a hazánkban beszélt alán-jász dialektus sohasem rendelkezett önálló írásbeliséggel, kitüntetett státusáról nem tudunk, a reformáció időszakában nem születtek jász nyelvű imák, bibliafordítások, s ez összességében nem segítette a nyelv fennmaradását. Az alán-jász nyelv egyfajta „domestic language” lehetett, beszélői családi, nemzeti körben használták nyelviileg homogén közegben, amíg az ilyen homogén közösségek fennálltak.

Az alán-jász nyelv magyarországi használatára több 16. századi forrás is utal még. A legismertebb ezek közül a sziléziai Georg Werner (Georgius Wernherus) megjegyzése 1549-ből, amely szerint a „Iazyg” nemzet még mindig létezik a magyarok között, amelyet ők maguk röviden jásznak hívnak, és amely képes volt saját ősi és különös, a magyartól nagyon különböző nyelvét megtartani (*Porro extat nunc quoque Iazygum natio inter Hungaros, quos ipsi voce decurtata Jáz vocant, ac retinent iidem etiamnum linguam suam avitam et peculiarem, Hungaricae dissimillimam*). Werner kijelentése véleményem szerint egyértelműen utal a jász nyelv korabeli magyarországi használatára.⁷⁶

A jász etnikum létre Oláh Miklós esztergomi érsek is utal 1550 körül írt munkájában. Ő a Magyarországot lakó etnikumok között sorolja fel a „jazigok”

hatását látja a „filiszteus” elnevezésben (utalva a kazár elit judaizálására). A másik lehetséges magyarázat a többségében talán ortodox keresztényként a Kárpát-medencébe beköltöző jászok különállásának jeleként próbálja értelmezni a kifejezést. A kérdésről ld. Töröcsik, A Kaukázustól a Kárpátokig, 44–45.

⁷⁵ Töröcsik István, A középkori Berényszállás. In: *Jászberény története*, 75–76.

⁷⁶ Georgius Wernherus (Georg Werner), *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum*. Basiliae, 1549. (Johann Georg Schwandtner kiadása alapján idézi Alemany, i. m., 161–162 és 162/148. jegyzet); Gombocz, i. m., 107; Németh, *Eine Wörterliste der Jassen*, 9. A témához (a magyarországi jász nyelvet említő kútfőkhöz és Vlagyimir Ivanovics Lamanszkij és Melich János korai sejtéseihez a Magyarországon egykor beszélt jász nyelv iránti hátteréről) vö. Németh, Egy jász szójegyzék, 236–237.

csoportját. Az archaizáló név mögött talán ismét a magyarországi jászokat és az ekkor még beszélt jász nyelvet kell sejtenuk (*Totius huius Hungariae regnum continet in se nostro hoc tempore diversas nationes, Hungaros, Alemanos, Bohemos, Sclavos, Croacos, Saxones, Siculos, Valachos, Rascianos, Cumanos, Jaziges, Ruthenes etiam postremo Turcas, quae omnes differenti inter se utuntur lingua*).⁷⁷

A deventeri Matthias Quad von Kinkelbach holland utazó az 1590-es évek végén járt Magyarországon. Itteni emlékeit 1602-ben jelentette meg a nassaui Ursell városában *Itinerarium universae Germaniae* címmel. Munkájában érdekes megjegyzést tesz a jászokkal kapcsolatban: „A Duna–Tisza közében lakók megőrizték saját nyelvüket; ez igen különbözik a magyartól. Ezek ugyanis a jazig-metanaszta népektől származnak, s most jászoknak nevezik őket.”⁷⁸ A holland utazó megjegyzése kétségtelenül archaizáló jellegűnek tekinthető. A próbálkozás, hogy a jászokat az ókori jazig népcsoporthoz kösse, nyilván inkább saját humanista műveltségét, mint a tényeket tükrözi. Ugyanakkor a magyartól „igen különböző” nyelven beszélő jász népcsoport említése – úgy véljük – figyelemre méltó adat, és ez idáig a jász mint beszélt nyelv időben legkésőbbi ismert említésének tűnik.

A jászok nyelvi asszimilációja, elmagyarosodása minden valószínűség szerint a 17. századra befejeződött. A kalandos életutat megjárt, református lelkészből buzgó katolikussá vált Otrókoci Fóris Ferenc 1693-ban *Origines Hungaricae* című munkájában világosan utal rá, hogy a magyarországi jászok magyarul beszélnek („Kitetszik a jászok nyelvének vizsgálatából, hogy ők... azon régi scythák valóságos utódai, kiktől a mostani magyar néven nevezett nemzet származik, mert nyelvök mindenben egyenlő a magyarokéval.”).⁷⁹ Ugyanakkor az a tény, hogy Otrókoci Fóris Ferenc kiemelendő ténynek tartja a jászok magyarnyelvűségét, talán utalhat arra, hogy a jászok nyelvi elmagyarosodása nem sokkal korábban válhatott teljessé.⁸⁰

Nem lehet megválaszolni pontosan, mikor tűntek el az utolsó jász nyelvű csoportok Magyarországon, ám nem tévedünk nagyot, ha a keletiráni alán-jász nyelv magyarországi kihalását a 16. század második felére datáljuk. Ennek a dátumnak szimbolikus jelentőséget is tulajdoníthatunk, hiszen ekkor épült fel Jászberényben az oszmán Dzsánfedá (*Canfeda*) palánkvár, amelynek a neve klasszikus perzsául, a jással rokon iráni nyelven ’a lelkét feláldozó’-t jelent.⁸¹

⁷⁷ Nicolaus Olahus, *Hungaria–Athila*. Ed. Colomannus Eperjessy–Ladislaus Juhász. Budapest, 1938, 33; Alemany, *i. m.*, 161–162; Németh, *Eine Wörterliste der Jassen*, 9.

⁷⁸ Tardy Lajos, *Régi hírünk a világban*. Budapest, 1979, 132.

⁷⁹ Fodor, *i. m.*, 122.

⁸⁰ Otrókoci Fóris Ferenc, *Origines Hungaricae*. I. 19. Idézi: Alemany, *i. m.*, 161–162; Németh, *Eine Wörterliste der Jassen*, 9.

⁸¹ Kocsis, *i. m.*, 94–96.

The linguistic traces of the Jász people in Hungary – sources, problems, new data

Miklós SÁRKÖZY

The present paper aims at summarizing and re-evaluating the sources of the Jász (Alan) language once spoken in medieval and early modern Hungary. The Jász people were a sub-branch of the Alans, themselves speaking an eastern Iranian language, who settled in the medieval Kingdom of Hungary possibly in the early fourteenth century. Jász ethnic groups were given royal permissions to found communities in different regions of Hungary, and the most significant group of them settled in the area what is still known as Jászság (area of Jász people) between the Tisza and Danube rivers. While the later history of the Jász people is well known in the secondary literature and is consequently beyond the scope of the present paper, their linguistic traces show more uncertainties that need to be reassessed.

As far as our sources are concerned, onomastic data, such as early fourteenth century personal names as well as the so-called Jász–Hungarian–Latin wordlist (discovered in 1957) written probably in the fifteenth century, all prove that Jász was an Alan dialect and is closely related to the present-day Digor dialect of the Ossetic language, though among the Jász onomastic data we can find several mixed names of Turkic or Turko-Iranian and also of western Iranian origin.

On the other hand, Jász names preserved in 16th century Ottoman administrative sources offer a rare glimpse at the possibly latest stage of this language. They should be treated, however, cautiously due to different problems of transcription and transmission. Yet, despite all the problems, these later onomastic data along with some newly discovered material of geographical names of allegedly Jász background represent a hitherto largely unnoticed and neglected group of documents of the Jász language, which might have become extinct around 1600 CE as a spoken language in Hungary according to the contemporary sources.

Ujvári Hedvig

Max Nordau és Goldziher Ignác levelezésének kontextualizálása I.*

1.

Az író, újságíró, orvos, cionista Max Nordau (1849–1923) és az európai iszlám-kutatás megalapítója, Goldziher Ignác (1850–1921) levelezését már 1956-ban közreadta Scheiber Sándor.¹ A MTA Könyvtár Keleti Gyűjteményének immár közkinccsé vált adatbázisa szerint mintegy 13 500 levél alkotja a tudós orientalista levelezését (levelek és lapok), amelyek több mint 1600 személytől származnak. Goldziher legtöbb levelezőpartnere Németországban élt, így a német nyelv elsődleges jelentőséggel bírt a kapcsolattartásban. A levelek zömét húsz embernek címezte, akik ennek megfelelően egyenként több százszor válaszoltak.² Max Nordau, a gyerekkori pesti barát, az egykori diáktárs a pesti református gimnáziumból³ nem tartozott ebbe a kiterjedt, leginkább tudományos

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.1.111>.

* A tanulmányt Hazai György professzornak, az Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetem alapító rektorának ajánlom. Ezúton köszönöm Yuval Evri és Carsten Wilke szakirodalommal kapcsolatos ajánlásait, valamint Gerő Andrásnak és Turán Tamásnak a kéziratához fűzött észrevételeit.

¹ Alexander Scheiber, Max Nordau's Letters to Ignace Goldziher. *Jewish Social Studies* 18 (1956/3) 199–207.

² Dévényi Kinga, Egy levelezés újraéled: adalékok Goldziher Ignác levelezésének történetéhez. *Keletkutatás* 2018. ősz, 85–98.

³ Az osztálytársi viszonyra maga Goldziher utal a *Naplójában*: „Max Nordau war unter meinen Mitschülern.” Ld. Ignaz Goldziher, *Tagebuch*. Hrsg. von Alexander Scheiber. Leiden, 1978, 30, illetve Goldziher Ignác, *Napló*. Vál., s. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta Scheiber Sándor. Budapest, 1978, 39. A tanulmányban – ahol lehet – a magyar fordításra hivatkozom. – Nordau és Goldziher osztálytársi viszonyát illetően annyi bizonyos, hogy mindketten a református gimnáziumban érettségiztek, de Nordau nem intézményes keretek között készült fel a matúrára, mivel közvetlenül előtte egy évet házitanítóskodott. A Budapesten fellelhető iskolai értesítők alapján a következőket sikerült rekonstruálnom: Nordau a zsidó elemi iskola befejeztével az 1859–1860-as tanévet a *k. k. Staatsgymnasium* (pesti „államgimnázium”) elsőosztályos diákjaként végezte. Az ötödik osztályt (1863–1864) ugyan még a katolikus gimnáziumban kezdte meg, de már nem itt fejezte be. Ld. Ujvári Hedvig, Asszimiláció, nyelv és identitás problematikája a fiatal Max Nordaunál és Theodor Herzlnél. In: Uő, *Identitások és kommunikációs csatornák. Magyar–német–zsidó kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon*. Budapest, 2017, 27–45. – Nordau visszaemlékezéseiben ez így folytatódik: „[...] er verließ nach Ende des Schuljahres die Anstalt, um Schüler des kalvinistischen Gymnasiums zu werden, wo er auch seine Studien beendete. [...] Max nimmt auf Zureden seiner Eltern eine Stelle als Hauslehrer bei einem gewissen Fuchs an. [...] Ein Jahr, das Max Nordau auf dem Lande verbringt, hinterläßt bei ihm nur

kapcsolatrendszerbe, de a fennmaradt hét levél időbeli eloszlásából kiderül, hogy életük végéig figyelemmel kísérték egymás pályáját, tudtak egymásról rendszeres kapcsolattartás nélkül is.⁴ Ehhez a levelezéshez kívánok néhány adattal, kiegészítéssel élni a Nordau-kutatás felől.

2.

Nordau levelei több életszakaszban íródtak: kettő-kettő 1878-ban, illetve 1891-ben Párizsban, egy 1915-ben Spanyolországban,⁵ kettő pedig 1919–1920-ban Londonban.

Az első két levél a pályakezdő, az önmaga helyét kereső Nordau levele. Goldziherhez⁶ képest Nordau egyetemi évei mozgalmasan teltek: 1867-ben állást kapott a Falk Miksa vezette legbefolyásosabb német nyelvű lapnál, a *Pester Lloyd*nál, megkezdte egyetemi tanulmányait a pesti egyetem orvosi fakultásán,

die besten Eindrücke. [...] Besonders an den großen Feiertagen tut es dem jungen Mann leid, daß er von den Seinen getrennt ist. [...] Das Jahr ist rasch vergangen. Max Nordau kommt nach Pest zurück, reich an Erfahrungen, die ihn gereift und entwickelt haben. Er beginnt damit, daß er verspätet die Maturitätsprüfung macht [...].” Ld. Anna und Max Nordau, *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Autorisierte Übersetzung aus dem Französischen von S. O. Fangor. Leipzig–Wien, 1928, 20, 28–29, 36, 39. – Nordaunak az idősebb író pályatárshoz, Kiss Józsefhez 1867. január 25-én írt sorai is az egyéves távollétet támasztják alá: „Was den Zweck meines Lehrerseins anbelangt, so ist derselbe, wie ich Ihnen froh mittheilen kann, völlig gesichert. Nach Aufwendung der mächtigsten Protektion ist es mir gelungen, vom Superintendenten v. Török, die, eigentlich gegen das Gesetz verstoßende, Erlaubniß erhalten, die Prüfung über die letzten drei Klassen und Matura am Pester reformirten Gymnasium ablegen zu dürfen. (Das Gesetz gestattet höchstens Prüfung über zwei Klassen.) Über die Sechste habe ich schon am 1. Dezember mit glänzendem Erfolge Prüfung abgelegt, am 29. Juli folgen die VII., VIII., und die Matura. Der ganze Spaß kostet sammt den dazuschaffenden Büchern blos 70 fl. Nicht wahr, ein Jahr gutes Geschäft?” Forrás: Max Nordau an József Kiss. OSZK Kézirattára. Az engedélyt Török Pál (1808–1883) református püspök adta meg, akit Goldziher is nagyra becsült: „egy igazi református jellem”. Ld. Goldziher, *Napló*, 35. – Christoph Schulte a húgával folytatott levelezésből ugyancsak azt rekonstruálta, hogy Nordau 1866-ban egy évet vidéken, Rákospalotán töltött házitánítóként, majd a gimnázium felső évfolyamait befejezve 1867 késő őszen érettségi vizsgát tett, amelyre magántanulóként készült fel. Ld. Christoph Schulte, *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main, 1997, 44–50.

⁴ Goldziher leveleiről nincs tudomásom; a Nordau-hagyaték a jeruzsálemi Cionista Archivumban van, amelybe még nem sikerült betekintnem. Ismerte azonban Nordau és a későbbi költő, lapszerkesztő Kiss József bensőséges, őszinte, egy életen át tartó baráti levelezését, Goldziher levelei inkább kölcsönös udvariasságot, semmint baráti kapcsolatot sejtetnek.

⁵ Ezt Scheiber a kissé nehézkesen olvasható kézirat alapján tévesen 1919-re datálja. A problémára még visszatérek.

⁶ Goldziher életéhez és munkásságához ld. Peter Haber, *Zwischen jüdischer Tradition und Wissenschaft. Der ungarische Orientalist Ignac Goldziher (1850–1921)*. (Lebenswelten osteuropäischer Juden, 10.) Köln–Weimar–Wien, 2006.

majd 1873-ban hat hónapon át tudósított a bécsi világiállításról.⁷ Utána két évig Európában kalandozott, élményeit részben a lapban, majd 1876-tól a kispolgárság orgánumában, a *Neues Pester Journal*-ban osztotta meg.⁸ Közben igyekezett tanulmányi kötelezettségeinek is eleget tenni: 1876 januárjában megszerezte a pesti egyetemen az orvosi diplomát. Itthon azonban sem orvosként, sem újságíróként nem volt maradása: 1876 májusában családjával (húgával és édesanyjával) Párizs felé vette az irányt.⁹ Merész döntést hozott, mivel havi fix jövedelem híján csak a megtakarításaira és alkalmi újságírói megbízatásokra alapozhatta a család megélhetését, a bécsi *Neue Freie Presse* állásajánlatát sem fogadta el. Ennek ellenére a francia fővárosban otthonosan rendezkedett be: az Odéonhoz közeli kedvenc negyedében bérelt lakást, a Rue St.-André-des-Arts 45 alatt,¹⁰ s innen adressálta barátjának első két levelét 1878-ban.

Az első írásban Nordau megdorgálja Goldziheret, amiért ő, a művelt européer a dühítő magyar hagyományokat folytatva a feladó címének megadása nélkül küldi el levelét, így Nordau a válaszát taláalomra adja fel, s nem lehet biztos abban, hogy a küldemény célba ér-e. A levél legfőbb üzenete azonban nem a korholás, hanem Nordau gratulációja Goldziher házasságkötése alkalmából. Utóbbi meghívta volt iskolatársát is az esküvőre,¹¹ aminek Nordau – bár nem részletezi, de minden bizonnyal a távolság miatt – nem tudott eleget tenni. Viszont biztosítja barátját afelől, hogy amennyiben év végén meghívást kap egy lakomára,¹² akkor örömmel (és csámcsogás nélkül) fog annak eleget tenni és egy darab *lekachot*¹³ elfogyasztani.

Nordau egy hónappal később ismét ír Goldzihernek. Először megköszöni barátja elismerő szavait megjelent könyve kapcsán. Noha címet nem ír, Goldziher Nordau Berlinben megjelent *Aus dem wahren Milliardenlande* című első kultúrkritikai művét méltatta, amelyet Victor Tissot *Le Voyage au pays des milliards* című könyve ellenében írt. Ez az 1878-ban megjelent könyv bestsellerré lett,

⁷ Nordau majdnem minden írását kötetben is megjelentette, ezeket kivéve. Ld. Hedvig Ujvári, *Zwischen Bazar und Weltpolitik. Die Wiener Weltausstellung 1873 in Feuilletons von Max Nordau im „Pester Lloyd“*. Berlin, 2011.

⁸ A pesti évekhez és Nordau publicisztikai tevékenységéhez részletesen ld. Hedvig Ujvári, *Dekadenkritik aus der „Provinzstadt“*. Max Nordaus *Pester Publizistik*. Budapest, 2007.

⁹ A lehetséges okokra alább még részletesen kitérek. Nordau visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy Vámbéry folyamatosan mondogatta neki: „Eine Stadt wie Pest ist nicht für Sie. Sie werden sich dort bald beengt fühlen.” Másutt: „Pest ist kein richtiger Platz für Sie! Es wäre jammer schade, wenn ein Geist wie der Ihre eingezwängt bliebe in einem so engen Rahmen. Folgen sie mir und siedeln Sie sich in einem Weltzentrum an.” Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 100, 106–107.

¹⁰ Schulte, *i. m.*, 80–81. Nordau visszaemlékezéseiben a 49. szám alatti lakást adja meg. Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 49.

¹¹ Dr. Mittler Miksa aradszentmártoni orvos lányát, Laurát vette feleségül.

¹² A *szide*, *szüde* szót használja a héber *szeudából*.

¹³ *Lekach*: mézes sütemény.

mivel a svájci utazó, Tissot kritikus szemmel írt útirajzait rögzíti arról az országról, ahova a porosz–francia háború után a francia jóvátétel pénzei folytak. Tissot könyvét Franciaországban ugyanúgy fogadták, mint a milliárdos országban, azaz Németországban: a franciák politikai-irodalmi revansaként. Nordau ennek ellenében írta meg a saját művét, noha már az előszóban hangsúlyozza: az írást „németül író magyarként” jegyzi, és nem ellenrevansban, hanem a népek közti megbékélésben gondolkodik. Nordau könyve is jól fogyott (Németországban), három év múlva megjelent a második, bővített kiadás. Nordau számára azonban a milliárdos ország nem Németország, hanem Franciaország volt. Franciaország pedig maga Párizs. Tissot-val szemben nem több várossal foglalkozik, hanem kizárólag Párizssal, így a Tissot-könyvre adandó válaszként ír egy Párizs-kritikát német perspektívából, német olvasóknak, német kiadó számára; a francia fővárost, annak lakóit, intézményeit, erkölcsait meglehetősen előnytelen szemszögből látatja.¹⁴

A továbbiakban a francia pozitivista, Auguste Comte-tanítvány Pierre Laffitte (1823–1903) könyvéből kért és bemásolt részletről van szó a levélben, ezt Scheiber kommentálja. Nordau szabadkozik, hogy miért nem tiszta lapra írta a szöveget, közben zárójelben odaveti, hogy mennyire nem vesz komolyan bizonyos rituális előírásokat: a levél 1878. június 14-ei keltezésű, amely péntekre esett.¹⁵

A levélben szó esik Goldziher *Az iszlám* című könyvéről. Ez budapesti megjelenését követően azonnal visszhangra talált Nordau korábbi lapjában, a *Pester Lloyd*-ban is: Silberstein-Ötvös Adolf (1845–1899) recenziót közölt róla 1881 decemberében.¹⁶

A következőkben Nordau a *Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung. Untersuchungen zur Mythologie und Religionswissenschaft* (Lipce, 1876) angol fordításának anyagi sikerei felől érdeklődik.¹⁷

A levél végén, az utóiratban Nordau üdvözli Goldziher unokafivérét, a velük egykorú Vilmost (1849–1916),¹⁸ a későbbi elismert szemészsorvost és egyetemi tanárt. Írásait többek között a *Pester Lloyd* is közölte.¹⁹ A következő napokban

¹⁴ Schulte, i. m., 82–86; Anna und Max Nordau, i. m., 98–99.

¹⁵ Valószínűleg péntek este írhatta.

¹⁶ Adolf Silberstein, Der Islam. *Pester Lloyd* 1881. december 23., melléklet.

¹⁷ Scheiber is megadja az angol címet, de a fordító nevét nem: Russel Martineau.

¹⁸ Nordau és Goldziher Vilmos, a későbbi neves szemészprofesszor gyerekkori barátok voltak, valamint egy gimnáziumba jártak. Amikor Goldziher Ignác családjával 1865-ben Székesfehérvárról Pestre költözött, ő is a baráti kör tagja lett. A kapcsolattartást nagyban segítette, hogy közel laktak egymáshoz. Nordauék a Három Dob utcába (Dreitrommelgasse), majd a Dohány utca (Tabakgasse) 7. szám alá költöztek. Goldziher Ignácék otthona a Király utca 27.-ben volt, míg Vilmosék a Hermina tér (későbbi Dalszínház utca) 11. szám alatt laktak. Ld. *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahre 1867*. Pest, 1866. Idézi: Zsoldos Jenő, Fejezetek Kiss József életéből. In: *MIOK Évkönyv 1971/72*. Szerk. Scheiber Sándor. Budapest, 1972, 83.

¹⁹ William Goldziher, Das Sehen – ein photographischer Vorgang. *Pester Lloyd* 1877. júli-

tervezett írni neki, de nagyon elfoglalt volt, „mivel annyi magyar kiállításlátogató van, akik lopják az időmet”. Ez utalás az 1878. évi párizsi világkiállításra, amelyről Nordau rendszeresen tudósította a *Neues Pester Journalt*. A tárcák mennyisége jóval csekélyebb a bécsi anyaghoz képest.

Nordau első komolyabb újságírói feladata a bécsi világkiállításról való tudósítói munka volt a *Pester Lloyd* számára.²⁰ A félévnyi folyamatos írás alapjául a rendezvény jelentősége szolgált, a diplomáciai és politikai viszonyok mérlegelése, Franciaország, Németország, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalmi státusza. A tárcák jelentős része az uralkodói viziteket, valamint a hivatalos programokat vette górcső alá, majd a *Wiener Wochenchronik* keretében heti összefoglalók következtek. Az országpavilonok bemutatása esetében Nordau minden állam prezentációjának figyelmet szentelt.

Ehhez képest az 1878. évi párizsi világkiállításról teljesen máshogy alakult a tudósítói munka, igaz, a *Lloyd*dal történő szakítás után már a német ajkú kispolgárság által olvasott *Neues Pester Journal* számára. Míg a bécsi periódus alatt Nordau hat hónapon át, májustól októberig intenzíven publikálta tárcáit, addig a Párizsból Pestre küldött írások száma júliustól kezdve egyre ritkult. A bécsi időszak mintegy száz feuilletonjához képest a párizsi mennyiség ennek alig egyharmadát teszi ki. Ez érezteti hatását a témaválasztáson is: az uralkodói viziteket nem tematizálja, valamint az országpavilonokat is igen röviden mutatja be. Csak Magyarország bemutatkozását ecseteli részletesen, a hazai művészetnek, iparnak és oktatásügynek tág teret szentel.²¹

3.

A fennmaradt dokumentumok szerint Nordau és Goldziher között több mint tíz év múlva, 1891-ben került sor ismét levélváltásra. Nordau a sorait változatlanul Párizsból írta, de az Avenue de Villiers egy kis sarokházából.²² Írásában egy

us 17., melléklet. – Az 1880-as években jelentek meg tőle az alábbi írások: Albrecht v. Gräfe. *Pester Lloyd* 1882. június 1., melléklet; Hermann v. Helmholtz. *Pester Lloyd* 1886. július 31., melléklet; Zur Naturgeschichte der Thränen. *Pester Lloyd* 1887. június 8., melléklet; Aerztliche Charakterköpfe. *Pester Lloyd* 1889. február 5., 3 és melléklet.

²⁰ Rövid áttekintés a korszak német nyelvű sajtójáról: Ujvári Hedvig, A pest-budai német sajtó jelentősége és irodalomközvetítő szerepe a kiegyezés után. In: *A sajtó kultúráközvetítő szerepe 1867–1945. Tanulmányok*. Szerk. Paál Vince. Budapest, 2014, 37–50.

²¹ Ld. Ujvári, *Dekadenzkritik*, Die Pariser Weltausstellung című fejezetét, valamint Uő, „Vigadó” és „főiskola”. A bécsi (1873) és a párizsi (1878) világkiállítás Max Nordau olvasatában. In: *Könyv, kontextus, medialitás. Tanulmányok a 60 éves Széchenyi Ágnes tiszteletére*. Szerk. Buzinkay Géza–Martin József. Eger, 2017, 315–327.

²² Schulte, *i. m.*, 331/3. jegyzet: „Seit Oktober 1889 hatte Max Nordau in einem bescheidenen Hause der Avenue Villiers an der Ecke der Rue Legendre, mit Aussicht auf den Platz Malesherbes und den Park Monceau, Wohnung genommen.” Vö. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 142.

szívességet szeretne barátjától: születési anyakönyvi kivonatának beszerzésére kéri meg. Nordau pontosan tudta, milyen jelzésű a dokumentum (K betűs könyv 401. lapj. 1076. sz.).²³ Szüksége van továbbá egy jegyző által hitelesített német fordításra. A költségeket természetesen állja. A dokumentum egy életbiztosítási ügyletbe szükséges, éppen ezért nagyon hálás lenne, ha mihamarabb kézhez kapná a kért papírt.

Amikor Nordau 1891 szeptember végén megírta Goldzihernek ezt a levelét – noha nem részletezi –, már túl volt azon a sokkon, amely júliusban érte: tőzsdei spekuláció révén elvesztette egész addigi megtakarításait, és adósságokat halmozott fel.²⁴ A részletekről, az anyagiakon túli veszteségekről Eugen von Jagownak (1849–1905), egyik legjobb, Párizsban élő író-újságíró barátjának számolt be: megtakarításai révén szeretne volna élete álmát valóra váltani és Németországban letelepedni, német íróként működni, de „a bértollnoki újságírói kényszer nélkül”. Ezt a folyamatot gondolta meggyorsítani a spekulációk révén, „de jogos, megérdemelt büntetést kaptam azért, mivel életem szilárd, legszen- tebb alapelveihez lettem hűtlen, és saját erkölceim ellen vétkeztem”.²⁵ Hogy mihez is lett hűtlen, azt már korábban kifejtette a *Pariser Briefe. Kulturbilder* átdolgozott kiadásában (1884; 1887): bevezető írásában (*Vor dem Krach* és *Nach dem Krach*) részletesen leírja a párizsi tőzsdével kapcsolatos ellenérzéseit, amelyeket az 1882. évi tőzsdekrach váltott ki, s melynek következményeiben (sorozatos csődök, részvények esése, pénzügyi és gazdasági krízis, munkanélkü- liség) a kapitalizmus első katasztrofális csődjét látja Franciaországban. Morali- záló kritikusként elítéli, hogy a tőzsde, a spekuláció lépjen a tisztességes munka helyébe.²⁶ Ez a téma még visszaköszön a *Maha-Rog und andere Novellen*²⁷ című kötetében is: az *Auf Abbruch* című írásának főhőse, Behr egy tőzsdei spekuláció révén tönkremegy, és halála után családjának semmit sem hagy hátra.

Nordau azonban semmiféle említést nem tesz erről a csapásról, levelét úgy folytatja, hogy magáról, jelenlegi életszakaszáról nem akar sokat írni, fél, hogy untatná barátját. Sorai szerint sok új élményben nincs része, tanul és dolgozik.

Alapvetően ezt tette eddig is, azaz az 1878-as és 1891-es levélváltások között eltelt években, s nem is eredménytelenül. 1880-ban végleg letelepedik Párizsban, majd hamarosan megjelenik két újabb kultúrkritikai kötete, a *Vom Kreml zur Alhambra* (1880), valamint a *Paris unter der dritten Republik* (1881). Drámaíróként is kipróbálja magát, igaz, mérsékelt sikerrel. Több lapnak is külső munkatársa, majd a berlini *Vossische Zeitung* párizsi tudósítója lesz. Közben

²³ Nordau születési anyakönyvi bejegyzése a pesti rabbiság anyakönyvében. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest (MILEV). <http://collections.milev.hu/items/show/31002> (2020. április 23.).

²⁴ Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 137–138.

²⁵ Schulte, *i. m.*, 193–194.

²⁶ Schulte, *i. m.*, 161.

²⁷ Max Nordau, *Maha-Rog und andere Novellen*. Berlin, 1906.

orvosi pályáját is építi: aktívan részt vesz Jean-Martin Charcot (1825–1893) hipnózissal kapcsolatos kutatásaiban, majd 1882-ben megvédi a nő kasztrálásáról írt doktori értekezését.²⁸ Ezt követően szülész-nőgyógyászként praktizál, majd megjelenteti a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit* című művét, amely hatalmas botrányt okoz, Ausztriában és Oroszországban betiltják, szerzőjét felség sértéssel vádolják, rendszeresen írnak róla az újságok. Az eredmény: hét hónap alatt hét kiadást ér meg, több nyelvre lefordítják, Nordau írói sikerei csúcán van, Európa-szerte ismertté válik, 1889-ben őt választják az *Association Littéraire Internationale* nevű nemzetközi írószervezet alelnökévé. Ebben az időszakban ismerkedik meg a berlini orvossal és bakteriológussal, Wilhelm Löwenthallal (1850–1894), aki élénk érdeklődést mutat egy zsidó mezőgazdasági projekt iránt Argentínában.

Goldziher Nordauhoz írt levelében beszámolhatott arról, hogy nem ment el a legutóbbi orientalista kongresszusra,²⁹ amiért Nordau sajnálkozását fejezi ki, főleg az ugyancsak pesti születésű orientalista, Gottlieb Wilhelm Leitner (1840–1899) miatt. Nordau élénk figyelemmel kísérte több kortársának pályáját,³⁰ így Leitner tevékenységével is tisztában lehetett, akit támogatásra méltónak tartott főleg olyan „komoly és független férfiak részéről, akik nem kitüntetések után loholnak”.³¹ A levél végén ismét üdvözli Goldziher Vilmost.³²

Goldziher rekordidő alatt teljesítette Nordau születési anyakönyvi kivonatával kapcsolatos kérését, ugyanis Párizsból hat (!) nap múlva jött a köszönőlevél. Nordau nyomban rendezi is a felmerült költségeket, majd Goldziher baráti dorgálására reagál, aki a korábbi és a mostani levélváltások között eltelt majd másfél évtizedet hányhatta Nordau szemére. Utóbbi szerint 1882–1883 körül érintkezhetek levélben egymással egy, a párizsi Nemzeti Könyvtárban (Bibliothèque nationale de France) fellelhető arab kézirat miatt, majd 1884-ben vagy 1885-ben

²⁸ Max Nordau, *De la castration de la femme*. Diss. med. Paris (Poissy), 1882.

²⁹ Goldziher korában a tudományos érintkezés két formája a nemzetközi kongresszusokon való részvétel és a levelezés volt. 1891-ben a IX. Nemzetközi Orientalista Kongresszust Londonban rendezték meg.

³⁰ Nordau Goldziher Ignácról is tájékozódhatott, többek között a *Pester Lloyd*-ban is olvashatott tőle néhány írást: Ignaz Goldziher, *Islam in Afrika*. I–III. *Pester Lloyd* 1882. április 12., 3 és melléklet; április 14., melléklet; április 19., melléklet. Két évvel később az *Eine Volkskrankheit* című írása jelent meg: *Pester Lloyd* 1884. február 14., melléklet.

³¹ Nordau visszaemlékezéseiben többször is megemlíti a pesti születésű Gottlieb Wilhelm Leitnerrel, a lahoi egyetem rektorával való barátságát. Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 92, 141, 180.

³² Ld. a 2. levelet: Scheiber, *i. m.*, 203. Goldziher Vilmos az évek során ismét publikált a *Pester Lloyd*-ban: Albrecht v. Gräfe. *Pester Lloyd* 1882. június 1., 1. melléklet; Hermann v. Helmholtz. *Pester Lloyd* 1886. július 31., melléklet; Zur Naturgeschichte der Thränen. *Pester Lloyd* 1887. június 8., melléklet; Aerztliche Charakterköpfe. *Pester Lloyd* 1889. február 5., 3 és melléklet. – A két 1891-ben írt levél idején túlmutató publikációk: Dr. Ignaz Hirschler. *Pester Lloyd* 1891. november 12., melléklet; Sollen Frauen zum Studium der Medizin zugelassen werden? *Pester Lloyd* 1895. október 20., 1. melléklet; Emil Du Bois-Reymond. *Pester Lloyd* 1897. január 14., melléklet; Der Unterricht der Schwachsichtigen. *Pester Lloyd* 1898. március 3., 2.

ismét sor kerülhetett írásbeli kommunikációra.³³ Nordau mindenesetre reméli, hogy a legközelebbi levélváltásra nem kell újabb 14 évet várni.³⁴

A levélben reagál Goldziher *Muhameddanische Studien* című művére,³⁵ amelyről van ugyan tudomása, de még nem olvasta. Bár Nordau – saját bevallása szerint – maga is mutat keleti irányú érdeklődést, ez inkább India és a buddhizmus felé tendál, semmint Arábia és az iszlám felé. Ezt alátámasztandó, saját, a *Die Krankheit des Jahrhunderts*³⁶ című művét hozza fel, amelyben véleménye szerint „nyomokban megmutatkoznak brahmanista bölcsességek”.³⁷

A levél befejező gondolatai a londoni orientalista kongresszushoz kapcsolódnak. Goldziher az eseményről minden bizonnyal nagyon pozitív hangnemben írhatott, amit Nordau egy másik rendezvény, a stockholmi kongresszus kapcsán hevesen elítél: a találkozózt „csillogónak, túl csillogónak” tartotta,³⁸ s ezt nevezi az egyik hibájának. Több munka, kevesebb hírverés kellett volna a svéd orientalista Carlo Landberg grófnak (1848–1924), az 1889. évi stock-

³³ Scheiber nem tud ezekről. Megnyugtató választ csak a jeruzsálemi archívumban található anyag tanulmányozása adhatja.

³⁴ A legközelebbi levélváltásra 1915-ben kerül sor.

³⁵ Ignaz Goldziher, *Muhameddanische Studien*. I–II. Halle, 1888–1890.

³⁶ Max Nordau, *Die Krankheit des Jahrhunderts*. Leipzig, 1887.

³⁷ A mű Nordau talán legsikerültebb regénye. Tézisszerű címe ellenére a jelenben játszódik, égető németországi politikai és világnézeti tájékozódási problémákat feszeget. Kora legnagyobb betegségét az akaratgyengeségben látja, amely a főhősben, Eynhardtban testesül meg. A regény pozitív hőse Dr. Schrötter, a szegények orvosa, Nordau idealizált önarcképe, aki intellektuálisan, erkölcsileg és világnézetiileg magas fokon áll. Nordauhoz hasonlóan foglalkozik a szegények és az elnyomottak problémáival, érdeklődik a szocialisták szociális kérdésekről vallott nézetei iránt, de nem pártpolitikai, ideológiai alapon. Nordau szolidaritásról vallott elveit képviseli, de nem szent, nem aszkéta, nem politikus, hanem egy tetterre kész, cselekvőképessé, figyelmes, ideológiai befolyásoktól mentes ember. Vö. Schulte, *i. m.*, 179–182. – Nordau a buddhizmusról még élete alkonyán is írt: *Die Weltgerechtigkeiten. Eine buddhistische Weltspiegelung. Neue Freie Presse* 1920. október 28., 1–4.

³⁸ Nordau ezt jól látja, és erre alapvetően Goldziher is ráerősített a *Pester Lloyd*-ban közölt ötrészes helyszíni beszámolójával, amelyeket minden bizonnyal Nordau is olvasott. Mivel ezen írások nagyrészt a feuilletonrovatban jelentek meg, természetesen nem szakmai közönségnek szóltak, hanem a tárcsa műfaji sajátosságainak megfelelően szórakoztató, szellemes, csevegő stílusban íródtak. Mindegyik középpontjában a királyi pompa, II. Oszkár vendégszeretete és szakmai érdeklődése, a fényes estélyek, a csillogó délutáni és esti programok, a skandináv lakosságának az esemény és a résztvevők iránt tanúsított lelkesedése s nem utolsósorban Landberg gróf méltatása áll. Két példa a keretprogramokra a 3. levélből: A drottingholmi királyi fogadást másnap Landberg grófnak és nejének estélye követte a stockholmi Grand Hotelben, melyen a király és a trónörökös, valamint a svéd társadalmi elit is képviseltette magát. Landberg 15 évnyi keleti tartózkodásának hozadékaként a termék orientális hangulatot árasztottak piramissal, pálmaligettel, keleti ruhába öltöztetett felszolgálókkal, keleti frissítő italokkal, autentikus orientális dallamokkal. Legalább ennyire lenyűgözve írt Goldziher a kongresszus második napjának lezárásaként rendezett műúszóprogramról, amelyet az erő és a szépség jellemezett. Ld. Ignaz Goldziher, *Vom Stockholmer Orientalisten-Kongreß*. I–V. *Pester Lloyd* 1889. szeptember 6. (esti kiadás), 10., 11., 15. és 16.

holmi kongresszus főtitkárának,³⁹ kevesebb bókolás „a bohóc II. Oszkárnak”,⁴⁰ a rendezvény szabad jellegét pedig meg kellene hagyni, „nem egy zárt céhhé alakítani, amely Landberg templomává válhatott volna”. „A szakadást ebben a pillanatban sikerült kiküszöbölni [...], és a régi kongresszusok szabad formáit [...] a Max Müller–Weber–Dillmann–Kuenen-klikknek el kell ismernie.”⁴¹

Az orientalista kongresszusok tudományos és (tudomány)politikai jelentőségének értelmezéséhez, Goldziher és Nordau ezekhez való merőben eltérő viszonyának a megértéséhez egy hosszabb áttekintés indokolt.

Exkurzus: az orientalista kongresszusok jelentősége

Az első orientalista kongresszus megrendezésére a 19. század utolsó harmadában, 1873-ban került sor Párizsban. Mivel a 19. század a növekvő internacionalizálódás jegyében állt – amely kiterjedt mind az állami-politikai, mind a társadalmi-kulturális szférára –, a nemzetközi együttműködések alól a tudományos diszciplínák sem vonhatták ki magukat. A tudományosság sajátosságai, mint az univerzalitás és a kozmopolita irányultság, természetesen már jóval korábban is adottak voltak, de a 19. században új dimenziókat és minőséget értek el. A nemzetköziesülés folyamata egybeesett a nemzeti tudományok virágkorával és a nemzeti gondolkodással,⁴² miközben egyszerre volt jelen a nacionalizmus és az univerzalizmus kettőssége, másfelől a tudomány, illetve a tudományterületek fragmentálódása, valamint a szintézis iránti törekvés.⁴³

Ebben a folyamatban a nemzetközi kongresszusok jelentős szerepet töltek be a levelezés, a tudományos folyóiratok és szaklapok, valamint a tudományos utazások (tanulmányút, vendéglőadások stb.) mellett; a felsoroltak közül a kongresszusok bírtak a legnagyobb jelentőséggel, s egyben lehetőséget teremtettek nemzetközi szervezetek alapításához is. A kongresszusok, valamint a szakemberek tömörülései a 19. században egyben olyan diszkurzív közös-

³⁹ Goldziher meleg hangon ír *Naplójában* is Landbergéről, a nála eltöltött időről, kitűnő könyvtáráról. Ld. *Napló*, 214 skk., 238. Az MTA adatbázisa szerint (Goldziher Ignác Levelezése = GIL) Goldziher és Landberg 1881 és 1921 között 178 levelet váltott.

⁴⁰ Bernadotte Oszkár Frigyes (1829–1907): svéd és norvég király, az irodalom nagy pártolója.

⁴¹ Scheiber, Max Nordau's Letters, 204. – Friedrich Max Müller (1823–1900): német nyelvész, filológus, orientalista; Albrecht Weber (1825–1901): szanszkrit nyelvész, egyetemi tanár Berlinben; Christian Friedrich August Dillmann (1823–1894): teológus, orientalista, főleg az etióp nyelv szaktekintélye; Abraham Kuenen (1828–1891): holland teológus.

⁴² Vásáry István, „Nemzeti” és/vagy „nemzetközi”: a magyar orientalisztika dilemmái a 19. században. In: *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések – Tanulmányok a Nacionalizmus Kultúrtörténetéből, 5.) Szerk. Bollók Ádám–Szilágyi Adrienn. Budapest, 2017, 141–154.

⁴³ Eckhardt Fuchs, Wissenschaft, Kongreßbewegungen und Weltausstellungen. Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg. *Comparativ* 6 (1995/5–6) 156.

ségek új intézményeivé váltak, amelyek egy már meglévő intézményrendszer, a 17. század közepe óta működő, nemzetek fölötti kutatási koordinációt ellátó akadémiai konkurenciájává váltak.⁴⁴

Az európai történettudomány professzionálissá válása során az Európán kívül eső területek a nemzeti irányultságú historiográfia érdeklődésén kívül estek, így a filológiával és a régészettel együtt egy periférikus tudományterület, az orientalisztika kutatási területévé lettek. Ily módon a keleti tanulmányok transzkulturális jellegüknél fogva a nemzetközi tudományos közösség földrajzi és kulturális expanziójának ideális példájaként szolgálnak.⁴⁵ E folyamat kezdetben főleg a nemzeti történelem kutatására összpontosított, amely nem igényelt nemzetközi együttműködést. Az első történészkongresszust 1898-ban, valójában 1900-ban rendezték Párizsban, de a Kelet története először csak 1908-ban, Berlinben került be a programba, majd 1913-ban a londoni kongresszuson egészült ki az egyiptológiával. Mindegyik kongresszus szigorúan tudományorientált volt, a politikai tényező ekkor még alig játszott szerepet.⁴⁶

Noha a Nordau–Goldziher-levelezés szempontjából elsősorban az 1889 és 1891 között megrendezett orientalista kongresszusok⁴⁷ történései a relevánsak, az ekkor eszkalálódó, majd a szakadáshoz vezető problémák már jóval hamarabb megjelentek. Az orientalisták a szakmai kérdéseken túl a kezdetektől fogva élénk vitát folytattak a kongresszusok tudományos és politikai céljait illetően. Már rögtön a második kongresszuson, 1874-ben Londonban Max Müller elnöki beszédében öntudatosan az európai intellektuális közösség részeként határozta meg magukat, de nézetei szerint ez nem vezet szükségszerűen nemzetközi együttműködéshez. A kongresszusok hasznosságát abban látta, hogy a tudósok felmérhetik a tudományterületek pillanatnyi állását, lehetőséget kapnak az összehasonlításra, vagyis a tanácskozás helyzetjelentést biztosít, és útmutatást nyújt a jövőbeli kutatásokhoz.⁴⁸

Néhány évvel később, 1881-ben, Berlinben Dillmann elnökölt, és már más hangnemben beszélt. A kongresszusokról kifejtette, hogy sem tudományos innovációval, sem a tudánypolitika szempontjából fontos döntésekkel nem szolgálnak, új felfedezésekkel végképp nem, sőt a tudományos vitákat sem tartotta kielégítőnek. Lényegüket a nemzetköziségükben látta a nacionalizmussal szemben, hiszen az akkori tudományos eredményeket is különböző nemzetek

⁴⁴ Fuchs, *i. m.*, 160.

⁴⁵ Eckhardt Fuchs, *The Politics of the Republic of Learning. International Scientific Congresses in Europe, the Pacific Rim, and Latin America*. In: Uő, *Across Cultural Borders. Historiography in Global Perspective*. Boulder, 2002, 206.

⁴⁶ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 208–209.

⁴⁷ A kongresszusok időrendben (csak 1891-ig): 1873 – Párizs, 1874 – London, 1876 – Szentpétervár, 1878 – Firenze, 1881 – Berlin, 1883 – Leiden, 1886 – Bécs, 1889 – Stockholm/Christiania, 1891/1892 – London.

⁴⁸ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 211–212.

tudósai érték el.⁴⁹ A nemzetköziségre főleg azoknak van szükségük, akiknek a kutatási területe nem nélkülözheti a másokkal, más nemzetbeli tudósokkal való együttműködést, vonatkozik ez mind a keletkutatókra, mind a földrajz- és néprajztudósokra vagy éppen az antropológusokra.

A keletkutatás tudományos céljairól való eltérő gondolkodás vezet majd a szakadáshoz egy évtized múlva (erre utal Nordau is), de akkor a törésvonal a „gyakorlati tudomány”–„öncélú tudomány” szembenállás mentén fogalmazódik meg.⁵⁰ A szakadáshoz vezető út egyik fontos állomása volt a stockholmi kongresszus 1889-ben, amelyen nem határozták meg a következő szimpózium helyszínét. Albrecht Weber petíciót nyújtott be, amelyben egy ideiglenes szervezőbizottság felállítását javasolta az előző elnökökkel, a következő kongresszusi helyszínnek pedig Oxfordot nevezte meg. A franciák ezt nem tudták elfogadni, mivel teljes egészében a németek vállalkozásaként értékelték, valamint sérelmezték, hogy az alapító (első) elnök, a francia de Rosny⁵¹ nem kapott meghívást a bizottságba. A franciák, angol orientalistákkal kiegészülve, akik nem támogatták ezt az „emeritus” találkozózt, a IX. kongresszust 1891-ben Londonban akarták tartani, végül a stockholmi bizottsággal kiegyezve 1892-re tették át Max Müller elnöklétével, megtartva a helyszínt (Londont). Ennek ellenére a londoni szervezőbizottság egy része követte az eredeti tervet, és összehívott egy külön kongresszust Londonban, 1891-ben.⁵² Ezek után a X. kongresszust a „reformerek” 1892-ben Lisszabonban tartották meg, míg a „hivatalosra” Genfben került sor 1894-ben.

A konfliktus azonban jóval túlmutatott az alapszabály-problémánál: az igazi problémaforrás, a vita tárgya a kongresszusok jellegének a meghatározása volt. A tudósok egy része azon az állásponton volt, hogy a kongresszusok őrizzék meg tisztán tudományos jellegüket, így a laikusok és egyéb kongresszusi vendégek kizárása mellett érveltek, valamint a társasági komponens visszaszorítását szorgalmazták, mivel utóbbi nagyon elhomályosította a stockholmi kongresszus tudományos eredményeit. A németek nyíltan síkra szálltak a szakmaiság erősítése és a központi irányítás mellett. Ugyanakkor elképzeléseiket nem egyeztetették a franciákkal, ami újabb nézeteltérésekhez vezetett: 1892-ben a francia tudósok nem voltak hajlandók részt venni egy német (Müller) által elnökölt kongresszuson.

Az alapszabály-módosítókat képviselő („szakadár”) G. W. Leitner a nyitás, „a keleti tudományok nyílt köztársaságának fennmaradásáért folytatott harc” mellett érvelt, és visszaautasította azt a kísérletet, amely ezt „egy zárt társasággá

⁴⁹ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 211.

⁵⁰ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 212.

⁵¹ Léon de Rosny (1837–1914): etnológus, nyelvész, orientalista.

⁵² Erről írhatott Goldziher Nordaunak, ami miatt Nordau visszautalt a stockholmi kongresszusra, és elmarasztalta mind a rendezvényt, mind a résztvevőket.

vagy hivatalos oligarchiává, néhány professzor és hivatalnok monopóliumává” kívánta tenni.⁵³ A vezetést illetően ellenezte egy állandó és kis létszámú orientalista tanács felállítását, helyette egy nemzetközi orientalista társaság életre hívását szorgalmazta, amely majd dönt a kongresszusok helyzetéről és struktúrájáról. A kongresszus jellegét illetően a nyitás mellett foglalt állást, függetlenül attól, hogy valaki a tudós társadalom tagja vagy sem; ahogy Müller is tette fél évtizeddel korábban, a tudomány és az élet szoros kapcsolata mellett érvelt. Kettejük felfogásában annyi különbség mutatkozott, hogy míg Müller a tudomány gyakorlati életben való hasznosulását látta elsődlegesnek, addig Leitner megkérdőjelezte a tudomány exkluzivitását, így a tudósok jelentőségét is.⁵⁴

Leitner kritikáját azonban nem vették figyelembe: a német orientalisták, illetve tudós társaságuk, a Deutsche Morgenländische Gesellschaft bojkottálták a „szakadár” kongresszust (erről beszélt Max Müller is Londonban, a IX. kongresszus megnyitó beszédében).⁵⁵ A vita végül 1897-re teljesen elült. A Párizsban rendezett XI. kongresszuson a vezető orientalisták konszenzusra jutottak, és megállapodtak abban, hogy a jövőben tiszta tudós társaságként kívánnak működni, a kongresszusok szervezésével kapcsolatos pontokat pedig új alapszabályban rögzítették.

A Magyar Tudományos Akadémia érdemben csak évekkel később értesült a problémáról, mivel az orientalista kongresszusokról Hunfalvy Pál volt hivatott beszámolni, de ezt Goldziher fényes sikere miatt⁵⁶ a stockholmi rendezvény után nem volt hajlandó megtenni. Goldziher *Napló*jába az alábbiakat jegyezte be: „Hunfalvy, ki egyébként minden kongresszusról bőbeszédű jelentéseket szokott írni az Akadémiának [...], ezúttal nyomatékosan kijelentette, hogy nem számol be a kongresszusról. [...] Így a tudótestület, melynek hivatalos képviselője voltam, nem vehetett tudomást a stockholmi ügyekről.”⁵⁷ Goldzihernek azonban az 1892-ben Londonban rendezett kongresszus után lehetősége nyílt a konfliktus bemutatására, mivel Hunfalvy halálát követően ő írta az MTA számára a beszámolókat.⁵⁸

A kongresszusok jelentőségéről előljáróban megjegyzi, hogy ezek a folyóiratokkal ellentétben a tudósok közvetlen érintkezését, eszmecseréjét teszik lehetővé, erre a hivatalos aktusok, ülések mellett a kapcsolódó programok során nyílik lehetőség.⁵⁹

⁵³ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 212–213, 234.

⁵⁴ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 213.

⁵⁵ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 234.

⁵⁶ Goldziher és Theodor Nöldeke átvehette a svéd királytól a kongresszus legnagyobb kitüntetését, a nagy aranyérmét. Ld. Goldziher, *Napló*, 153.

⁵⁷ Goldziher, *Napló*, 155–156.

⁵⁸ Goldziher Ignác, Jelentés az orientalisták IX. nemzetközi congressusáról. Előadta Goldziher Ignác r. tag az október 3-án tartott ülésen. *Akadémiai Értesítő* 3 (1892) 632–659.

⁵⁹ Goldziher, Jelentés (1892), 634. Erre Goldziher máskor is utalt. Így például az 1894-ben

Goldziher ebben a beszámolóban tér ki részletesen a keleti tudományok művelői körében történt szakadásról a VIII. kongresszust (1889) követően. Fő vádként az fogalmazódott meg, „hogy a congressuson a tudomány érdekeinek nem elég időt szenteltek”. Goldziher azonban cáfolja ezt, hiszen „150 felolvasást hallgathattak a különböző köz- és osztályüléseken”. A másik vád: „Az időnek egy részét – úgy mondanak – azon profán időöltésre fordították, hogy Európa és Amerika könyvmolyait egyúttal Skandinávia bájoló természetébe kivezték, és királyi fényes fogadtatásokon (azt mondja az oppositio, hogy a tudomány demokratikus jellegének rovására) egy vajmi mostohán méltányolt tudományt páratlan elégtételben részesítették.”⁶⁰ A kritikusok vezére, „kitűnő hazánkfia, Akadémiánk külső tagja, dr. Leitner a demokratikus és a viszonyoktól rég túlszárnyalt párisi ügyrend zászlaja alatt számos hívet toborzott az általa hirdetett schisma számára”. A konfliktus „az 1891 őszen Londonban egybegyűlt dissidens congressuson nyert kifejezést”.⁶¹

A továbbiakban kifejti: „A résztvevők között csak elenyésző csekély számmal voltak a tudomány sajátképeni előmozdítói: ezek nem kívánták megszakítani a folytonosságot, és csak azon comité meghívásának akartak megfelelni, mely a IX. congresszus szervezésére Krisztiániában felhatalmazást nyert, melynek egybeállítására azonban a dissidensek véleménye szerint, a párisi ügyrendnek nem mindenben felelt meg.”⁶² Mindkét bizottság, a Leitner-féle és a krisztiániai

Genfben rendezett összejövetel kapcsán feljegyezte, hogy a kongresszusok értelmére már a rendezvény elnöke is kitért megnyitó beszédében: „Sokan – úgymond – tévesen azt hiszik, hogy az ily congressusnak az a célja, hogy nagy felfedezéseket mozdítson elő, vagy hogy az emberi ismeretek fejlesztése érdekében nagyfontosságú határozatokkal lépjen elő. Nem erre valók a congressusok. A congressus nem egyéb, mint látogatás, melyet a tudomány emberei egymással tesznek; a tudósok társalgása egymás között.” Ld. Goldziher Ignác, Jelentés az orientalisták tizedik nemzetközi congressusáról. Goldziher Ignác r. t. előterjesztése az október 8-án tartott ülésen. *Akadémiai Értesítő* 5 (1894) 685–686.

⁶⁰ Goldziher, Jelentés (1892), 634. Goldziher értékelte ezeket a gesztusokat. Egy másik példa a genfi (1894) kongresszusi beszámolóból az egyéb programokra: „Orientalistáink ily alkalommal túlságos hívei az üléstermeknek, a formális előadásoknak és az aprólékos discussióknak. Skandináviában szinte fellázadtak azon gondolatra, hogy az üléseknek dukáló idő egy részét a fjordokon és a Trolhätta hatalmas vízesései mellett pazaroltatták el velük. [...] Mindamellelt a szervező bizottságnak volt annyi szeretete irányunkban, hogy a Genfi tó hatalmas természetében az egész életükön át foliánsok fölött görnyedező orientalista népséget ne zárja el napszámra csupán csak az üléstermek mélyeibe. Sőt teljes joggal, és a tudományos érintkezés előnyére, nagy súlyt helyezett a congressus szabadabb kollegiális hivatására. [...] Egymást érték a hivatalos és magános jellegű meghívások és fogadások a genfi nagy családok kastélyaiban a tó partján; a hófedte ormoktól koszorúzott parkok lombos fasorai között, a tudósok sokkal célszerűebben [!] és, úgy hiszem, sokkal emelkedettebb hangulatban érintkezhetek más országokból idegyűlt kollégáikkal, és tán termékenyebb módon is közölheték egymással tudományos érdekeiket és eszméiket, mint ezt csupán csak az üléstermekben mindenféle formáságtól korlátozott előadások és discussiók alatt tehetnék.” Goldziher, Jelentés (1894), 685.

⁶¹ Goldziher, Jelentés (1892), 634.

⁶² Uo.

(stockholmi) felhatalmazást teljesítő bizottság párhuzamosan működött, és mindkettő a következő kongresszus szervezését tűzte ki célul: mint említettük, Leitnerék Lisszabonba, a másik szárny Londonba. Ugyanakkor Goldziher úgy értékeli, hogy a Leitner-szárny „alábbhagyott régibben roppant emphasissal hirdetett azon thesisével, hogy a tudomány igaz érdekeinek akar ismét érvényt szerezni azokkal szemben, kik a congressusoknak inkább gyakorlati és társadalmi oldala iránt bírnak érzékkel”.⁶³ Goldziher már előrevetíti: „Minden bizonnyal két orientalista congressusunk lesz az idén: az egyik Lisszabonban a portugál király tiszteletbeli elnöksége, a másik Connaught herceg tiszteletbeli és Müller Miksa tényleges elnöklése alatt. [...] Ez utóbbi kizárólagosan philológiai és tudományos természetű lesz. Az oxfordi professorok congressusa, ellentétben az adminisztrátorok és utazókéval, kik a keletet inkább gyakorlati úton tanulmányozzák, semmint kizárólag dolgozó szobáikban.”⁶⁴

Goldziher utalt arra is, hogy felmerült egy központi szerv(ezet), egy állandó bizottság felállításának szükségessége is. Ellenzői viszont a kongresszusok autonómiáját, demokratikus jellegét, a tudomány szabadságát féltették, így a stockholmi kongresszus után ez is hozzájárult a szakadáshoz. Goldziher két nézőpont ütközését láttatja: az individualisták az egyéni munkát kívánták előtérbe helyezni, és elleneztek egy állandó szervezet felállítását, valamint a központosítást. A centralisták ezzel ellentétben az egyes kongresszusok autonómiájának, önállóságának fenntartásához, a nemzetközi tudományos munka folytonosságának biztosításához célszerűnek tartották egy központi szervezet felállítását. Míg eddig az individualisták voltak túlsúlyban, a IX. kongresszus a centralisták győzelmével és egy negyven tagú bizottság felállításával végződött.⁶⁵

Goldziher szerint ez a Max Müller által elnökölt kongresszus nem volt annyira pazar, mint a stockholmi. „Ugynevezett magáncongressus volt, tudósok hitták egybe.”⁶⁶

A feszült helyzet még a genfi kongresszuson (1894) is érezte hatását. Az eseményről írt beszámolójában Goldziher megjegyzi: „Az érdeklődők száma és minősége azon általánosan érzett óhajról tanúskodott, hogy az orientalisták között az utolsó években uralkodó viszály után a tudomány érdekében kíváncsok egyetértés ismét helyreálljon. S ez óhaj teljesülésének reménye volt az irányadó szempont, midőn azt határozták, hogy e tizedik congressus oly gyorsan következék elődjére.”⁶⁷ Weber, a berlini szanszkritista pohárköszöntőjében a hely-

⁶³ Uo.

⁶⁴ Goldziher, Jelentés (1892), 635.

⁶⁵ Goldziher, Jelentés (1892), 636–637.

⁶⁶ Goldziher, Jelentés (1892), 641.

⁶⁷ Goldziher, Jelentés (1894), 683.

reállt békét ünnepelte, az összejövetelt „Friedenskongress”-nek nevezte, azaz helyreállt a francia–német egyensúly.⁶⁸

Ezen túlmenően is adódtak nézeteltérések, ugyanis a kongresszus résztvevői, illetve az európai kutatók kulturális távlatait vizsgálva nyilvánvalóvá vált, hogy noha az orientalisták szorosan kötődtek az Európán kívüli kultúrákhoz és társadalmakhoz, ezekre legtöbbjük mégis pusztán kutatási tárgyként tekintett. Leitner azon kevés orientalista közé tartozott, akik kifogásolták az európai tudósok eurocentrizmusát és kolonialista szemléletmódját. Müller, a 19. század második felének egyik vezető orientalistája is hasonló módon gondolkodott: véleménye szerint a keletkutatás hídszerepet kell, hogy betöltsön Kelet és Nyugat között. Nézete szerint a keletkutatás bontotta le a Keletet és Nyugatot elválasztó évezredes falakat, s egyesítette őket. A Nyugat köszönettel tartozik a Keletnek, az antik keleti kultúrának, a keleti „kincstárnak”, hiszen a nyugati ember tudásának, civilizációjának számtalan elemét köszönheti a Keletnek (ábécé, számok, mértékegységek, művészetek, vallás, hagyományok stb.). Gondolatmenete szerint az orientalisták ebben a tekintetben katonaként viselkednek, mint akiknek vissza kell hódítaniuk a keleti világot azzal a magatartással, hogy „a Kelet a mienk, mi vagyunk az örökösei”.⁶⁹ Az ókori Kelet felsőbbrendűsége miatt és az Európára gyakorolt sokféle hatás alapján tekintik magukat az európaiak jogos örökösöknek, tartanak igényt a tudományos kutatásokra és a keleti államok kizsákmányolására. Az európai orientalisták természetesnek tartották, hogy a nemzetközi tudományos közösség tagjai csak európaiak lehetnek, az Európán kívüliek nem nyerhettek felvételt ebbe a klubba, mivel a modern tudáshoz vezető út tisztán az európai tudományosság érdeme; az Európán kívüli tudományos tradíciókat elutasították vagy marginálisnak tekintették.

Müller ezzel szemben elismerte például az Indiában tevékenykedő szanszkrit kutatókat, akiket európai tudósok képeztek, és akikre majdhogynem konku-

⁶⁸ Goldziher, Jelentés (1894), 687. Ez a téma a következő kongresszuson is felmerült, minek kapcsán Goldziher a beszámolójában hosszan ír a németek és a franciák tudományágbeli szerepéről, a mostani egyensúly létrejöttéről. Goldziher szerint tudományága fejlődésében nagy szerepe van a németek mellett a franciáknak: „Az orientális tudomány *mai* állásában legelőkelőbb érdemek van a *német* egyetemeknek. Itt teremtették e tanulmányok igaz tudományos alapját, a lankadatlan kutatásból előhozott gazdag anyagot itt alakították rendszerré, itt fejlesztették a tudományos munka biztos módszereit. A tanulmányok *első kezdetei* azonban nagyrészt Franciaországból és különösen Párisból indultak ki.” (Egyiptológia, mohamedán irodalom kutatása, sinológia, kelet-ázsiai kultúra kutatása, a Biblia irodalomtörténeti és kritikai elemzése.) Az orientalista kongresszusok ötlete is párizsi tudósoktól származik, az elsőt is itt tartották 1873-ban. Ld. Goldziher Ignác, Jelentés az orientalisták XI-ik nemzetközi congressusáról. Goldziher Ignác r. tag előterjesztése az 1897. nov. 8-i ülésen. *Akadémiai Értesítő* 9 (1898) 8–9. A genfi kongresszus elfogadta a francia kormány meghívását, így a tudósok 1897-ben Párisban gyűltek össze. Az orientalisták párizsi összejövetele „mintegy zárandoklás lesz az újkori orientalista tanulmányok bölcsőjéhez, szülőhelyéhez”. Uo., 8.

⁶⁹ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 213–214.

renciaként nézett,⁷⁰ a velük való együttműködést szinte kötelezőnek tekintette, mivel véleménye szerint egymásért dolgoznak. Egy évtizeddel később, a IX. kongresszus elnökeként Londonban lényegében megismételte ezeket a gondolatokat: amennyire lehetséges, közel kell hozni az európaiak számára a távoli Keletet, az európai ember gondolkodásához, szívéhez. Ebben, az „Orient” és az „Okcident” közötti határok lebontásában látta a keletkutatás szerepét. Ugyanakkor ez a nézőpont inkább csak a kivétel volt, a kongresszusok keleti vendégeire gyakran inkább egzotikus kreatúráként, semmint egyenlő félként tekintettek.⁷¹

Albrecht Weber a stockholmi kongresszuson kifejtette, hogy jelenleg az orientalista kongresszusok tisztán tudományos célokat szolgálhatnak. A keleti vendégek jelenléte és előadása csak „dekorációként” fogadható el; amennyiben a tudományosság nem sérül, abban az esetben is inkább csak „valamiféle bemutatóként” nyerne értelmet. A kongresszusok nem silányulhatnak az orientalisták és a keleti utazók összefövetelével. A kevés Európán kívüli tudóst, akik kapcsolatban álltak nyugati akadémiai körökkel, nem tekintették egyenrangú partnernek; úgy néztek rájuk, mint akik hálásak azért, amit a nyugati kutatók értük tettek, illetve ha részkutatásokban feladatot kapnak. A jelszó nem *ex oriente lux* („Kelet felől jön a fény”), hanem *orienti reddenda lux* („vissza kell adni a Keletnek a fényt”).⁷²

Európában a keletkutatás nem képzelhető el politikai érdekek és nagyvonalú kormányzati támogatás nélkül. A szüntelen harc a kongresszusok hivatalos nyelvét illetően jól mutatja ezt, de legalább ennyire a nemzeti rivalizálást is. Az alapszabály értelmében a francia és a vendéglátók nyelve tekinthető hivatalosnak, de az előadások elhangozhattak angolul, németül, olaszul vagy a keleti nyelvek valamelyikén is. A francia dominanciája mellett a németek is igyekeztek propagálni a nyelvüket, és mindig győzelemként ünnepelték, ha egy hivatalos vendég vagy résztvevő a beszédét németül mondta el. A kongresszusok helyszínválasztásában is nagy szerepet játszottak a nemzeti motívumok, például a franciák politikai okok miatt visszautasították Berlint a III. kongresszus (1876) színhelyeként.⁷³

A keletkutatás és a politika összefonódása egyrészt a tudomány javát szolgálta, másrészt nemzeti és imperialista érdekek markáns érvényesítéséhez is

⁷⁰ Hasonlóan pozitív ítéletet fogalmazott meg Theodor Nöldeke az e tanulmány folytatásában is részletesen tárgyalt A. S. Yahuda kapcsán. Jeruzsálemből Európába érkezett, több német egyetemen megfordult tanítványát csodálta felkészültsége és elszántsága miatt, aki néhány év alatt nemcsak képzett nyugati tudóssá vált, de olyan alaposan megtanult németül, hogy anyanyelvi szinten beszélt az, írásban pedig jobb volt a képzett németeknél is. Ld. Michal Rose Friedman, *Orientalism between Empires: Abraham Shalom Yahuda at the Intersection of Sepharad, Zionism, and Imperialism*. *Jewish Quarterly Review* 109 (2019/3) 438.

⁷¹ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 215.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

vezetett. A német példa jól mutatja a tudományos kutatás és a politikai érdekek közötti szoros kapcsolódást. Németországban 1810 és 1881 között a keletkutatással foglalkozó tudósok száma 15-ről 34-re emelkedett, valamint számos nemzetközi ásatás szervezésében és finanszírozásában vállalt szerepet a német kormány, s ezek egyben a német múzeumok keleti gyűjteményének az alapját is megvetették. Nem véletlen, hogy Németországban a keleti tanulmányok nagy népszerűségnek örvendtek a 19. század végén.⁷⁴

A németek tudatában voltak annak, hogy nekik nincs közvetlen kapcsolatuk a Kelettel, hiszen nincsenek gyarmataik, így egyedül a kutatói kedv, a felfedezés vágya, a tudásszomj eredményezte mindezt. Dillmann „csak a tudománynak élő német kollégákról” beszél, ugyanakkor mindezzel jól lehetett álcázni Németország valós politikai célkitűzéseit. Mivel a németek gyarmatok hiányában hátrányban voltak Angliával és Franciaországgal szemben, így a legfőbb cél a felzárkózás volt, azaz a nagyhatalmi politika és a német tudománypolitika célkitűzései egybeestek. Dillmann szavaival élve: „Még nincs jelentős zsákmányunk Ninive és Babilon kincseiből.”⁷⁵

Az európai kutatókat nemcsak a tudományos érdeklődés vezérelte Indiába, a Közel-Keletre, Perzsiába, Afrikába, hanem legalább ennyire foglalkoztatta őket a kulturális misszió lehetősége is, amely lehetővé tette a tudósoknak, hogy kulturális diplomataként is működjenek, és terjeszthessék a „finom európaiságot” világszerte.⁷⁶

Az orientalista kongresszusok magas politikai értéke leginkább az egyes nemzetek hivatalos delegáltjainak a számában mutatkozott meg, főleg az egyéb tudományágak szimpóziumaival összevetve.⁷⁷ Az állami támogatás teljes költségértétést jelentett, azaz kormányzati pénzből fedezték a delegáltak utazását és egyéb kiadásait. A kongresszusok általában a rendező ország kormányának vagy uralkodócsaládjának a védnöksége alatt álltak,⁷⁸ és a meghívókat

⁷⁴ Egy adat ehhez az 1908-ban tartott koppenhágai kongresszus kapcsán: összesen 18 kormány és 98 tudományos intézet küldött ki képviselőket a kongresszusra. A kormányok közül a német egymaga tizenkilencet, a belga nyolcat, a francia kilencet, a görög négyet, az amerikai négyet, az osztrák kettőt. Ld. Goldziher Ignác, Jelentés az orientalisták XV. nemzetközi congressusáról. Goldziher Ignác r. t. jelentése 1908. október 26. *Akadémiai Értesítő* 19 (1908) 537.

⁷⁵ Uo. A német befolyás növelése a térségben, illetve az egyetemi képzés fellendítésének szükségessége még felbukkan a levelezésben Goldziher pártfogoltja, Abraham Shalom Yahuda kapcsán.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Hunfalvy Pál a következőket jegyezte le a bécsi (1886) kongresszusról: „A bécsi gyűlés protectora Rainer főherceg, császári királyi fensége, tiszteletbeli tagjai tizen valának: a brazíliai császár Don Pedro, a Svéd király II. Oszkár, Károly Lajos főherceg, az egyiptomi khedive, herceg Koburg Fülöp, Bécs városának polgármestere dr. Uhl Eduard, a bécsi herceg primás-bibornok dr. Gangelbauer Coelestin, a császári tudományos akadémiának helyettes gondnoka Schmerling lovag, a császári tudományos akadémiának elnöke Arneth Alfred lovag s a cs. kir.

hivatalos diplomáciai csatornákon küldték ki. Az egyes nemzetek kormányai hivatalosan delegálták a küldötteiket, akiktől, mint például a németek esetében, saját érdekeik egyhangú képviselőt vártak el. A résztvevők a kongresszusokon való megjelenést nemzeti kötelességnek érezték, és a nemzeti szempont érvényesítése volt az érv a kormányzati támogatás elnyeréséhez. A keletkutatók a kulturális misszió jegyében támogatták kormányaik kolonizációs törekvéseit. Albrecht Weber ezt minden nagyhatalom esetében sürgette, azaz az iszlám népek kerüljenek minél hamarabb európai kormányok fennhatósága alá, mivel „a jelenlegi iszlámnak már nem kell kulturális missziót betöltenie”.⁷⁹

4.

Az utolsó három levél évtizedekkel később, 1915 és 1920 között íródott. Noha Nordau 1880 óta Párizsban élt, az első világháború kitörésekor az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgára volt, így 1914 nyarán egy ellenséges állam polgáraként tartózkodott a francia fővárosban, amelyet jobbnak látott minél hamarabb elhagyni. Személyes kapcsolata révén Spanyolországba vitte az útja, immár feleségével, lányával és húgával. Itt kitüntetett figyelemben részesült, főleg a Salmerón családhoz fűződő jó kapcsolatai révén. Nicolas Salmerón, az azonos nevű spanyol köztársasági elnök fia, Nordau számos művét fordította spanyolra, személyes ismeretségük 1893-tól datálódik.⁸⁰ A kapcsolati tőke jól jött Nordaunak, mivel párizsi vagyonához nem fért hozzá, így sürgősen munkát kellett találnia. Különböző újságoknak írt, előadásokat tartott, könyveket jelentet meg.⁸¹

egyetem magnificus rectora dr. Zimmermann R. udvari tanácsos. E nevek mutatják, hogy a gyűlés külső fény híjával nem lesz.” *Akadémiai Értesítő* 20 (1886) 208. Goldziher a stockholmiról azt írta, hogy maga a király elnökölt, és a tudósok munkásságának elismeréseként személyesen is megjelent az orientalisták körében. Goldziher, *Jelentés* (1892), 641–642. Az 1908-as dániai összejövetelről is precízen beszámolt: „Látnivaló, hogy egy komoly orientalista congressus megtartására Dániában és itt a kopenhágai egyetem és tudományos akadémia árnyékában nem voltunk hiányában a genius loci-nak. És ehhez hozzájárult Dánia királya és a királyi udvar érdeklődése congressusunk irányában, melyben mintegy visszhangját hallottuk ama buzdításnak és elismerésnek, melyben a keleti tanulmányok Dánia uralkodói részéről már a XVIII. században örvendhettek. A kopenhágai congressus VIII. Frederik király védősége mellett alakult; első ülését a trónörökös, Keresztély herceg nyitotta meg; maga a király és a hercegek az egyik közülésen személyesen megjelentek és nagy érdeklődéssel hallgatták végig az előadásokat. Augusztus 18-án este ő Felsége a congressus tagjai közül többet vendégül hívott meg asztalához, mely alkalommal egy üdvözlő felköszöntője is tanúskodott róla, mily nagy fontosságot tulajdonít azon tudománynak, melynek munkásai székvárosába gyűltek. A M. Tud. Akadémia képviselőjének is volt szerencséje a meghívással megtisztelt tagok sorába tartozni.” *Akadémiai Értesítő* 19 (1908) 541.

⁷⁹ Fuchs, *Across Cultural Borders*, 216–217.

⁸⁰ Nicolás Salmerón y García (1864–1933): műfordító.

⁸¹ Schulte, *i. m.*, 348–359; Anna und Max Nordau, *i. m.*, 267–278.

Nordau a három levél közül az elsőt az észak-spanyolországi Zarautzból írja, Scheiber szerint 1919 szeptemberében. A dátumozást illetően azonban korrekcióra van szükség, mivel ezeket a sorokat Nordau minden bizonnyal 1915-ben vetette papírra.⁸² Erre a *Neue Freie Presse* számára küldött egyik írása alapján következtethetünk. Nordau ugyanis levelében aggodalmának ad hangot: attól tart, hogy az nem jut el a címzetthez a Közép-Európa és Spanyolország között fennálló rossz postai összeköttetés miatt.⁸³ Félelme nem teljesen alaptalan, mivel a levélben egy három hónappal azelőtt, Goldziher nagyra tartott svéd Korán-előadásairól⁸⁴ a bécsi *Neue Freie Presse* számára írt tárcalevél megjelenése okán aggódik. A publikációt nem találtam meg, mivel a Scheiber-kiadást követve az 1919. évi lapszámokban kerestem. Bizonyossá vált, hogy Nordau 1916 és 1919 között egyáltalán nem publikált a lapban.⁸⁵ Nordau szellemi aktivitását ismerve ugyanakkor biztosra vettem, hogy mivel egész életében élénk figyelemmel kísérte pályatársainak szellemi, tudományos tevékenységét,⁸⁶ nem életszerű, hogy egy 1915-ben megjelent kötetről évekkel később írjon recenziót.⁸⁷ Viszont az 1915. évi lapszámokat tanulmányozva sem került elő a kérdéses ismertetés, noha megmutatkozott, hogy a háborús időszak elején Nordau még viszonylag aktívan és rendszeresen küldött írásokat a bécsi lap számára, de 1915. május–júniusban, majd október–novemberben nem jelent meg tőle publikáció. Éppen ezért valószínűsíthető, hogy Nordau előbb említett félelme nem volt alaptalan, és a kézirat nem jutott el a bécsi szerkesztőségbe. 1915 júliusában ugyan meg-

⁸² A gót betűs kézírás megtévesztő, az 5-ös és a 9-es számjegy írása alig tér el Nordaunál, így megfelelő környezetbe helyezés nélkül nehéz megkülönböztetni.

⁸³ Erre utalt a visszaemlékezéseiben is: „Die Hälfte der Briefe verschwindet im Abgrunde der Zensur.” Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 268.

⁸⁴ Ignaz Goldziher, *Islam. Fordom och nu. Studier I Korantolkningens Historia*. Översättning Tor Andræ. Stockholm, 1915.

⁸⁵ 1920. október 28-án jelentkezett ismét tárcával, amelyet év végéig még kettő követett. Ez arra enged következtetni, hogy rendszeresen tervezett publikálni, viszont decemberi agyvérzése után egészségi állapota visszafordíthatatlanul leromlott. Visszaemlékezéseiben is található erre utalás: „Von der »Neuen Freien Presse« aus Wien erhält er in London einen liebenswürdigen Brief, in dem er gebeten wird, seine von der Redaktion und dem Publikum so sehr geschätzte Mitarbeit wieder aufzunehmen.” Ld. Anna und Max Nordau, *i. m.*, 320. A *Pester Lloyd*-ban sem jelent meg Goldziherrel kapcsolatos írása: a pesti lapban 1916-ban még publikált, de a következő évben csak két tárcája jelent meg, 1918-ban pedig egy sem. 1919 novembere után már nem fordul elő a neve az orgánumban.

⁸⁶ Abraham S. Yahuda Goldziherre úgy emlékszik, hogy minden könyvet nagyon gyorsan és alaposan olvasott át, rendkívüli volt az emlékezőtehetsége is, s kivételes képességeit csak Nordau szárnyalta túl. Ld. Abraham Shalom Yahuda, Die Bedeutung der Goldziherischen Bibliothek für die zukünftige hebräische Universität. *Der Jude* 8 (1924/10) 580.

⁸⁷ Erre egy példa: amikor a kiváló műfordító, Schnitzer Ignác 1910-ben közreadta Petőfi-fordítását, Nordau – aki ekkor már 30 éve Párizsban élt – azon nyomban egy hosszú recenzióban méltatta a hatkötetes kiadványt a *Neue Freie Presse* hasábjain. Ld. Max Nordau, Ignaz Schnitzers Petőfi. *Neue Freie Presse* 1910. február 4., 1–4.

jelent egy Sevilából küldött írása, de minden bizonnyal jelentős késéssel, mivel egy tavaszi, április 18–22. között tartandó ünnepről ír három hónappal később.⁸⁸

A levél további részében Nordau arról számol be, hogy kölcsönadta a Korán-előadásokról szóló svéd nyelvű könyvet egy spanyol írónak, Don Rafael Cansinos Assensnak,⁸⁹ aki nyomban vállalkozna annak spanyol fordítására. A háborús viszonyok miatt Nordaut kérte meg közbenjárásra, hogy a szerző tekintszen el a fordítói jogdíjtól.

Nordau személyes vonatkozásairól nem akar írni, ugyanakkor a lényegét összefoglalja: a háború révén elvesztette az otthonát, teljes vagyont, menekültként tengeti az életét, sorsának további alakulásáról fogalma sincs. Önsajnálát helyett azonban csak a kollektív sorsok primátusában tud gondolkodni: „Hogy is tarthatna igényt az egyéni sors együttérzésre, amikor millió élet semmisült meg, és még sokkal több millió család ment tönkre? Kívánom, hogy kevesebb háborús szenvedésben legyen része!”⁹⁰

Az 1915 és 1920 között írt levelek mindegyikében szó esik Abraham Shalom Yahuda (1877–1951) orientalistáról, aki éppen professzori kinevezését várta a madridi egyetemen.

The contextualisation of the correspondence between Max Nordau and Ignác Goldziher

Hedvig UJVÁRI

The correspondence between the writer, journalist, doctor, Zionist Max Nordau (1849–1923) and the founder of European Islamic research, Ignác Goldziher (1850–1921), was published in 1956 by Sándor Scheiber. According to the database of the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences, which has now become a public treasure, about 13 500 letters make up the scholar's Orientalist correspondence (letters and pages), which come from more than 1600 people. Most of Goldziher's contributors lived in Germany, so the German language was of primary importance in communication. He addressed most of the letters to twenty individuals, who subsequently responded hundreds of times. Max Nordau, a childhood friend from Budapest and a former fellow student from the Calvinist Secondary School, did not belong to this extensive, mostly scientific network. However, the remaining seven letters' timely distribution shows that they followed each other's careers for the rest of their lives without regular contact. With further data and additions, I would like to contribute to this correspondence from the aspect of the Nordau research.

⁸⁸ Max Nordau, *Die Ferie*. *Neue Freie Presse* 1915. július 21., 1–3.

⁸⁹ Don Rafael Cansinos Assens (1882–1964): spanyol író, költő, kritikus és műfordító.

⁹⁰ Scheiber, Nordau's Letters to Goldziher, 205.

MISCELLANEA

Kövecsi-Oláh Péter

Az 1960-as törökországi puccs a korabeli magyar diplomáciai források fényében

A röviden csak „május 27-i puccs”-nak (*27 Mayıs darbesi*) nevezett, 1960-ban bekövetkezett eseménysorozat jelentős mérföldkönek bizonyult az 1945 utáni török történelemben. A katonaság politikai hatalomátvételének megjelölésére egyébként több kifejezés is használatban van. A beavatkozást megalapozottnak gondolók hagyományosan elsősorban az *ihtilal*¹ szót használják. Egyéb mértékadó vélemények szerint ugyanakkor a *müdahele* és a *hareket*² megnevezés a leginkább kifejező.³

1960. április 28-án az egyetemi ifjúság által szervezett tüntetések jelezték a Demokrata Párt országlásának végét. Az Isztambuli Egyetemen összegyűlt hallgatók Menderes, a „diktátor” lemondását követelték. Az események hamar véres fordulatot vettek. Amikor a város egyik központi részén – Beyazıtban – a rendőrök éles lőszerez próbálták kordában tartani a tömeget, 16-an megsebesültek, két diák pedig életét vesztette. Másnap statáriumot vezettek be, de az ankarai egyetemi tüntetéseket így sem sikerült megakadályozni, sőt két nap múlva már a sajtótermékek megjelenését és a gyülekezési jogot is felfüggesztették. Az ország fővárosában haláleset nem történt ugyan, de a sok sérült miatt április 29. a köznyelvben mégis „véres péntek”-ként maradt meg.⁴

A magyar források szerint „sok év óta tartó elnyomás és elégedetlenség robbant ki és terjedt el az ország különböző részein”, amely még az akkor ellenzékben lévő CHP-t is meglepte.⁵ A gazdasági okok mellett – 1938 és 1958 között az élelmiszerárak kilencszeresére emelkedtek, míg a nominálbérek csak duplázódtak⁶ –

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2020.1.131>.

¹ Jelentése ’felkelés, korrekció’.

² Ezek jelentése ’beavatkozás, közbelépés’, illetve ’megmozdulás, akció’.

³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri*. İstanbul, 2017, 364.

⁴ Sinan Meydan, *İftiralar ve gerçekler 27 Mayıs*. <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/sinan-meydan/iftiralar-ve-gercekler-27-mayis-4937663/> (2020. január 13.).

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 33/1/szig. titk./1960. Tárgy: Törökországi események. İstanbul, 1960. május 12. A történésekkor az ankarai magyar követ Dr. Felkai Dénes, az isztambuli főkonzul Révész Gyula volt.

⁶ A török nemzeti jövedelem háromnegyede ekkoriban a mezőgazdaságból származott. Ebben a szektorban dolgozott a legtöbb ember is, bár az ipari munkásság száma is jelentősen emelkedett az 1950-es években. Míg 1949-ben mintegy 223 ezren, addig 1958-ban már több mint 670 ezren éltek az ipari termelésből. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, szigorúan titkos! 003816/1/szig. t. Törökországról készült ismertető. Budapest, 1960. július 12.

a külpolitikai mozgástér is szűkössé kezdett válni. A Hruscsov által Adnan Menderes⁷ kormányfőnek küldött moszkvai meghívás pedig külpolitikai szempontból zavarta össze a sorokat, hiszen a Demokrata Pártot sokan éppen azzal vádolták, hogy markáns antikommunizmusával – egy 1951-ben elfogadott törvény szerint a kommunista párttagságért akár halálbüntetés is kiszabható volt⁸ – egyoldalúvá tette a török külpolitikát. A Menderes-kormányok idején Ankara összesen mintegy 13 milliárd amerikai dollárnyi kölcsönt és segílyt kapott, amelynek kétharmadát katonai célokra költötte. 1952-ben tagja lett a NATO-nak, 1954-ben katonai és gazdasági együttműködést kötött a Nyugat-barát Pakisztánnal, egy évre rá alapító tagja lett a Bagdadi Paktum néven ismertté vált nyugati védelmi szövetségnek, majd a CENTO-nak. 1959 szeptemberében az ország különböző amerikai rakétatámaszpontok létesítéséhez is hozzájárult.⁹

Az is igaz ugyanakkor, hogy a Washington felé való közeledés – amelynek legfőbb oka a Szovjetunió Ankarát aggasztó, agresszív, adott esetben területi változásokat is követelő retorikája volt – már 1950 előtt elkezdődött. A Marshall-segélyben való részvétel, valamint az 1948-ban az Egyesült Államokkal kötött segítségnyújtási egyezmény lehetővé tette Washington számára, hogy török haditámaszpontokat használjanak (nagyjából 15 000 amerikai katona állomásozott az országban 1960 táján), és hogy megkezdődjék a török tisztikar tengerentúli kiképzése.¹⁰

⁷ Adnan Menderes (1899–1961): Török politikus, jogász. A nyugat-törökországi Aydınban látta meg a napvilágot. Az első világháborúban tartalékos tiszt volt. Az izmiri görög partraszálláskor ellenállási mozgalmat szervezett (Ayyıldız), majd csatlakozott a függetlenségi háborúhoz. 1923 után visszatért szülővárosába, ahol 1930-ig földbirtokaival foglalkozott. 1931-ben választották először a Török Nagy Nemzetgyűlés képviselőjévé, jogi tanulmányait is ezután fejezte be. 1945-ig tagja a Köztársasági Néppártnak. A földreformmal kapcsolatos nézetei miatt eltávolodik a párt elképzeléseitől. 1946-ban negyedmagával megalapítja a Demokrata Pártot, melynek vezetésében Celal Bayar, Refik Koraltan és M. Fuad Köprülü mellett ő is helyet foglalt. Az 1950-es választásokon a szavazatok 53%-át elnyerő párt Celal Bayart javasolta köztársasági elnöknek, aki Adnan Menderest bízta meg kormányalakítással. Ebben a funkciójában összesen öt választáson győzedelmeskedett, és csaknem napra pontosan egy évtizeden át ő volt egyszemélyben a miniszterelnök és a kormánypárt elnöke. Nevéhez fűződik a gazdaságban az állami kontroll (etatizmus) enyhítése és ezzel párhuzamosan a magánszektor támogatása. Külpolitikai szempontból a Menderes-éra hozta el Törökország számára a NATO-tagságot, valamint a nyugati szövetségi rendszerbe való teljes integrálódást. 1960. május 27-én egy, a katonaságon belüli tisztí kör puccsot hajtott végre, amelynek keretében többek között őt is letartóztatták. Az ellene megkezdett tárgyalássorozat után 1961. szeptember 17-én kivégezték. Ld. Şaban Sitembölükbaşı, Menderes, Adnan. <https://islamansiklopedisi.org.tr/menderes-adnan>.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, szigorúan titkos! 003816/1/szig.t. Törökországról készült ismertető. Budapest, 1960. július 12.

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, szigorúan titkos! 006790. számú ügyirat. Istanbul, 1960. november 6.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, szigorúan titkos! 003816/1/szig.t. Törökországról készült ismertető. Budapest, 1960. július 12.

Az 1960. májusi puccs előtt a kormány csaknem egy hónapig azon dolgozott, hogy úrrá legyen a belpolitikai válságon, ám egy hadseregen belüli klikk végül cselekedett, és rákényszerítette akaratát a politikumra. Tette mindezt úgy, hogy a vezérkari főnök, Rüştü Erdelhun erősen ellenezte az akciót. Ebből kifolyólag ő volt az első, akit letartóztattak, majd a későbbi perek folyamán halálra ítélték.¹¹

A katonaság politikai szerepvállalása önmagában nem újszerű a török történelemben, ám a május 27-e után a politikai élet ellenőrzésére létrejött, Cemal Gürsel¹² vezette, 38 tisztet tömörítő Nemzeti Egység Bizottsága (*Millî Birlik Komitesi, MBK*) több évtizedre megkérdőjelezhetetlenné tette a hadsereg politikára gyakorolt hatását. Gürsel ideiglenesen köztársasági elnök és a minisztertanács elnöke is volt egy személyben. A korabeli feljegyzésekből kiderül, hogy minden ellentétes híresztelés ellenére sem lehetett sokáig tudni, hogy a katonai vezetők meddig tartják majd kézben a végrehajtó hatalmat, illetve hogy át akarják-e azt egyáltalán adni a civileknek. Felröppentek továbbá találgatások arra vonatkozólag, hogy az Egyesült Államoktól kialakult „függőség”-et mennyire váltja majd fel, felváltja-e a „nagyobb függetlenségre való törekvés”.¹³ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szocialista blokk, így Magyarország is abban volt érdekelt, hogy az Amerika-barát NATO-tag Törökországban olyan politikai garnitúra kerüljön hatalomra, mely hajlandó és képes hidat építeni az arab világ és a harmadik utat képviselő államok, valamint ezáltal a Szovjetunió felé. A térség egyéb államainak képviselőitől szerzett információk azonban hamar

¹¹ Rüştü Erdelhun (1894–1983): Teljes nevén Mustafa Rüştü Erdelhun. Edirnei születésű török katonatiszt. Felmenői romániai származásúak. 1914-ben végezte el a katonai iskolát, az első világháborúban több fronton is szolgált. 1921-ben Izmirből indulva csatlakozott a függetlenségi háborúhoz. 1926-ban fejezte be a Katonai Akadémiát, majd különböző funkciókban szolgált a hadsereget. Karrierje 1945 után sem tört meg. 1956-ban a 2. hadsereg és a szárazföldi erők parancsnokává nevezték ki. 1958. augusztus 23-tól 1960. június 3-ig vezérkari főnök. 1960. május 27-én a puccsisták letartóztatták, majd kényszernyugdíjazták. Halálbüntetését először életfogytiglanra mérsékeltek, majd 1964-ben végleg szabadlábra helyezték. Ld. <https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=RustuErdelhun> (2020. október 26.).

¹² Cemal Gürsel (1895–1966): Török katonatiszt, a Török Köztársaság negyedik köztársasági elnöke. Erzurumi születésű. Az első világháború során harcolt Gallipolinál és Palesztinában. Az 1918-as fegyverszünet után a britek fogságába esett, majd egy évet egyiptomi fogságban töltött. 1920-ban csatlakozott Musztafa Kemálhoz, és részt vett szinte az összes jelentős anatóliai katonai akcióban. Katonai pályájának csúcsára 1958-ban ért, amikor is a szárazföldi erők parancsnokává nevezték ki. A Demokrata Párt kormányával szembeni véleményének hangoztatása után 1960. május 3-án kötelező szabadságra küldték, aminek következtében Izmirbe utazott. Itt kérték fel a május 27-i puccs résztvevőit, hogy álljon a katonai felkelés élére. 1960. május 27. és 1961. január 10. között államelnök, miniszterelnök és a fegyveres erők főparancsnoka volt. 1961. október 26-án a Török Nagy Nemzetgyűlés az ország negyedik köztársasági elnökévé választotta (más jelölt nem volt). Betegsége miatt ezt a pozíciót 1966. március 28-áig töltötte be. Élete hátralevő néhány hónapját kórházban töltötte. Ld. Atilla Çetin, Gürsel, Cemal. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gursel-cemal>.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 37/1/szig. titk./1960. Tárgy: Törökországi események. Istanbul, 1960. június 7.

lehűtötték a kedélyeket, hiszen például az egyiptomi források azt erősítették meg, hogy Törökország NATO-tagsága lehetetlenné teszi azt, hogy Ankara közeledjék az arab országok felé, sőt anyagi támogatást kap az arab országok elleni tevékenységért.¹⁴

A külpolitikai vonatkozások áttekintése előtt érdemes röviden megvizsgálni a korszak belpolitikai légkörét. Ehhez szolgálnak támaszul az 1960 novemberében írt feljegyzések, amelyek elsősorban a törökországi belpolitikával foglalkoztak. Az MBK csaknem fél év alatt képtelen volt a politikát a megfelelő mederbe terelni, ráadásul már a Menderes-kormány elleni per (úgynevezett *yassiadai per*¹⁵) jelentőségét is igyekeztek csökkenteni. Annál is inkább, mert a per során felmerülő bűncselekmények jelentős része az ellenkező hatást váltotta ki a közvéleményben. A „kutyaügy” például arról szólt, hogy Celal Bayar köztársasági elnök állítólag arra kötelezte az állatkertet, hogy megvegye tőle azt a kutyát, amelyet ő az afgán királytól kapott ajándékba. A parlament elnökét, Refik Koraltant pedig a devizatörvények megsértésével vádolták, azt állítván, hogy beteg feleségének gondozása ürügyén alkalmazásba vett egy német nővért, bizonyos Barbara Kutzkét. A nő szolgálataiért (és a feleségének szükséges gyógyszerért) pedig a török líra védelmére hozott törvényt megszegve, devizában fizetett. Ezt az esetet nevezte el a korabeli közvélemény „Barbara-ügy”-nek.¹⁶

A per jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy a kormány vezető politikusait és a köztársasági elnököt azért fajsúlyos kérdésekben is bíróság elé állították. Ilyen volt például az 1955. szeptember 6-án és 7-én végbement, az országban élő ortodox lakosságot célzó pogromok esete is.¹⁷ A véres eseménysorozatba torkolló tüntetéseket – melyek során templomok borultak lángba, és meglehetősen nagy anyagi károk keletkeztek – a vádirat szerint „török állampolgárságú rúmok¹⁸ javainak megsemmisítése céljából” a felső vezetés és az államfő szervezte és irányította. Bizonyítékként többek között azt hozták fel a vádlottak ellen, hogy

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 18/szig.titk./1960. Tárgy: Az egyiptomi főkonzul látogatása. Istanbul, 1960. június 13.

¹⁵ Yasslada sziget a Márvány-tengeren, amely sokáig a török haditengerészet bázisaként szolgált. A szigetet 2013-ban Demokrácia és Szabadságok (*Demokrasi ve Özgürlükler*) szigetének nevezték át.

¹⁶ William Hale, *Turkish Politics and the Military*. New York, 2003, 127–128.

¹⁷ A törökországi ortodoxok elleni hangulatkeltés időzítése nem véletlen. 1955 tavaszán jött létre ugyanis az EOKA nevű szervezet, amely Ciprus függetlenségét fegyverrel kívánta kivívni a britekkel szemben, hogy aztán a szigetet egyesítse Görögországgal (*enózis*). A törökországi események közvetlen kiváltó oka egy hír volt, miszerint Atatürk Thesszalonikiben található szülőházára valakik bombát dobtak. Az esetről később kiderült, hogy feltehetőleg török titkosszolgálati akció volt.

¹⁸ A rúm elnevezés vagy az Oszmán Birodalmon belül élő, görögkeleti vallású alattvalókat, vagy pedig az oszmánok érkezése és államalapítása előtt bizánci területen élőket jelöli a török nyelvben.

az incidensekben érintett csoportok egy időben jelentek meg különböző, egymástól messze lévő városokban (főleg Isztambulban és Izmirben, ahol jelentős görög kisebbség élt), és célirányosan, botokkal, csákányokkal és baltákkal felszerelve támadtak az ortodoxok (rúmok) által lakott városrészekre.¹⁹

Szintén súlyosan esett a latba az a vád, amely Bayarral és Menderesszel együtt mintegy hatvan embert gyanúsított egy İnönü elleni merénylet kidolgozásával.²⁰

Nem segítette a rendezést az sem, hogy 147 egyetemi tanárt elbocsátottak, elidegenítve ezzel sok értelmiségit.²¹ Az 1960. november 1-jei jelentés kitér Alparslan Türkeş,²² a Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) vezetőjének a Bizottságban betöltött megosztó szerepére is, vagyis arra, hogy nemcsak a hadseregen belül voltak támogatói és ellenzői a puccsnak, de az azt végrehajtó klikk sem volt teljesen egységes. Türkeş Gürsel mögött a „szürke eminenciás” szerepét volt hivatott betölteni, aki ráadásul – amerikai kiképzésének köszönhetően – angolul is jól beszélt.²³ A Gürselhez közel álló Türkeş bizalmi pozíciót, az MBK *de facto* miniszterelnöki tisztségét (*başbakanlık müsteşarı*) töltötte be. Csak-hogy nyilvános megnyilvánulásai oda vezettek, hogy a korabeli sajtó az egyiptomi Gamal Abden-Nasszerhez (1918–1970) kezdte hasonlítani. Az 1952-es egyiptomi puccsot követően Nasszer volt az, aki a hatalmat átvevő Muhammed

¹⁹ *Yüksek Adalet Divanı kararları. Yassıada 1960–1961. II. bölüm. 6/7 Eylül olayları davası kararı gerekçesi.* 22. A teljes peranyagot ld. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2678> (2020. április 29.).

²⁰ *Yüksek Adalet Divanı kararları. Yassıada 1960–1961. V. bölüm. Topkapı olayları davası kararı gerekçesi.* 1.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 37/5/szig. titkos/1960. Tárgy: Törökországi események. Istanbul, 1960. november 1.

²² Alparslan Türkeş (1917–1997): Ciprusi születésű török katonatiszt, politikus. Katonai tanulmányait 1938-ban fejezte be Isztambulban. A történelemről és a politikáról vallott nézeteire elsősorban Ziya Gökalp és Nihal Atsız munkái voltak nagy hatással. 1944-ben az ún. „turanista” perben elítélték, és több mint 9 hónapos szabadságvesztéssel sújtották. Szabadulása után visszatért a hadseregbe, majd 1955-ben elvégezte a Katonai Akadémiát. 1955 és 1957 között Washingtonban, majd 1959-ben Berlinben kapott hazája NATO-képviselétével kapcsolatos megbízatásokat. Az 1960. május 27-i események során hamar ismertté vált a neve, és bekerült a Nemzeti Egység Bizottságába, ahonnan a november 13-i döntés értelmében 13 társával együtt végül kizárták. Türkeşt Indiába, a török külképviseletre „száműzték”, ahonnan 1963-ban tért haza. 1965-ben több, az MBK-ból kizárt társával együtt Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi néven új pártot alapított, amelynek haláláig vezetője is maradt. Türkeş és pártja elsősorban a nacionalista erőket kívánta összefogni. Az 1970-es években a miniszterelnök-helyettesi tisztségig is eljutott. Az 1980-as puccsot követően letartóztatták. Több mint 4 év után, 1985-ben kegyelemben részesült, elkerülve ezzel a halálbüntetést. A politikai élet 1987-es újjáéledése után ismét kézbe vette pártja irányítását, és 1991-ben Yozgat képviselőjeként újra bejutott a parlamentbe. Ezt a sikert 1993-ban már nem tudta megismételni, pártja ugyanis akkor nem került be a nemzetgyűlésbe. Ld. Atilla Çetin, Alparslan Türkeş. <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkes-alparslan> (2020. január 15.).

²³ Ferit Salim Sanlı, 13 Kasım 1960 tasfiyesine giden süreçte Alparslan Türkeş ve Millî Birlik Komitesi içinde ihtilaf. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 14/27 (Bahar 2018) 215.

Nedzsib helyébe lépett, hogy utána kiépítse az úgynevezett „el nem kötelezett”-ek mozgalmát, és végleg felszámolja a britek egyiptomi jelenlétét.²⁴

Türkeş és a mögötte álló, főleg fiatal tisztek kevésbé akarták ismét a civilek kezébe adni a politikai hatalmat, ellenszenvvel tekintettek a „terméketlen pártcsatározás”-okra (*kısır parti çatışmaları*) és különösen a CHP-re. Ez az elképzelés ütközött Gürsel és Cemal Madanoğlu felfogásával, miszerint az egyensúly helyrebillentésének elengedhetetlen feltétele a civilek hatalomgyakorlása, ami nagy eséllyel İnönü és a CHP hatalomba való visszatérését is jelenthette volna.²⁵ A megosztottság eredményeként 1960. november 13-án tizennégy embert – Türkeş és szimpatizánsait – kizártak a Bizottságból, lecsendesítve a nyugati aggályokat, amelyek veszélyt láttak a fiatal tiszt tevékenységében. A tagok többségét nyugdíjazták. Ferit Salim Sanlı szavaival élve a „doktriner török nacionalizmus” számára ez jelentette azt a lehetőséget, amelynek eredményeként politikai párttá formálódhatott Türkeş és köre,²⁶ hiszen 1965-ben ebből a körből – Rifat Baykal, Mustafa Kaplan és a régi MBK-tagok részvételével – létrejött a CKMP. A tisztogatás azonban még így sem hozta meg a gyors áttörést, hiszen a puccs utáni első választásra egészen 1961 októberéig kellett várni. A CHP győzelmét hozó voksolás azonban továbbra sem tudott stabil kormányzatot létrehozni.²⁷ A politikai bizonytalanság pedig a hadsereg körein belül erősítette azokat a nézeteket, amelyek szerint a május 27-i akció nem érte el célját, és a civil kormányokat még nem szabad a hatalom közelébe engedni. Ez az elképzelés az MGK körein kívül elsősorban a hadsereg berkein belül befolyásos és tehetséges tiszt, Talat Aydemir (1917–1964) körül kristályosodott ki. Aydemir már az 1950-es évek végén puccsot tervezett Menderesék ellen, ám mivel a koreai háborúba vezényelték, nem tudta elképzeléseit kivitelezni. Sőt az ominózus május 27-én sem tartózkodott az országban. A magát mellőzve érző Aydemir 1962. február 22-én, majd 1963. május 20-án is puccskísérletet hajtott végre, ám egyik esetben sem koronázta siker a próbálkozást. Természetesen ezek nem maradhattak következmények nélkül, így a tisztet végül 1964. július 5-én

²⁴ Sanlı, *i. m.*, 221–222.

²⁵ Sanlı, *i. m.*, 224. İnönü és a CHP katonai puccshoz való viszonya legalábbis kétértelmű. A Demokrata Párt felfogása szerint a CHP igyekezett kiprovokálni egy olyan beavatkozást, amely választások nélkül is lehetővé tette volna a hatalomba való visszatérésüket. A CHP ezt tagadja, és azt hangsúlyozza, hogy ők a demokratikus berendezkedés visszatérését szorgalmazták csupán, és a párt vezetősége nem tudott a Gürselék által tervezett puccsról. Bővebben ld. Sinan Meydan, İftiralar ve gerçekler. 27 Mayıs. <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/sinan-meydan/iftiralar-ve-gercekler-27-mayis-4937663/> (2020. január 13.), valamint Uő, Nifak cephesi'nden zillet ittifakı'na. Kafa aynı kafa. <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/sinan-meydan/nifak-cephesinden-zillet-ittifakina-kafa-ayni-kafa-3765453/> (2020. január 14.).

²⁶ Sanlı, *i. m.*, 245.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 47/sz. t./1961. Tárgy: Választási eredmények. Istanbul, 1961. október 13.

kivégezték.²⁸ A hadsereg újjá- és átszervezése azonban nem állt meg Aydemir csoportjánál, hiszen Gürsel a hadsereg modernizálására és a tisztikaron belüli vérfrissítésre hivatkozva még 1960 augusztusában mintegy 35 ezer szolgálatban lévő katonát (köztük számos magas rangú tisztet is) nyugdíjba küldött.²⁹

Az MGK-val szembeni bizalmatlanság és az az eshetőség, hogy Törökország eltávolodhat a Celal Bayar és Menderes által követett külpolitikától, a környező országokban is felmerült. Éppen ezért a külvilág reakciójának körüljárása mindeképp fontos adalékokkal szolgál számunkra.

Iráni vonatkozásban egy érdekes, kétértelmű nyilatkozat is borzolta a kedélyeket. A teheráni török nagykövet annak érdekében, hogy hazája CENTO-hoz való ragaszkodását hangsúlyozza, a *Keyhan* nevű iráni lapnak adott interjújában kijelentette: „A május 27-i mozgalom (tehát már nem forradalom – K-O. P.) kezdete óta világosan és a lehetőségekhez képest minden kétértelműség nélkül kinyilatkoztattuk külpolitikánkat. A világ szeme előtt kijelentettük, hogy hűségeseink maradunk valamennyi kötelezettségünkhöz, főleg a NATO-val és a CENTO-val szemben. Ma ugyanúgy hűek maradunk szavainkhoz és a nagy Atatürk eszméihez, aki aláhúzta, hogy békének kell uralkodnia a világban és országában.” Az idézet első fele még nem adott volna okot félreértésekre, de az Atatürk-re való hivatkozás már annál inkább. Forrásunk – a teheráni magyar követség – ugyanis rámutatott arra, hogy a szóban forgó hivatkozás egy egészen más világpolitikai közegben született: Atatürk idejében Törökország igyekezett semleges politikát folytatni és nem csatlakozni egyik katonai tömbhöz sem, de Ankara azért arra nagyon vigyázott, hogy Moszkvával jó kapcsolatokat ápoljon.³⁰ A perzsa vezetés történelmi sérelmeket nem mellőző és a későbbi, 1979-es forradalomra gondolva tanulságos hozzáállását egyéb forrás is alátámasztja. Az utókor számára az is világossá válik, hogy a két ország hasonló gondokkal küzdött, és szintén hasonló logika mentén próbált megoldásokkal élni. Teherán szerint ugyanis a puccs hátterében fontos szerepet játszott, hogy Menderes a hadsereget nem vonta be kellő mértékben a döntéshozatalba, hanem „elszigelte azt az állami ügyektől”. Ezzel párhuzamosan pedig olyan „terrorrendszer”-t épített ki, amely még az amerikaiak bizalmát is kikezdte. A CENTO kapcsán egy olyan fejtegetés olvasható, mely az iráni történelmi keretrendszerben jól értelmezhető. Jóllehet az Iránból küldött jelentések nem tartották valószínűnek, hogy Törökország megszegi kötelezettségeit, azt azért el tudták képzelni, hogy

²⁸ Ld. Talat Aydemir'in ilk darbe girişimi. 22 Şubat 1962, 32. gün arşivi. <https://www.youtube.com/watch?v=YkLdNJlooJs> (2019. december 17.).

²⁹ Hale, *i. m.*, 125.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, Szigorúan titkos! 001031. Tárgy: Cento válságban. Budapest, 1961. február 17.

Ankara a szóban forgó regionális katonai szövetséget a saját maga vezetésével függetleníti a nyugati hatalmaktól.³¹

Damaszkuszban és Bejrútban érthető okokból a törökországi események arab vonatkozásait boncolgatták. A puccs legfőbb okát abban vélték felfedezni – legalábbis ami a sajtót illeti – hogy a török nép az „Amerikát hüen kiszolgáló diktatórikus rendszert” és a túlzott nyugati befolyást megelőgelte. Abbéli reményüknek is hangot adtak a két arab országban, hogy Menderes bukása után a már Atatürk ideje óta fagyos török–szír viszonyban enyhülés következhet be, és az időről időre előforduló határincidensek és ellenséges titkosszolgálati manőverek („kémbeszivárgás”-ok) intenzitása csökkenhet. Az általános közvélekedés azonban – a realitások talaján maradván – továbbra is azt tartotta, hogy az új vezetés is folytatni fogja elődei külpolitikáját, vagyis az ország nem szűnik majd meg Amerika és Izrael „támasz”-a lenni. Ez a szempont pedig az arab sajtó egy része szerint arra enged következtetni, hogy Washingtonban tudták, hogy a helyzet instabil, és számoltak egy esetleges katonai beavatkozás eshetőségével.³²

Itt érdemes kitérnünk Gürsel és az MBK Irakot és Jordániát érintő keleti vonatkozású elképzeléseire, illetve a két országban akkoriban tapasztalható várakozásokra. Az egész eseménysorozat a két évvel korábbi, 1958-as iraki fordulatra emlékeztetett, ami végül a Bagdadi Paktum felbomlását és az Egyesült Államok közel-keleti pozícióinak meggyengülését eredményezte. Ugyanabban az évben Egyiptom és Szíria egyesülésével létrejött az Egyesült Arab Köztársaság is. Irakban II. Fejszál királyt Abdel-Kerim Kászem tábornok taszította le a trónról. Öt évvel később, 1963-ban pedig már az arab nacionalizmus és a szocializmus tanait ötvöző – egyébként Szíriában és Egyiptomban is erős pozíciókkal bíró – *baaszista*³³ erők kerültek hatalomra Irakban.

Ez a fordulat természetesen ellentétet szított török–iraki viszonylatban, még akkor is, ha egyik fél sem akarta túlfeszíteni a húrt. 1962. augusztus 18-án négy török vadászpilóta hatolt be iraki területre, és ott, a hírek szerint, lelőtt egy iraki vadászgépet. Az eset nagy sajtóvisszhangot keltett Irakban. Bagdad ugyanis azzal vádolta Ankarát, hogy a kurd szeparatizmust és a Barzani családhoz köthető klikket támogatja az országban. Ezzel szemben Kászem tábornok számára kapóra jött a határsértés. Arról van szó ugyanis, hogy augusztus 15-én,

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, Szigorúan titkos! 004857. Tárgy: A törökországi helyzet iránti visszhangja. Budapest, 1960. augusztus 5.

³² Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 004840/szig. titk. Tárgy: Törökországi államcsíny szíriai és libanoni sajtóvisszhangja. Budapest, 1960. július 9.

³³ Az 1943-ban megalakult Baasz Párt egy eredetileg Szíriában, Damaszkuszban létrejött politikai csoportosulás neve. A párt imperialistaellenes és pánarab elveket ötvöző üzenetei hamar népszerűek lettek. 1953-ban összeolvadt a Szír Szocialista Párttal, létrehozva így az Arab Szocialista Baasz Pártot. Irakban a baaszista mozgalom 1968 után, Szaddám Husszein révén egészen a 2003-as amerikai megszállásig őrizte kormányzati pozícióit. Szíriában Hafez al-Assad 1970-es hatalomra kerülése óta, egészen a mai napig baaszista kormányok vannak hatalmon.

vagyis három nappal a török légtérsértés előtt, Bagdad átfogó katonai hadműveletet indított az ország északi részén élő kurdokkal szemben. Vagyis Bagdad maga kezdett a kurd törekvéseknek gátat szabni, és ebben a folyamatban a török vezetést olyan színben kívánta feltüntetni, mintha a háttérből ők támogatnák a kurdokat és ezáltal Irak gyengülését. A kérdésben magyar forrásunk az iraki, egyébként betiltott kommunista párt álláspontját tartotta irányadónak, amely így fogalmazott: „Az iraki kurdok, különösen pedig Barzani és kurd demokrata pártja imperialistaellenes. Senkit sem szabad, hogy megtévesszen a kormány állítása, amely a török reakcióval való együttműködéssel vádolja őket. A kormánynak ez a próbálkozása gyengíti saját pozícióját a törökökkel szemben, és csak az imperializmusnak kedvez. Ugyanakkor csökkenti a kurd kérdés békés, demokratikus úton történő megoldásának lehetőségét. A kormány állítása felelőtlen, minden alapot nélkülöz...”³⁴

Irak szerepe más összefüggésben is kulcsfontosságú volt 1960-ban, ugyanis Bagdad megnyeréséért nemcsak Teheránban és Ammanban, de Ankarában is próbáltak lépéseket tenni annak érdekében, hogy elkerüljék az Egyesült Arab Köztársaság – és ezzel a szovjetbarát politika – esetleges bővülését, erősödését. A szocialista blokk logikája szerint az államközösség és Irak együttműködésének megerősítése vagy esetleges egyesülése az „imperialistaellenes” tábort hozhatná előnybe, és „súlyosan érintené a nyugati hatalmak közelkeleti (sic!) érdekeit, s egyben az erőviszonyok eltolódását eredményezné a közelkeleti (sic!) térségben a nyugati hatalmakkal együttműködő CENTO-államok rovására. Az EAK–iraki együttműködés erősödése egyidejűleg komolyan gyengítené Jordánia helyzetét az Egyesült Arab Köztársasággal folytatott viszályban”.³⁵

Nyugatra tekintve, a szocialista Bulgáriából állnak rendelkezésre források. Szófia számára természetesen szintén nagy jelentőséggel bírtak a törökországi események. Egyes feltételezések szerint ugyanis kialakulhatott volna egy olyan forgatókönyv, amely csökkenti az amerikaiak iránti lojalitást, és Törökország számára nagyobb mozgásteret teremtett volna.

Ebből kiindulva a puccs után júliusban „óvatos bizakodás” uralkodott a vezető bolgár körökben, és bíztak abban, hogy néhány függő kérdés – például az évek óta török börtönben raboskodó bolgár főkonzul elengedése – végére pontot tehetnek majd.³⁶ Az iratok hangvétele mögött – amelyek mindig a barátságot és az együttműködést helyezik középpontba, és pont az ezekkel az értékekkel ellenkező amerikai nyomást kárhoztatják – azért felsejlik a politikai realitás.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, Szigorúan titkos! Tárgy: Iraki–török viszony alakulása. Bagdad, 1962. szeptember 15.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 006836/szig. titk. Tárgy: Irak és Jordánia viszonya. Budapest, 1960. október 14.

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, Mell. 005409/szig. titk. számhoz. Tárgy: A bolgár–török viszony az új helyzetben. Szófia, 1960. július 9.

A bolgár várakozás mögött húzódó érdekeket beszédes módon írja le egy 1961 őszén készült feljegyzés: „Lazarov pénzügyminiszter elmondta, hogy Marat³⁷ török kommunista vezető, aki évekig a Szovjetunióban élt, most Bulgáriában tartózkodik, és maga köré gyűjti az ide emigrált török kommunistákat. Készülnek arra a lehetőségre, hogy hazatérjenek, és megkezdhessék a Kommunista Párt szervezését. Reménykednek abban is, hogy hazatérhet Nazim Hikmet,³⁸ akinek személye nagy erőt ad a pártnak.”³⁹ Ezekből a sorokból kiviláglik, hogy a Szovjetunió ugrásra készen várta a lehetőséget, hogy a megfelelő lépésekkel török földön érvényesítse érdekeit.

A környező országok álláspontja és várakozása természetesen nem különíthető el a bipoláris világban a két nagyhatalom politikájától. A magyar külképviselet Washingtonban szerzett értesülései ebből kifolyólag különösen sokat nyomnak a latban. Az onnan érkező hivatalos iratok szerint Damaszkuszban jól sejtették, és az amerikaiak – igaz, nem a külügyi jelentések útján, hanem feltehetően hadügyi és titkosszolgálati forrásokból értesülve – tudták, hogy jó esély van a puccsra. Sőt, diplomataink arról is tudomást szereztek, hogy egy İnönü vezette kormány felállításától sem tartottak az Egyesült Államokban, hiszen abban az esetben is a külpolitikai irányvonal változatlanságára számítottak. A koreai példából tanulva pedig – ahol a beavatkozás éppen ellenkező hatást váltott ki – igyekeztek háttérben maradni és nem közvetlen módon támogatni Menderest és kormányát. Valószínűleg ezt erősítette az a feltételezés is, hogy az 1952-es egyiptomi és az 1958-as iráni hatalomváltást követő fordulat nem következik majd be Törökországban. Török részről a NATO iránti elköteleződést hivatott talán az is kifejezni, hogy Gürsel kabinetjének első két évében az a Selim Sarper⁴⁰ lett a külügyminiszter, aki a puccsot megelőző három

³⁷ Eredeti nevén İsmail Bilen (1902–1983), a Török Kommunista Párt egyik alapítója.

³⁸ Nazim Hikmet (1902–1963): Török író, költő, filozófus. Thesszalonikiben született, Isztambulban tanult. 1920-ban kommunista eszmék hatására Moszkvába utazott, ahol 1922 és 1924 között társadalomtudományt és közgazdaságtant tanult. 1924-ben titokban hazautazott, és megalapította a Törökországi Szocialista Munkás-Paraszt Pártot, majd kommunista agitálás vádjával börtönbüntetésre ítélték, amely elől ismét a Szovjetunióba szökött. 1928-ban megint hazatért, de a hatóságok akkor letartóztatták, és rövid időre börtönbe került. A szovjet vezetés kritizálása miatt az 1930-as évek elején újra kénytelen volt hazajönni, ahol 1938-tól 1950-ig börtönbüntetését töltötte. Szabadulása után azonnal a Szovjetunióba menekült, 1951-ben török állampolgárságától is megfosztották. Ezek után a keleti blokk és Afrika számos országába ellátogatott, ahol darabjait időről időre műsorra tűzték. Ld. Alim Kahraman, Nazim Hikmet. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nazim-hikmet> (2020. október 26.).

³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 00486/1./szig. titk. Tárgy: Információk a törökországi eseményekkel kapcsolatban. Szófia, 1960. szeptember 7.

⁴⁰ Selim Sarper (1899–1968): Török diplomata, politikus. 1928-ban az odesszai konzulátuson kezdte meg a külszolgálatot, amelynek a vezetését a több éves moszkvai kiküldetés után 1935-ben vette át. 1937-ben a berlini konzulátus vezetője lett, majd 1944-ben ismét Moszkvába került, ekkor immár mint nagykövet. 1946-ban a római török nagykövetség vezetését bízták rá, majd egy évvel később az ENSZ állandó követe lett. 1957-től a NATO állandó képviselőjét látta el,

évben hazája állandó képviselőjét látta el a NATO-ban.⁴¹ Annyiban mindez nem meglepő, hogy tudjuk: az Egyesült Államok 1945 után az úgynevezett Gladio-műveletek keretében sokat tett azért, hogy amennyiben a Földközi-tenger keleti medencéjében számára kedvezőtlen folyamatok indulnak el, Olaszországtól Törökországig legyen szervezett erő, amely adott esetben képes lehet a katonai ellenállásra. Ezért is könnyen elképzelhető, hogy az amúgy is jól értesült amerikaiak nem estek kétségbe akkor sem, ha Törökországban éppen katonák vették át a hatalmat.

Az USA-hoz hasonlóan, a kérdésben a szovjet szál is kiemelt jelentőséggel bírt. A Gürselék által hangoztatott frázisok – vagyis a visszatérés az Atatürk által kijelölt útra – pozitív visszhangra találtak Moszkvában. „Az a tény, hogy az új török kormány hatalomra kerülésétől az atatürki politika folytatását ígéri, a szovjet vezetőket arra engedte következtetni, hogy végre a szovjet–török viszonyban normálisabb légkör, esetleg baráti jószomszédi viszony kialakulásának folyamata kezdődhet el.” Másutt a jelentés más formában, de ugyanazt hangsúlyozza: „Az feltétlenül biztos, hogy ha a török kormány nemcsak szavakban, hanem tettekben is az atatürki politika folytatását választaná, az éppen úgy jó lenne, és éppen úgy megfelelné elsősorban és mindenekelőtt Törökország nemzeti érdekeinek, mint a Szovjetunióknak és e térség valamennyi békét óhajtó országának.”⁴² Mint fentebb láttuk, ugyanennek a kommunikációnak Iránban egészen más volt az olvasata.

A kívülről érkező elvárások, remények mellett az új hatalomnak belső szempontoknak is meg kellett felelnie. Utóbbira szolgált például az 1924-es alkotmány módosítása. Az 1961-ben megszületett új jogi státútum a nemzet értelmezését és a jogforrást gyakorlatilag érvényben hagyta („a szuverenitás minden feltétel nélkül a nép kezében van”),⁴³ ám a politikai pártok alapítását feltételekkel igyekezett körülbástyázni. Ennek legfőbb oka az volt, hogy bár a Demokrata Párt demokratikus választások révén került kormányra, hatalma megtartása érdekében nem riadt vissza törvénytelen eszközök alkalmazásától sem. Éppen ezért, az 1950-es „galiba” kiküszöbölése érdekében, a katonai elit elképzeléseivel összhangban, az alábbi tétel is bekerült az alkotmányba: „A politikai pártok alapító okiratainak, programjainak és tevékenységének az emberek

majd 1960. november 20-ától 1962. március 16-áig külügyminiszterként dolgozott. Ld. Selim R. Sayın, Sarper'in özgeçmişi. http://www.mfa.gov.tr/sayin_selim-r_sarper_in-ozgecmisi.tr.mfa (2020. január 7.).

⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 005111/szig. titk. Tárgy: A törökországi események hatása az Egyesült Államokban. Budapest, 1960. július 12.

⁴² Magyar Nemzeti Levéltár (MNL, OL), XIX-j48-a, 003995/szig. titk. Tárgy: A szovjet–török viszonyról. Moszkva, 1961. április 22.

⁴³ *Egemenlik, kayıtsız şartsız Türk Milletindir*. Tanör, i. m., 384.

jogát és szabadságát szem előtt tartó demokratikus és szekuláris köztársaság kormányzásával összhangban kell lennie.”⁴⁴

A társadalom és az egyén viszonyrendszerében pedig több jogot hagyott meg, mint az 1980-as katonai puccs után létrejövő új alkotmány, amely az állam jogkörét és érdekét általában az egyéni szempontok fölé igyekezett helyezni.⁴⁵ Európai összevetésben a társadalmi, politikai és szabadságjogok tekintetében leginkább az 1948-as olasz alkotmánnyal mutatott hasonlóságokat.⁴⁶

Kétségtelen, hogy az 1961-es alkotmány demokratizálódást eredményezett. Szélesedett az ország politikai spektruma, újjáéledt a szólás- és sajtószabadság. Szakszervezetek, pártok, társaságok és alapítványok jöttek létre. Ugyanakkor ez a folyamat a politikai életben instabilitást és polarizálódást is hozott, hiszen 1965-ig koalíciós vagy kisebbségi kormány vitte az ügyeket, háttérben a tisztikarral. Az 1961. október 15-i választásokon a CHP 36,3%-ot, a Demokrata Párt örökösének tekinthető Adalet Partisi (Igazság Párt, AP) pedig valamivel kevesebbet, 34,8%-ot kapott. A harmadik legerősebb párt pedig a Yeni Türkiye Partisi (Új Törökország Párt, YTP) lett a maga 13,7%-ával.⁴⁷

Összességében a korabeli magyar feljegyzések általunk vizsgált anyagából az derül ki, hogy az 1960-as török katonai puccsot a térség szereplői helyenként aggodalommal, helyenként pedig várakozásokkal figyelték. A szocialista blokkban és a szomszédos arab országokban, ha mégoly haloványan és rövid időre is, de elsősorban a remény, a nyugati szövetségi rendszerhez tartozók esetében némi aggodalom volt tapasztalható. Nagy kérdés persze, hogy a történetek mögött volt-e (és ha igen, milyen mértékű) nagyhatalmi támogatás. Mint láttuk, Washingtonban tudhattak a *müdahele* vagy *ihtilal* előkészületeiről. Ugyanúgy felvetődik a kérdés, hogy Moszkva mennyiben szította a törökországi belpolitikában azt a tüzet, amely elodázhatalanná tette a katonaság beavatkozását. A bulgáriai kommunisták magyar kollégáikhoz eljuttatott információi alapján joggal tételezzük fel, hogy a szovjetek is készen álltak arra, hogy számukra kedvezően alakítsák déli szomszédjuk politikai berendezkedését. Forrásaink egyúttal érthetőbbé teszik azt a Közel-Kelet számos országában napjainkban is tapasztalható jelenséget, amely első ránézésre indokolatlanul külső tényezőt vél felfedezni egyes belpolitikai eseménysorozatok mögött.

⁴⁴ *Siyasi partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik cumhuriyet hükmüne uygun olmak zorundadır.* Tanör, i. m., 387.

⁴⁵ Tanör, i. m., 378–381.

⁴⁶ Tanör, i. m., 382.

⁴⁷ Tanör, i. m., 405–406.

SZEMLE

KÖNYVEK

MANU TÖRVÉNYKÖNYVE

Szanszkritből fordította Borbély Judit Bernadett. Szakmailag ellenőrizte Dezső Csaba. A jegyzeteket írta Borbély Judit Bernadett–Dezső Csaba. Az előszót írta Ruzsa Ferenc. (India Könyvtár, 5. Szerk. Zentai György.) L'Harmattan, Budapest, 2019, 375 oldal

A *Mánavadharmasásztra*, más néven *Manuszmriti* a hinduizmus egyik legfontosabb szövege, az ókori India társadalomtörténetének egyik legfontosabb forrása, amely ránk maradt formáját Észak-Indiában valószínűleg a Kr. u. 2. században nyerte el. Indiában a munka egyedülálló tekintélyét mitikus szerzőjének, Manunak, az emberiség ősatyjának, Brahmá teremtőisten fiának köszönheti. Az indiai hagyomány a Manuról elnevezett Mánava ('Manutól származó') jogi iskolát tartja a kódex összeállítójának. Ez az enciklopédikus mű valójában több évszázados szerkesztői munka eredménye, és a tényleges szerkesztők ismeretlenek. A ma ismert verses szöveg 12 könyvet tartalmaz, a versek száma 2685. A *Manu törvénykönyve* általánosan elfogadott fordítás onnan ered, hogy a Brit Kelet-indiai Társaság a 18. század végén olyan igazságszolgáltatási rendszer kiépítésébe kezdett, amelyben a modern angol jog mellett a hindu szokásjognak is szerepet szántak, és ennek legfőbb forrását a *Manuszmriti*-ben vélték megtalálni. Ha viszont közelebbről vizsgáljuk meg a szöveget, akkor azt látjuk, hogy csupán VIII. és IX. könyvének bizonyos versei tartalmazznak a polgári jogra, a büntetőjogra vagy a jogeljárási kérdésekre vonatkozó olyan megállapításokat, amelyek a 18. századtól a 20. századig a tényleges indiai joggyakorlat részei voltak. Mivel a munka legnagyobb része vallási, rituális, politikai és a mindennapi életre vonatkozó normákból áll, helyesebb volna egy körülírt fordítást használnunk. Eszerint a cím a 'Mánava iskolának a *dharmáról* szóló tankönyve/szakkönyve (*sásztra*)', amely a *bráhmanák* tanulmányaihoz nyújtott anyagot, és mint ilyen a hinduizmusban a tudományos irodalom (*sásztra*) darabjának is számított. Ennek megfelelően nem törvénykönyv a szó modern értelmében. A *dharm*a fogalomnak azonban sok jelentése van, a legfőbbek: 'törvény', 'igazságosság', 'erkölcsi/vallási kötelesség' és a hinduk számára az egyik fő életcél, amely a szó legtágabb értelmében „megtartja” az embert az állandóan változó világban.

Az, hogy 1034 vers (38,5%) a *bráhmanákra*, 971 (36,2%) a királyokra vonatkozik, a társadalom többi osztályáról pedig aránytalanul kevesebb szó esik, több dologra enged következtetni. Elsősorban azt jelenti, hogy a szöveg által vizionált

társadalomban, amely a valóságban sohasem létezett, a *bráhmanák* magukat a politikai és a gazdasági hatalom képviselői fölé helyezték. A királyra vonatkozó versek azt írják elő, hogy miként viselkedjenek és uralkodjanak a magukat a *bráhmanáknak* szentelő királyok. Arra a kérdésre, hogy a *bráhmanák* milyen meg gondolásból állították össze a kódexet, többféle válasz adható.

Ruzsa Ferenc bevezető tanulmányában úgy véli, hogy a *Manuszmriti*ben felvázolt társadalmi rend a Kr.e. 1. évezred óta minden szempontból teret vesztett *bráhmanák* makacs, konzervatív csoportja stratégiájának a terméke, a *dharmáról* és az életkorokról kialakított felfogásuk pedig a buddhizmus hatására alakult ki. Mások az Indiát a Kr.e. 2. századtól a Kr.u. 4. századig ért idegen inváziókat és az ezekkel járó népkeveredést emelik ki. Megint mások az időszámításunk első századaiban virágzó városiasodás és kereskedelem hanyatlását, az adórendszer és a politikai viszonyok instabilitását hangsúlyozzák, amelynek eredményeképpen a *bráhmanák* biztos megélhetése is bizonytalanná vált. A *Manuszmriti* és a *Mahábhárata* tanítókönyveinek közös célja az, hogy megerősítsék a bráhmanizmus pozícióit, amelyek a buddhizmus és más heterogén vallások, majd a Maurja-dinasztia (Kr.e. 322–185) és azt követően az Indiába érkező idegen hódítók hatására meggyengültek.

A ránk maradt szövegről – a benne lévő ellentmondások és a bonyolult szövegtörténet miatt – nem szerencsés, sőt egyenesen történetietlen volna bármiféle egységes értékítéletet alkotni. A mai olvasónak ellenszenvesek lehetnek az egyes társadalmi rendek (*varna*) közötti durva jogegyenlőtlenségek vagy a nők függetlenségének teljes alávetését sugalló versek (V, 147–148 és IX, 3–4), ugyanakkor a nő mint feleség és anya „áldott”, imádatra méltó (IX, 26), és a férj, hogy „kedvére tegyen az isteneknek, örökösen viselje gondját hűséges hitvesének” (IX, 26 és 95). Ami az anyagiakat és az otthoni teendőket illeti, önmagáért beszél a IX, 11 vers: „bízza rá feleségére vagyonának kezelését, a takarítást, a vallásos teendőket, a főzést, valamint a háztartási javak, bútorok rendben tartását.”

A mindenkori fordítónak egyáltalán nincs könnyű dolga. Igaz, a szanszkrit szöveg nyelvtanilag egyszerű, a szókincse azonban bővelkedik nem könnyen értelmezhető szakkifejezésekben, illetve a korabeli szellemi és tárgyi kultúrára vonatkozó szavakban. A versek tömörsége önmagában is nehézségek forrása, és ezeket tovább fokozza az a körülmény, hogy a mű sajátos szövegtörténetének köszönhetően sokszor olyan versek állnak egymás után, amelyek között nincs szövegösszefüggés. Mindezt figyelembe véve elfogadható fordítás csak a munkához írt kommentárok felhasználásával lehetséges.

Formai szempontból ezt kétféleképpen lehet megoldani. Egyes fordítók szögletes zárójelben közlik a szükségesnek vélt kiegészítéseket, és kerek zárójelben az eredeti szanszkrit terminusokat. Egy másik, olvasóbarát megoldás az, hogy a kommentár vagy kiegészítés lábjegyzetbe kerül. Borbély Judit és Dezső Csaba, nagyon sikeresen, az utóbbi lehetőséget választották. A magyar szöveg,

amely az eredeti verses szöveget gördülékeny prózában adja vissza, az alapos lábjegyzetekkel együtt több, mint egy átlagos művelt olvasónak szánt fordítás, hiszen az indológusok is nagy haszonnal forgathatják. Annak, aki tudományosan foglalkozik a törvénykönyvvel, persze emellett kezébe kell vennie az eredeti szanszkrit szöveget.

Borbély Judit kitűnő fordítást készített. Biztos nyelvtudással és kiváló fordítói érzékkel sikerült olyan olvasmányos magyar szöveget alkotnia, amely egyszerre modern, szakszerű, és kellőképpen megőrzi egy térben, időben, kultúrájában, gondolkodásmódjában a mai magyar olvasótól igen távoli világ üzenetét. A nagy gondossággal készült, bőséges jegyzetek eligazítanak a többjelentésű vagy homályos értelmű szakkifejezések lehetséges magyarázatai között, és naprakész tárgyi információkkal szolgálnak.

A szöveg tartalmi gazdagsága kimeríthetetlen. Egy könyvismertetésben csak arra vállalkozhatunk, hogy ennek illusztrálására bemutatsunk néhány olyan esetet, ahol egy-egy szakkifejezés vagy fogalom értelmezését továbbgondolhatjuk. Válogatásunk esetleges.

I, 88: „A *bráhmanáknak* a Véda tanítását és recitálását, az áldozatbemutatást és a szertartások levezetését, az adakozást s az ajándékok elfogadását jelölte ki.”

A szanszkrit *adhjájana* nemcsak 'recitálás'-t, hanem 'hangosan tanulás'-t, általában 'tanulmányok'-at is jelent a *bráhmanák* esetében.¹ Az I, 89-ben a *ksatrija* kötelességei között ez utóbbira gondolhatunk, hiszen ők nem mutathatnak be áldozatokat. Az áldozat bemutatásakor a *bráhmanák* kizárólagos joga és feladata a Véda recitálása.

VII, 33: „Ha a király ezt az életmódot követi, még ha csupán kalászszedésből él is, hírneve messzire terjed a világban, akár egy csepp olaj a vízben.”

Silóncshana: 'kalászszedés', egészen pontosan 'tallózás', a szántóföldön az aratás után visszamaradt kalászhalmok összeszedése, gyűjtögetése, amely az erdei remeték, bölcsek megélhetési forrása.

VII, 43: „A három Védát, a kormányzás örökkévaló tudományát, a logikus gondolkodást, valamint a lélek tudományát a három Véda ismerőitől tanulja, az üzleti ügyeket a köznéptől.”

Az *átmavidjá* 'a lélek tudománya', de lehet, hogy itt inkább 'a legfőbb lélek ismerete'² vagy 'az Én filozófiája'. A *várttárambhán* összetételt Borbély Judit az ismert fordításoktól eltérően helyesen nem két fogalomnak, azaz nem *dvandva* összetételnek tartja. Az *Arthasásztra* I, 2, 1 szerint a *várttá* a 'közgazdaságtan' mint tudomány (*vidjá*). Manu a *lókatah* 'köznéptől' szó beillesztésével a foga-

¹ Tóttössy Csaba fordításában: „(Véda)tanulmányozást”. Ld. Manu törvényeiből. Ford. Tóttössy Csaba. In: *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Szerk. Harmatta János. Budapest, 1965, 371.

² Wojtilla Gyula fordításában: „a Legfőbb Lélek ismeretét”. Ld. *Mānavadharmasāstra*. Hetedik könyv. Ford. Wojtilla Gyula. In: *Szöveggyűjtemény az Augustus-korhoz*. Szerk. Tar Ibolya. Szeged, 1998, 175.

lom gyakorlati jelentését ragadja meg. Ennek alapján talán a *várttárambhán* összetétel pontosabb jelentése 'a gazdaság ügyeit' lehetne.

VII, 110: „A királynak úgy kell megvédenie birodalmát és elpusztítani ellenségeit, ahogy a saraboló kitepi a gyomot, és megóvja a gabonát.”

A *nirdátri* szó 'saraboló' fordítása ambivalens, mert egyaránt vonatkozhat egy szerszámra és egy saraboló emberre. Mivel itt egy körültekintést igénylő tevékenységről van szó, a sarabolás viszont „fünyíróelven” működik, az ajánlott fordítás 'gyomláló (ember)', aki kitepi a gyomot, és megóvja a gabonát.

VII, 151: „Délidőben vagy éjfélkor, amikor nyugodt és kipihent, minisztereivel együtt vagy egymagában töprengjen el az Erényességről, a Jólétről és a Gyönyörőről.”

A *dharma*, *artha* és *káma* szavak 'erényesség', 'jólét' és 'gyönyör' fordítása lehetséges, de mivel ezek sokjelentésű terminusok, jó lett volna a szanszkrit alakokat a jegyzetben megadni. A *káma* komplex fogalom, alapjelentése 'vágy', voltaképpen a világban és az egyénben is meglévő érzelmi, akaratlagos szféra gyűjtőneve. A 'gyönyör' szanszkrit megfelelője *rati*. A fenti három fogalom a hinduk hármasságát jelenti. Látszólag ellentmondó fogalmak, a valóságban azonban kölcsönösen összefüggnek, amennyiben az ember csak akkor jut el a megváltáshoz (*móksa*), ha élete során egyszerre mindegyikre törekszik.

VIII, 381: „Nincsen nagyobb törvénytelenység a földön a *bráhmana* megölésénél, ezért a király még csak ne is gondoljon rá, hogy megöl egy *bráhmanát*.”

A *manaszápi na csintajét* „ne is gondoljon rá” jól kifejezi Manu szándékát, de Schmidt József fordítási javaslata („»szíve legmélyén« (álmában), »se gondoljon rá«³) képletesebb, mert tekintetbe veszi magát a *manaszá* szót is. Mivel azonban a *manasz* 'szív' a gondolkodás szerve is, esetleg azt is mondhatnánk, hogy „még eszébe se jusson”.

Ruzsa Ferenc bevezető tanulmánya lendületes, figyelemfelkeltő, információkban gazdag írás. A szerző olyan koncepció erőteljes képviselője, amely eltűzöttan kedvezőtlennek mutatja be a *bráhmanák* társadalmi pozícióit a kérdéses korszakban. Gondosan számba veszi a *Mānavadharmaśāstra* korábban megjelent fordításait, amelyek szerinte a szöveg kevesebb mint harmadrészét teszik ki. Kár, hogy elkerülte figyelmét a munka hetedik könyvéről készült fordításunk.⁴

A *Manu törvénykönyve* most megjelent teljes fordítása még nemzetközi összehasonlításban is minden szempontból elsőrendű munka, az Indiáról szóló magyar nyelvű szakirodalom nagy értéke.

Wojtilla Gyula

³ Ehhez ld. Schmidt József könyvismertetését: Manu törvényei: Mānava Dharmaśāstra. Szanszkritből fordította Büchler Pál. Budapest, 1915. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 39 (1915) 741.

⁴ Mānavadharmaśāstra, 174–193.

ŞEREF. STUDIES IN HONOUR OF PROF. GÉZA DÁVID ON HIS SEVENTIETH BIRTHDAY

Ed. by Pál Fodor–Nándor Erik Kovács–Benedek Péri. Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2019, 560 oldal

2019. szeptember 3-án 70. születésnapja alkalmából köszöntötték Dávid Géza egyetemi tanárt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Szekfü Gyula Könyvtárában. Az ünnepélyes esemény keretében átadták professzor úrnak a tiszteletére szerkesztett emlékkötetet, amelyben magyar és külföldi kollégái, szakmabeli barátai jelentettek meg tanulmányokat különféle, oszmanisztikával és a magyarországi török hódoltság történetével kapcsolatos témákban. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és az ELTE Török Tanszék oktatóinak együttműködésével készült kötet mind a hazai, mind a nemzetközi történelemtudomány számára nagy jelentőségű, mivel szélesebb körű olvasóközönség elé tárja a legújabb tudományos eredményeket, s így átfogó képet nyújt az oszmanisztika s a magyar–török történelmi kapcsolatokat vizsgáló kutatások aktuális állásáról. A szemet gyönyörködtető emlékkönyv borítóján Isztambul leggazdagabban díszített dzsámijai közül a Rüsstem pasa dzsámi egyik tulipánmotívumos falicsemperészlete látható, amellyel kapcsolatban egy érdekes párhuzamot figyelhetünk meg: a dzsámi tervezésekor ugyanis a híres építész, Mimár Szinán szintén hetvenes éveinek legelején járhatott.

Fodor Pál Dávid Géza életútját és munkásságát megrajzoló bevezetőjét követően huszonhét tanulmányból huszonöt angol, egy francia és egy német nyelven olvasható. Az egymást kronologikus rendben követő írások a történelemtudomány különféle területeire – például hadtörténet, archontológia, diplomáciatörténet, gazdaság- és társadalomtörténet, egyház- és felekezettörténet, közigazgatás-történet, sőt irodalomtörténet – kalauzolja el az olvasót, emellett a hódoltság régészeti kutatását érintő tanulmányok is fellelhetők köztük. A különböző témájú írások között számos esetben fedezhetünk fel kapcsolódást Dávid Géza kutatási témáival. Jelen ismertetés keretében természetesen nincs rá mód, hogy e rendkívül sokszínű, interdiszciplináris kötet minden tanulmányáról kimerítő elemzést nyújtsunk, ám igyekszünk – hol hosszabb, hol rövidebb kommentár kíséretében – átfogó képet adni az emlékkönyv tartalmáról.

Két irodalomtörténeti tanulmánnyal indul a kötet, s az elsőként szereplő Michel Balivet és Homa Lessan Pezechki munkája kivételnek számít a nagyrészt kora újkori tematikájú írások között. A 13. századi anatóliai viszonyokat a szeldzsuk krónikáiról, Ibn Bibí műve alapján mutatja be, s ezenkívül fontos szerepet kap a különböző vallású és etnikumú népek egymás mellett élésének, kulturális kölcsönhatásának tárgyalása. Szintén érdekes téma az Anatóliában a korra jellemző „rúmi” identitás kérdésköre, amely egy átfogó, vallási és etnikai azonosságtudat feletti önmeghatározásként volt jelen, amely azonban az oszmá-

nok megjelenésekor háttérbe szorult, s helyét egy dinasztikus alapokra helyezett identitás vette át.

Péri Benedek tanulmánya, amely szintén középkori előzményekhez nyúlik vissza, az oszmán költészeti hagyomány egyik tradicionális elemét, a *telmîh*nek nevezett költői alakzatot vizsgálja egy konkrét példán, a „Dávid és a láncling” motívumon keresztül. Jelen sorok írója egy 2018-as konferencia-előadás alkalmával már bepillantást nyerhetett a témába, amely igencsak érdekfeszítőnek bizonyult, s így külön öröm, hogy bővebb változatban, immár írásban is megjelent. A „Dávid és a láncling” mint retorikai alakzat használatának, valamint perzsa és oszmán költeményekben történő előfordulásának elemzésén keresztül jól látható, hogy a klasszikus oszmán irodalom, amely alapvetően a perzsa modellen alapult, mennyire tudott önállóvá válni az idő előrehaladtával, s milyen mértékben változott az oszmán szerzők által használt költői eszközök tárháza. A tanulmány által világossá válik, hogy egy hagyományos költészeti elem új kontextusba helyezésével az oszmán szerzők a 15. század végére–16. század elejére kifejezetten kreatív költészeti újdonságot hoztak létre.

Mind irodalomtörténeti, mind művelődés- és eszmetörténeti szempontból kiemelendő Kovács Nándor Erik tanulmánya, amelyben Ibrahim Müteferrikanak az iszlámról szóló értekezését vizsgálja. Amint arra a szerző is rávilágít, az 1710 táján keletkezett polemikus-eszkatologikus mű azért is kiemelten fontos a történeti kutatás számára, mert az ebben található önéletrajzi utalások jelentik az egyetlen fogódzót Ibrahim keresztény múltjával, valamint muszlim hitre való áttérésének körülményeivel kapcsolatban. A kéziratokra vonatkozó ismertetés mellett Kovács Nándor a műfaji meghatározást is pontosítja, s ezen túlmenően részletes elemzést ad a mű tartalmáról is, melynek különlegessége a szerző keresztény egyháztörténeti ismereteinek beemelésében nyilvánul meg.

A kötetben belül több írás foglalkozik olyan oszmán tisztségviselők politikai pályafutásával, akik a magyarországi hódoltság területén, illetve a Balkán északi részén teljesítettek szolgálatot. Fodor Pál tanulmányának főszereplője Jahjapasa-oglu Báli bég, aki egy, a 15. század végén, 16. század elején frissen felemelkedett család tagja. Számos középszintű hivatal betöltése után, I. Szelim trónra lépését követően az elsődleges jelentőségű határvidéki stratégiai terület, a Szendrői szandzsák élére került. Annak ellenére, hogy Báli bég politikai pályafutását nem lehet teljesen hiánytalanul felvázolni, bizonyos, hogy a határ menti oszmán politikai elit fontos szereplőjével állunk szemben, s ez abban is megmutatkozik, hogy Szülejmán 1521. évi hadjárata előtt az ő véleményét is kikérte, valamint a mohácsi csatára is hatással volt katonai szerepvállalása. A pasa példáján keresztül képet kapunk a magyarországi oszmán uralom kiterjesztésének egyik meghatározó eleméről, amely lényegében a *devsirme*-rendszerből származó új családok és klánok végvidéki elitté válásában, azok egymás elleni küzdelmében s ezzel párhuzamosan a magyarországi oszmán uralom megalapo-

zásában érhető tetten. A tanulmány jelentőségét növeli a függelékben található három forrás közlése is.

A Jahja-klán egy későbbi képviselője, Arszlán pasa politikai karrierjét mutatja be Claudia Römer és Nicolas Vatin tanulmánya. A pasa, Jahjapasa-oglu Mehmed budai beglerbég fia, apja mellett kapott kiképzést, s élete során jelentős katonai érdemeket szerzett, és diplomáciai tevékenységet folytatott. Hírnevére azonban mégsem ezáltal, hanem leginkább halálának körülményeivel tett szert: Szülejmán a szigetvári hadjárat elején, 1566. augusztus 3-án kivégeztette. A tanulmány azon túl, hogy Arszlán karrierjét igyekszik hiánytalanul felvázolni, különös tekintettel szendrői szandzsákbégi, majd budai beglerbégi feladataira, leginkább a pasa utolsó éveire koncentrál, s arra a végzetes hibára, amelyik pályafutása végét is jelentette. Arszlán kivégzésének indoka egy kudarcba fulladt, engedély nélküli várostrom volt, s ez számos elméleti és gyakorlati kérdést vet fel. Ezek ismét rávilágítanak a határ menti oszmán hatalmi elit konfliktusai által befolyásolt politikai mozgástér sajátosságaira, amit elsősorban a személyes és pártérdekek szembehelyezkedése határozott meg. Arszlán pasát illetően egy kifejezetten ellentmondásos megítélésű karakter képe jelenik meg, s ezt a vele kapcsolatos számos korabeli keresztény és oszmán-török forrás is alátámasztja. Ha azonban más perspektívából vizsgáljuk meg a kivégzésre adott parancsot, úgy tűnhet, hogy a pasa személyisége, tevékenységének megítélése kevésbé esett latba, s a szultán döntése sokkal inkább vezethető vissza a felsőbbrendű igazságosság eszméjéhez. A tanulmány legfőbb hozadéka tehát a következőkben nyilvánul meg: egyrészt mérlegre teszi a halálos ítélet alattvalók felé közvetített üzenetét s az azt eredményező valós okokat. Másrészt megvizsgálja azt az eszmei hátteret, amely Arszlán sorsát illetően a szultáni döntéshozatalban tetten érhető, ám a kortársak értékítélete alapján vitathatónak tűnik.

Mindezekkel kapcsolatban további kérdések merülhetnek fel Feridun M. Emecen Hádím Ali pasáról szóló tanulmányát olvasva. Hádím Ali mint Arszlán egyik elődje a budai pasa tisztségében (1551. május–1553. február/1556. február–1557. február) fontos szerepet töltött be a hódoltság oszmán közigazgatásában, ám amint azt a szerző is megjegyzi, mindeztidáig nem született részletes leírás a pasa katonai-politikai karrierjével kapcsolatban. A szerájából történő kikerülése utáni aktivitásáról keveset tudunk, ám annál jobban dokumentáltak budai beglerbégi hivatala során véghezvitt katonai és politikai vállalkozásai. Az Arszlán pasának szentelt íráshoz hasonlóan Emecen cikke is elsősorban a Hádím Ali halálához kapcsolódó cselekményeket helyezi középpontba. Számos katonai siker, valamint élénk politikai szerepvállalás időszaka után az egri ostrom kudarca karrierje megbicsaklását hozta magával. Ahmed pasa másodvezír ugyanis Hádím Alit állította be felelősnek. Ezután Ali nem maradhatott tovább budai hivatalában, ám rövid idő múlva, különböző Anatóliában betöltött tisztségek után 1556-ban visszakерült a Budai vilájet élére. A döntésben sokat nyomott

a latban, hogy a pasa a térség katonai-politikai viszonyait illetően már tapasztalt személynek bizonyult. Ezt követően a Dél-Dunántúl stratégiai fontosságú vára, Szigetvár került az oszmán hódítás fókuszába, ám a pasa által vezetett 1556. évi ostrom sikertelenül záródott. A következő év elején Alit végleg leváltották budai hivatalából, s az év végén érte a halál. A pasa tevékenységével kapcsolatban ismét a hódoltsági oszmán vezető elit tagjai között feszülő ellentétek által meghatározott légkört figyelhetjük meg, ám karrierje végpontja jelentős eltérést mutat az Arszlán pasánál látottaktól. Elgondolkodtató, hogy ha Arszlán pasát kivégezték egy jelentéktelenebbnek tűnő ostrom sikertelensége miatt, akkor Ahmed pasa és Hádím Ali tizennégy s utóbbi tíz évvel korábban vajon miért nem kapott ekkora megtorlást, amiért a sokkal nagyobb horderejű egri és szigetvári ostrom meghiúsult? Ráadásul Ali továbbra is hivatalban maradt – bár alacsonyabb méltóságokban – Anatóliában, sőt a legmagasabb hódoltsági rangot is visszakapta. 1556. évi kudarcát követő kegyvesztettségét azonban nem lehet összehasonlítani azzal a büntetéssel, amelyet Arszlán kapott. Ezért aztán Szokollu Mehmed pasa nagyvezír leplezett kételkedésének lehet némi alapja a tekintetben – amint arra Claudia Römer és Nicolas Vatin is rámutat fentebb tárgyalt írásában –, hogy 1566-ban Szülejmán talán már nem teljesen volt józan ítélőképessége birtokában.

A magyarországi hódoltság oszmán tisztségviselőit érintő tanulmányok sorában kell megemlítenünk Sudár Balázs munkáját, amely Mürteza pasa karrierjéről nyújt részletes elemzést. Az Oszmán Birodalom az 1620-as, 1630-as évek során komoly kül- és belpolitikai problémákkal küzdött, ám a pasát, aki szintén a szerájiskolában nevelkedett, a palotai szolgálat során kialakított kapcsolati hálója s jó képességeinek köszönhető kitűnése átlendítették ezen az időszakon. Mürteza karrierje jól láthatóan hagyományos pályáivet írt le: belső és külső palotai szolgálat után 30 éves kora körül nevezték ki egy távolabbi tartomány élére, s feltűnő módon rögtön beglerbégi pozíciót kapott. Katonai és politikai tevékenysége nem csupán a hódoltságra és a Balkánra koncentrálódott: három évig tartó boszniai bégsége s szintén három évig tartó budai beglerbégi hivatalán kívül – amely során az erdélyi fejedelemmel való kapcsolat kiemelt jelentőségűnek számított – a birodalom számos területén, többek között a lengyel és a keleti fronton is több alkalommal teljesített szolgálatot. Mürteza pályafutásának feltérképezése során alapos betekintést kapunk a szultáni udvarban levő hatalmi csoportok konfliktusaiba, s világossá válik, hogy az ingadozó erősségű központi hatalom által teremtett körülmények miatt egyre inkább felértékelődött a kapcsolati háló fontossága. A váltakozó politikai mozgástérben való manőverezés készsége jól mutatkozik meg Mürteza példáján, aki ugyan számos katonai akcióban vett részt, mégsem ennek köszönhette politikai előmenetelét, hanem sokkal inkább diplomáciai szerepvállalásainak s jó helyzetfelismerésének. Sudár Balázs tanulmánya tehát amellet, hogy nagyon alapos áttekintést ad az Oszmán

Birodalom 1620–1640 közötti belső és külső problémáiról, egy olyan tisztségviselő sikeres karrierjét vázolja fel, aki el tudta kerülni fentebb tárgyalt elődei sorsát, s ha egy harci sérülés nem okozza vesztét 1636-ban, akár még többre is vihette volna.

A köteten belül egy nagyobb tematikus egységet alkotnak a diplomáciatörténeti tanulmányok. A mohácsi csata utáni politikai helyzetet vizsgálja különböző aspektusból Colin Imber, valamint Horn Ildikó cikke, amelyek közül az előbbi egy manapság egyre sűrűbben kutatott területet, a kora újkori hírszerzést és hír-áramlást mutatja be azon a konkrét példán keresztül, hogy a mohácsi csata híre hogyan ért el Velencébe. A tanulmány rávilágít, hogy a magyarországi és ausztriai helyzettel kapcsolatos hírek megszerzésében és továbbításában a velencei Signorián kívül Udine vezetése is aktív szerepet játszott, gyakran saját követ küldésével. Bár a kaotikus állapotok s az alapvető kommunikációs csatornák megszűnése a Magyarországról érkező híreken is érezhető volt, mégsem mondható, hogy azok teljesen elapadtak volna: Velence, amellett, hogy a nemzetközi hírek tekintetében csomópontként szolgált, az oszmán–magyar–Habsburg diplomáciai lépéseket is igyekezett követni azáltal, hogy minden potenciális, hírekkel rendelkező személyt kifaggatott, s gyakori levelezésen és követküldéseken keresztül próbálta naprakész információk alapján pozicionálni magát. Ennek következtében jött létre az az informális egyetértés Szapolyai, Velence, az Oszmán Birodalom, Franciaország és Anglia között, amely a Habsburgok iránti ellenszenvükön alapult, és Ferdinánd trónra lépése ellen irányult.

Az információáramlás, valamint Észak-Itália mint a nemzetközi hírek csomópontja szempontjából Kovács Zsuzsa tanulmánya további érdekességekkel szolgál. Az írás apropója a világhírű milánói Bibliotheca Ambrosiana alapjául szolgáló Pinelli-gyűjtemény mezőkeresztesi csatára vonatkozó dokumentumainak kutatása. A tanulmány tulajdonképpen forrásközlésnek minősül, amelynek keretében hét vizsgált kézirat tartalmi kivonatát adja közre, s ezek közül egyiknek a teljes szövegét közli a tanulmány végén: egy urbinói nemes jelentését, aki Magyarországról érkezett, s meglátogatta Carlo Thiene grófot Vicenzában 1596. november 24-én. A gyűjtemény, amelyet Gian Vincenzo Pinelli a 16. század második felében hozott létre, számos lehetőséget rejt a történészek számára: különböző tárgykörű művek mellett ugyanis a legnagyobb tematikus egységet a politikai-diplomáciai dokumentumok alkotják, s ez alapján jól látható, hogy Pinelli kiemelt érdeklődést mutatott az aktuálpolitikai események iránt. A téma azért is érdekes számunkra, mert Dávid Géza Lakatos Bálinttal közösen végzett legújabb kutatásai keretében Felix Petancius törökökről írt munkáját vizsgálja, amelynek egy másolati példánya szintén megtalálható a Pinelli-kollekcióban.

A Buda elfoglalása és Szapolyai halála utáni időszak területi és társadalmi megosztottságát vizsgálja Horn Ildikó tanulmánya, fókuszba helyezve azon nemesi családok politikai kiütkeresését, amelyek birtokait vagy szétszakította

az oszmán terjeszkedés, vagy a számukra elfogadhatatlan uralkodó (Habsburg Ferdinánd vagy János Zsigmond) fennhatósága alá kerültek, vagy legrosszabb esetben részben vagy teljesen elveszítették azokat. Az Erdélybe költöző nemesek földszerzési és házasságkötési stratégiáinak feltérképezése mellett az időszakra jellemző, gyakran többszörös pártváltás problematikája is felmerül, amely leginkább a partiumi nemességet érintette, mivel lojalitásuk nagyobb jelentőséggel bírt politikai és gazdasági befolyásuk miatt. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a korszakban, hogy a János Zsigmondhoz hű főúri családok a Magyar Királyság területén is igyekeztek házasságkötések útján bázist kialakítani, amely az erdélyi nemesi ifjak nyugati főúri udvarokban való taníttatása révén is megvalósult. Báthori István lengyel királlyá koronázása után északi irányban is megindult ez a folyamat.

Nagyobb időbeli ugrással, de hasonlóan diplomáciatörténeti témát dolgoz fel Ivanics Mária tanulmánya, amely a kazáni tatárok egy 1635. évi petíciójának felülvizsgálatát tűzi ki céljául. Az arab írásos petíciót, amelyet a kazáni bégek és vallási vezetők intéztek egy meg nem nevezett elöljáróhoz, az eddigi kutatások során nem vizsgálták kellő forráskritikával, noha igen fontos adatokat tartalmaz a Volga-menti területek és az Oszmán Birodalom kapcsolataira vonatkozóan. A dokumentum keletkezésének történelmi hátterét a muszlim lakosságú Kazáni és Asztraháni Kánság, a Krím és az Oszmán Birodalom, valamint az orosz–perzsa szövetség közötti konfliktus határozta meg. A datálatlan levél pontos keletkezési idejét a benne foglalt események alapján, a címzettet pedig az invokációban foglalt megszólítási formulák elemzése által lehet biztosabban meghatározni. A petíció nyelvezetének vizsgálata ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a dokumentum egy kortárs vagy későbbi másolati példány, amelyet az eredeti tatárról oszmán–törökre ültettek át.

Visszatérve a Habsburg–oszmán frontvonalra, szót kell ejtenünk Özgür Kolçak tanulmányáról, amelyben Auer János Ferdinánd török fogságba esését, valamint Héttoronybeli rabságát mutatja be. A tanulmány elsődleges forrása Auer naplója, amely 1923-ban jelent meg Lukinich Imre előszavával. Auer és fogolytársai sorsa szorosan kapcsolódik a vasvári béke után Konstantinápolyba küldött, Walter Leslie-féle Habsburg követség tevékenységéhez, amelyre vonatkozó kiterjedt kutatásai eredményeképp a szerző számos tanulmányt publikált a közelmúltban. Auer az 1663. évi harcok során a Pálffy Miklós zászlaja alatt összegyűlt Pozsony környéki seregek egyik hadnagya volt. Naplójában részletesen írt az 1663. évi katonai eseményekről, fogságba kerülésének körülményeiről, valamint a konstantinápolyi fogság alatt szerzett tapasztalatairól, s adatait részben vagy egészben igazolja több korabeli Habsburg jelentés, illetve oszmán dokumentum. Az oszmán rabságba esett katonák sorsát jól szemlélteti, hogy a nagyjából ezer hadifogolyból ötszázat azonnal kivégeztek, s az oszmán fővárosba induló konvojnak, amely 300–340 főt számlált, s Auert is magában

foglalta, az Isztambulba érkezéskor már csak egyharmada volt életben. Auer és társai csaknem tíz évet töltöttek oszmán fogságban, s bár a Leslie-követség egyik feladata lett volna a kiszabadításuk, a diplomáciai erőfeszítések nem értek célba: a szultán ugyanis nem fogadott el pénzt a rabokért cserébe, hanem ragaszkodott hasonló rangú, Habsburg fogságban levő török rabokkal való cseréhez. Ugyan néhány rabot szabadon bocsátottak, Auer szerint ezek épp az alacsonyabb rangú, nem a Héttoronyban fogva tartott személyek közül kerültek ki. Leslie végül azzal próbálta magyarázni a kudarcát, hogy a Bécsbe menő oszmán követ panaszlevelei befolyást gyakoroltak a portai döntéshozókra.

A 17. század második felének politikai kiütkereséseit vizsgálja Papp Sándor tanulmánya, amelynek fókuszában úgyszintén egy petíció áll: a Wesselényi-összeesküvés bukása után néhány nemes a Porta támogatásának megszerzésében látta az egyetlen kiutat, s ennek érdekében fogalmazták meg a behódolást is magában foglaló dokumentumot, amelyet kutatók korábban 1669–1670-re datáltak. A tatárok petíciójához hasonlóan ez a dokumentum sem tartalmaz pontos dátumot és címzettet, ám a szöveg, valamint a Habsburg–erdélyi diplomáciai iratok vizsgálata után Papp az 1672-es dátumot tartja helyesnek, s a petíció címzettjét a nagyvezírrrel, Köprülü Fázil Ahmed pasával azonosítja. Ezt támaszthatja alá az okmány hátoldalán található rövid olasz feljegyzés, amely szerint a levelet a nagyvezír elé terjesztették. A Habsburg diplomaták levelezése és jelentései által pontosabb képet kapunk a bujdosók portai tevékenységét, valamint a petíció fogadtatását és az arra adott reakciókat illetően. Ezek alapján jól látható, hogy a lázadó magyarok annak ellenére is igyekeztek előmozdítani diplomáciai kapcsolataikat, hogy az oszmán vezetésnek érezhetően nem volt különösebb érdeke a bujdosók támogatása. Az aktuális helyzetre vonatkozóan az egyik legfontosabb forrás a Casanovát váltó konstantinápolyi császári rezidens, Johann Christoph Kindsberg jelentése, amely az erdélyi és felvidéki bujdosók diplomáciai cselekményeivel, a magyarok edirnei tevékenységével és a behódoló nyilatkozat tartalmával kapcsolatban is számos információval szolgál. A lázadók próbálkozásainak kudarcba fulladása jól mutatja a Porta tartózkodó magatartását, s ez lényegében az 1663. évi katonai kudarcra s a vaskévi békére vezethető vissza. Ugyanakkor a felkelők Porta általi megítélését jól illusztrálja a budai oszmán vezetőség meglátása: véleményük szerint a felkelők Bécs számára hasonló problémát jelentettek, mint az anatóliai *dzselálik* a szultánnak. A petíció szövegének mind oszmán–török, mind angolra fordított változata megtalálható a tanulmány végére illesztett függelékben.

Két további tanulmány szól a magyarok diplomáciai lépéseiről, amelyek során igyekeztek megszerezni az Oszmán Birodalom támogatását a Rákóczi-szabadságharc, majd az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Tóth Hajnalka tanulmánya egy szélesebb körű kutatómunka része. Ennek keretében a szerző Temesvári Oszmán agának a 17–18. század fordulóján

a Habsburg–oszmán határvidéken végzett diplomáciai tevékenységét vizsgálta. Az írás alapján kiderül, hogy Rákóczi követei a kezdetben kedvezőnek tűnő politikai környezet ellenére utóbb a harminc évvel korábbihoz hasonló elutasítással szembesültek a Portán, ahol diplomáciai törekvéseik a semlegességét hangoztató oszmán kormányzat miatt eredménytelennek bizonyultak. A Tóth Hajnalka által vizsgált dokumentumok alapján – melyek Oszmán aga *Kitáb-i insá* néven ismert gyűjteményében lelhetők fel –, betekintést nyerünk a Porta és a határ menti oszmán tisztségviselők motivációiba, s noha utóbbiak álláspontja olykor eltérhetett a központ hivatalos állásfoglalásától a kuruc seregekkel való kapcsolatok tekintetében, végeredményben ragaszkodtak a karlócai béke feltételeihez, s folyamatosan hangsúlyozták az Oszmán Birodalom semlegességét.

Több mint száznegyven év elteltével a magyar kormány egy független konzuli hálózat kiépítésére tett kísérletet, ami elsősorban az Oszmán Birodalmat célozta, ugyanakkor Szerbiába, Moldvába és Havasalföldre is konzulok küldését szorgalmazta. Csorba György tanulmánya részletekbe menően tárgyalja a magyar diplomaták tevékenységét, amelynek során igyekeztek megnyerni az oszmán vezetőség támogatását 1849 tavaszától. A Portát többek között azért látták lehetséges szövetségesnek, mert az orosz intervenció az Oszmán Birodalomra nézve is fenyegetőnek bizonyult, másrészt geopolitikai okok is indokolták tették a stabil diplomáciai kapcsolatokat: Nyugat-Európába az egyetlen biztonságos útvonal Isztambulon keresztül vezetett. Gróf Wass Samu, Beöthy Ödön, báró Splényi Lajos és Francis William Browne, valamint gróf Andrássy Gyula küldetései nem jártak sikerrel a független magyar diplomácia megalapozásában, amiben talán kevésbé játszott szerepet a diplomáciát illető tapasztalatlanságuk, mint az, hogy az oszmán fővárosban jelentős osztrák és orosz szembeszéllel, valamint a nyugati hatalmak semlegességével vagy éppen elutasításával találkoztak. Ugyan informális kapcsolatokat sikerült létrehozni néhány oszmán tisztségviselővel, a Porta ragaszkodott semlegességéhez, még ha a magyar diplomatákat irányukban tanúsított jó szándékáról biztosította is. Egyedül Andrássy Gyula nem esett áldozatául az osztrák–orosz aknamunkának, s a világosi fegyverletétel után a menekültek kérdésében igyekezett lépéseket tenni kiadatásuk megakadályozására. Csorba György dolgozata rávilágít, hogy bár a magyar diplomaták cselekvőképessége erősen korlátozva volt az oszmán fővárosban, tevékenységük mégis valamilyen hatással lehetett a török döntéshozókra, akik az osztrákok és az oroszok többszöri kérésére sem léptek harcba a magyarok ellen.

A harmadik nagy tematikus csoportba az oszmán közigazgatás-történettel kapcsolatos írások sorolhatók. Sz. Simon Éva cikkében két újonnan előkerült defter-töredéket mutat be, amelyek az oszmán fennhatóság alá került Dél-Dunántúl 16. századi birtokviszonyaira vonatkozóan tartalmaznak értékes információkat. A szerző két szempontból elemzi a dokumentumok tartalmát:

először a birtokosokat próbálja azonosítani, majd kísérletet tesz a birtokok elhelyezkedésének és kiterjedésének meghatározására. Mindemellett az összeírások keletkezésének hiányzó dátumát is megadja: részletes összehasonlító elemzés eredményeképp arra jut, hogy a két defter-töredék a Budai vilájet egyik első, 1546-ból fennmaradt szandzsák-összeírása és a második töredékben megadott 1547 novembere közötti időszakban keletkezhetett. A korai oszmán adminisztrációra vonatkozóan tehát azért is kiemelkedő jelentőségű a két defter, mert az 1552 előtti idősakra vonatkozóan kevés az egybefüggő levéltári dokumentumok száma.

Hegyí Klára tanulmányában egy tágabb perspektívából tekint a hódoltság oszmán adminisztrációjának sajátosságaira, s a megfelelő forráskritika különböző aspektusait az oszmán adminisztratív források, illetve a magyar oldal hasonló gazdasági-adminisztratív iratai közötti különbségek öt külön területre vetítése mentén elemzi. Az olyan témák körbejárásával, mint az adókievetés alá kerülő területek növekedésének mértéke, a birtoklás, a szandzsák-összeírások módszerei és gyanús elemei, az adóztatás defterek által rögzített elmélete és gyakorlati megvalósulása, valamint a magyar adóbegyűjtésnek az oszmán rendszerre gyakorolt hatásai, a szerző azokra a körülményekre hívja fel a figyelmet, amelyekre a szigorúan meghatározott oszmán adminisztrációs gyakorlat nem minden esetben reflektált, s mindezt számos példával is alátámasztja.

Az Oszmán Birodalom közigazgatásának tematikájához kapcsolódik Douglas A. Howard írása, melyben egy 16. század végén–17. század elején élt oszmán írnokot, Ajn Alit mutatja be. A téma azért is különösen érdekes számunkra, mert a szerző az utóbbi években Dávid Gézával közösen végzett kutatásokat a nevezett munkásságát illetően. Az oszmán tisztségviselő, aki kezdetben az udvari írnokok testületében dolgozott, majd az uralkodói levéltár vezetője és a zsoldkifizetések irányítója lett, két meghatározó művet hagyott ránk, amelyek az Oszmán Birodalom adminisztratív mechanizmusaira vonatkozóan jelentős forrásértékkel bírnak. A *Kavánin-i Al-i Oszmán*, valamint a *Riszále-i vazifehorán* című művei közül a közös kutatás az előbbire összpontosít, amelynek fontossága a tímár-rendszerre vonatkozó adataiban mutatkozik meg. Howard jelen tanulmánya a másodikként említett, eddig kevésbé kutatott művet veszi górcső alá, amely a fizetett udvari szolgálok számát, illetve napi és időszakos bérét sorolja fel. A négy fejezetből álló *Riszále* tartalmának összefoglalása mellett a szerző a meglévő kéziratmásolatok számadatainak megbízhatatlanságából adódó kutatási nehézségekre hívja fel a figyelmet. A problémakört a janicsárok fizetésének példáján keresztül mutatja be, amikor megpróbál Ajn Ali hiteles forrásaihoz visszanyúlni. Az oszmán írnok műve több szempontból is innovatívnak mondható, többek között a szolgálattevők „rang”-ok/, „fokozat”-ok (*mertebe*) szerinti felsorolása miatt, amelynek keretében a rendkívül összetett oszmán tisztviselőréteget egy négyrészes, rendezett sémába tudta beilleszteni. Jelentős eredménye továbbá

az éves költségek kiszámítása, amely a napi számadásokat jegyzékbe vevő oszmán hivatalnokok által kevésbé preferált gyakorlat volt. A nagy összegző munka fontossága leginkább abban rejlik, hogy az Ajn Ali által összegyűjtött különböző információk ebben a formában, egyazon helyen sehol máshol nem találhatók meg.

Maradva a közigazgatás témakörénél, térjünk ki röviden Hans Georg Majer tanulmányára, amelyben a 17. századi tímár-rendszer egy sajátos elemét, a katonai szolgálat alóli felmentés elméleti és gyakorlati megvalósulását vizsgálja. Az írás elsődleges forrása egy cím nélküli defter, amely az Österreichische Nationalbibliothek gyűjteményében található, és az 1668. július 24. és 1683. szeptember 8. közötti időszakra vonatkozik. Noha Isztambulban található ezzel rokon defterek, Majer megállapítása szerint a bécsi irat tartalmából adódóan speciális forrásnak minősül: közvetlenül vagy közvetetten mentesít konkrét személyeket és csoportokat a katonai szolgálat alól. A szerző a bécsi deftert egy korábbi, Isztambulban található defter-típussal azonosítja, amely *dzsebelü defter*iként határozható meg. A Majer által nagy részletességgel bemutatott dokumentum rávilágít, hogy az oszmán tímár-birtokos haderőn belül kik és milyen okból lehettek felmentve a hadba vonulási kötelezettség alól. Ezáltal jól látható, hogy a tímárt vagy ziámetet birtokló kiskorú ifjak, betegek, idősek, sérültek, mekkai zarándokok, magasabb tisztséget betöltők (*defterlü adamlar*) vagy a különleges feladattal, funkcióval megbízott szpáhik eltérő elbírálásban részesültek, ami leginkább a *dzsebelük* (vértések) kiállítására vonatkozó kötelezettségükben nyilvánult meg.

A témához kapcsolódóan végezetül ejtsünk szót Mehmet İnbaşı tanulmányáról, amely a Szendrői szandzsákról értekezik a 18. század második felében. A térség történelmének áttekintésén túlmenően a szerző nem csupán a nevezett szandzsák 18. századi birtoklástörténetét vizsgálja meg, hanem betekintést nyújt az alkormányzóság korábbi időszakokra vonatkozó közigazgatási struktúrájába is. A szandzsákot érintő egyik legfontosabb váltás Buda elfoglalása után figyelhető meg, amikor az eredetileg a Ruméliai vilájethez tartozó területet néhány másikkal együtt az újonnan kialakított provinciához sorolták át, s hasonló közigazgatási átszervezésre került sor a visszafoglaló háborúk után is, amikor Szendrő egy időre a Temesvári vilájethez, majd újra a Ruméliaihoz lett csatolva. A 17. század végén s a 18. század során a terület többször is gazdát cserélt a Habsburg és az Oszmán Birodalom között, s emiatt, valamint a 19. század eleji szerbiai lázadások következtében a muszlim lakosság végleg elhagyta Szendrő városát. Míg a 16. század folyamán a területnek az oszmán hódítás szempontjából volt katonai-stratégiai jelentősége, a 18. században ez a Belgrádhoz való közelségben nyilvánult meg, hiszen a város komoly nyugati katonai fenyegetés alatt állt. Ezért a 18. században a szendrői szandzsákbégek feladata volt Belgrád védelme is, amit az İnbaşı által vizsgált, 1756. július 6. és 1792. április 20.

közötti időszakot lefedő tisztségviselői kinevezési jegyzék (*tahvil defteri*) is alátámaszt.

Az emlékkönyvben két tanulmány érinti a hódoltság régészeti kutatásait, melyek közül Kovács Gyöngyi írása a Dráva mentén fekvő Barcs palánkvárának történetét ismerteti. A barcsi erősség kutatása harminc évre nyúlik vissza, amelyen belül a régészeti ásatások 1989–1994, valamint 2002–2003 között zajlottak, s a leletek vizsgálatának, valamint a 2017. évi felmérések kiértékelésének eredményeiről a szerzőnek számos tanulmánya jelent már meg. Kovács Gyöngyi az itt közölt cikkben a történelmi háttérnek, valamint az erősség építéstörténetének taglalása mellett elsősorban a palánkvár régészeti leletanyagára támaszkodva mutatja be a katonák mindennapi életét.

Egy úgyszintén régre visszanyúló régészeti kutatás újabb epizódjának eredményeiről szól Papp Adrienn. A budai pasák palotájának régészeti feltárása még 1955-ben kezdődött, s a 2010. és 2015. évi ásatások, melyek a karmelita kolostor épületét érintő munkálatok kapcsán zajlottak, jelentős új anyagot hoztak napvilágra. Ezen belül a legérdekesebb a palota kertjének azonosítása, s ehhez kapcsolódóan Papp Adrienn röviden az iszlám kerteket is jellemzi.

Végezetül térjünk ki azokra az írásokra, amelyek nem sorolhatók a fenti csoportokhoz. Ágoston Gábor a tűzfegyverek ázsiai elterjedéséről értekezik, s ezen belül leginkább azt vizsgálja, hogy az oszmán befolyás miként jelenik meg a szafavida Iránban és az indiai szubkontinensen a 16. század során elterjedő tűzfegyver-technológiában.

Gerelyes Ibolya tanulmányának célja, hogy betekintést nyújtson Tolna város lakóinak életébe az oszmán fennhatóság korai időszakában. A Budát Isztambulal összekötő főút mentén fekvő jelentős mezővárost pozitívan festik le az oszmán fennhatóság alá kerülést követő időszak gazdasági-adminisztratív iratai. Írott és régészeti források is arról tanúskodnak, hogy Tolna jómódú, virágzó város volt az 1570-es évekig, magyar és muszlim lakossággal. Ezt követően lassú visszaesés figyelhető meg, s végül a tizenöt éves háború következtében népessége jelentős mértékben csökkent. Az oszmán uralom alatti Tolnáról összesen harminckilenc hagyatéki leltár maradt fenn, amelyeket a szerző jelen írásában kiértékel. A leltárak adatai alapján az elhunytak vagyona igen eltérő képet mutat. A különböző ingóságokra, használati tárgyakra vonatkozó információk mellett a dokumentumok fontos forrásul szolgálnak a hódoltság pénzforgalmára vonatkozólag is.

Tágabbról ide kapcsolhatjuk Buza János tanulmányát, amely az Erdélyi Fejedelemség portai adójára és pénzforgalmára összpontosít 1658–1687 között. A különböző eredetű érmék elterjedésének, használatuk gyakoriságának, valamint a rendszeres árfolyamváltozásoknak a tanulmányozása a gazdaságtörténet egyik igen összetett és bonyolult területének számít, s valószínűleg már a vizsgált korszakban is sok fejtörést okozott a pénzforgalomban való eligazodás,

különösen azokban az időszakokban, amikor valamelyik „népszerű” valutából hiány volt. Erdély a portai adó befizetésével kapcsolatban például számos esetben kellemetlen helyzetbe került, amikor nem a kívánt értékben rótták le az előírt összeget.

Molnár Antal rendkívül részletes tanulmány keretében mutatja be a bosnyák ferencesek tevékenységét az oszmán uralom alatt álló Pest-Budán. A szerző 2018. évi akadémiai doktori értekezésének keretében külön fejezetet szentelt a témának; jelen tanulmány ennek kibővített verziója. A bosnyák ferencesek Pestre érkezésének hátterét és körülményeit, valamint az 1633-ban megalapított pesti ferences rendház működését és környezetét illető igen részletes tárgyalás mellett képet kapunk a bosnyák ferences provincia belső feszültségeiről is.

Suraiya Faroghi az oszmán szultánok legitimációjának kérdéskörét vizsgálja a 18. századi krónikások isztambuli tűzvészekre adott reakcióit középpontba helyezve. A tanulmány öt szerzőre fókuszál, akik közül három, Rásid Mehmed efendi, Cselebizáde Iszmáil Ászim efendi, valamint Csesmizáde Musztafa Resíd efendi udvari *vakaniüviszek* voltak. Velük szemben Semdanizáde Szülejmán efendi és Dervis Efendizáde, bár szintén az oszmán hivatali elit tagjai voltak, de nem „hivatalból” írtak, s olykor kritikus hangot is megütöttek. A szultáni legitimitás kérdése igen ritkán kutatott terület, s az 1989-ben megjelent nagy volumenű tanulmányában foglaltakhoz hasonlóan Suraiya Faroghi jelen írásában is igen fontos tudásanyagot ad közre.

A nagy gonddal szerkesztett kötet megjelenése örömteli mind a magyar, mind a nemzetközi szakma számára. Noha a tanulmányok többsége 16–17. századi témát dolgoz fel, a *Şerefet* nemcsak a kora újkor iránt érdeklődő olvasók forgathatják haszonnal. Az emlékkönyvek manapság gyakran az őket közreadó intézmények raktárában porosodnak, minthogy kevesen értesülnek megjelenésükről, és bonyolult megoldani postázásukat és számlázásukat. Ezt elkerülendő, a szerkesztők máris feltették a kötetet a világhálóra, ahonnan egyben letölthető.¹

Pázmándi Ágnes

¹ https://www.academia.edu/40391400/%C5%9Eerefe_Studies_in_Honour_of_Prof_G%C3%A9za_D%C3%A1vid_on_His_Seventieth_Birthday.

E számunk szerzői

Dávid Géza	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Dévényi Kinga	BCE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, MTA
Kövecsi-Oláh Péter	Modern Török Világ Kutatóközpont
Lakatos Bálint	MTA–HIM–SZTE–MNL OL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport
Pázmándi Ágnes	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék, doktorandusz
Péri Benedek	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Sárközy Miklós	KRE BTK Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék
Ujvári Hedvig	PPKE Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet
Wojtilla Gyula	SZTE BTK Ókortörténeti Tanszék

